CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 469

Title Subodhini Tika

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 469 Subject: Grammar

Title: Subodhini Ṭīkā

Author: — Scribe: Jayakṛiṣṇa

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: (b) 10.3" by 4.6" (a) 9.8" by 5.6" Extent: 88 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: ——

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अनुदात्तं पदं परिभाषेयमिति। नाधिकारः। अस्वरितत्वात्। आद्युदात्तश्चस
थि२ मानो द्रेशार्पित ओ वाद्यात्त इत्यादीनामसंग्रहश्चस्यात्। परिभाषायां लिंगापेक्षायामाह स्वरवि
धीति। सूत्रे अनुदात्तशब्दः अर्श आद्यजंतः पदसामानाधिकरण्यात्। अत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वा
त् तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह। नमिकमिति। यत्तदोर्नित्यसंबंधाद्यस्योदात्तः स्वरितवि
धानं तस्यैव वर्जनं। एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणं तेन नवैचांतश्च युगपदिति द्वयोर्वर्जनं।
इंद्राबृहस्पतीत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेयेत्र यागं वर्जनं। बृह
पूर्वपद आद्युदात्ते स्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वात् आद्युदात्त इति स्थितम्। गोपायतमिति। गुपइत्यस्य धातोरि
त्वं नोदात्तः। ततः आय प्रत्ययः। आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तः। ततः सनाद्यंता इति धा
तु संज्ञायां धातोरिति यकार उदात्तः। स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्र[illegible]त्वात् शिष्टः तेत्वा
अतो बलवान्। तस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनेनानुदात्तेन शप् बकारेण सह। अतो गुण इति पररूपे
कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः [illegible] इत्युदात्तः। थस लकारादेशः। तस्यनास्यनुदात्तेत्[illegible] उपदेशा नेदिदे
३ दित्यनेनार्धुपदेशात्परत्वात् [illegible] अनुदात्तत्वं। तस्य उदात्तात् [illegible] अनुदात्तस्येति स्वरितः। [illegible]
[illegible]। नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्यानुदात्तं पदमिति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेत्।
मैवं। यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते इत्यत्र ज्ञापकं तत्र तस्मिन्[illegible]यतोना

कारा

प्रक्रिया
व्याख्या शीका
सुबोधिनी
पत्राणि ब
पंचपंचा
शत् ५५
१

वइति च। सतिशिष्टेति। योहि यस्मिन्सति शिष्यते स तस्य बाधको भवतीत्यर्थः। एतच्च सति
शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धं। तथाहि। उदात्तस्वरितविधिनिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया
शेषनिघातः क्रियते तेनोत्सर्गस्यापवादस्य वा याचरमाप्राप्तिस्तत्रास्याः प्रवृत्त्या स्थाने पूर्वाप्रवृत्ति वै३
र्बाध्यते। तद्यथा। औपगवत्वमिति। अत्र एत्प्रत्यये त्वप्रत्यये च आद्युदात्तश्चेति प्रवर्त्तमानं स्व
स्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या तु स्वं परिनिष्ठापयतीति दिक्। ननु यदि सतिशिष्ट
लौ१ स्वरो बलीयस्तर्हि सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि बलीयान्स्यात्। तथा च गृह्णीत इत्यादिमध्योदा नं
त्तं पदं स्यात् अत आह। अन्यत्रेति। सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः। अत्र
च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्याऽनुदात्तविधानम्। तथाहि। यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधी स्या
यते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादंतरंगे घुचलादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सतिशि
ष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्। गृह्णीत इति। अंतोदात्तं पदम्। अत्र तास्यनुदात्तेत्
सार्वधातुकनिघातो न। अदुपदेशोऽतित परकरणात्। आप्रत्ययस्यादंतत्वाभावात्। तिङ् तिङ इति
निघातस्तु न भवति। यदृत्तान्नित्यमिति निषेधात्। सहियवदितेऽपि प्रवर्त्तते। तवैवेति। तस आद्यु
दात्तश्चेति आद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः। देवीमिति। देवशब्दोऽत्र तृप्रत्ययांतत्वाच्चित इत्यंतोदात्तः। १
पचादिषु देवडितिपाठात् टिड्ढेति ङीप्। तस्यानुदात्तौ सुप्पिताविति अनुदात्तत्वे यस्येति चेत्यकारलोपः।

धाधादि
स्वरेणर
माद्यः

नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं न ह्यनुदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्तीति। न च प्रसज्यत इति प्रासंगः
कर्मणि घञ्। कर्षात्वतो घञोंत उदात्त इत्यंतोदात्तत्वं। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति। उपसर्ग
स्य दीर्घः। तं वहतीति प्राग्घितादिति यत्। तित्स्वरितः। तस्मिन्परे यस्येति लोपः। अत्र स्वरिते परे उदात्त
लोपोऽस्त्येवेति वाच्यम्। स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति अनुदात्ते परे तस्मिन्नुत्त
दात्तलोप इति चेन्न। सत्यां सौ हि धुक्षातामित्यत्र दुहेर्लुङि आत्मनेपदमानांशल इगुपधेति क्सः। आतामि
त्यस्य तास्यनुदात्तेदिदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। क्सः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः क्सस्याचीत्यकार
लोपः। अत्र कर्षात्वतो घञोंत उदात्त इत्यत अंत इत्यधिकारादंतस्योदात्तत्वं स्यात् सति तस्मिन्नादेर्भ
वति। ननु यत्रोदात्तलोप इत्युच्यमाने कथमंत्यस्य प्रसंगः। नहि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेन्न। तदि
आदेरपि न प्राप्नोति तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्। क्सस्याचीत्यजादौ प्रत्यये विधानात् तस्माद
स्य प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबंधिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्ताधिकारादंतस्य प्रसंगः। य
दि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदाऽनुदात्तस्येति
न वक्तव्यं। अंत्यस्य प्रसंगाभावात्। न च सा हि धुक्षातामित्यत्र तिङ् तिङ इति निघातः स्यादिति वाच्यम्। हि
चेति निषेधात्। उदात्तनिवृत्तीति। कृदुत्तरस्य पदप्रकृतिस्वरेण उदात्तस्यां चत्यकारस्याचइति लोपेऽस्
ति अनुदात्तस्य चेति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः। देवद्रीचीमिति। देवमंचतीति क्वि

...स्वर ...सुबोधिना

२ ३।२ तेविश्वग्देव्योरिति देवशब्दस्याद्रिआदेशः। उगितश्चेति ङीप्। अञ्चू च इति अंचेर्नकारलोपः। चाविति
दीर्घत्वं। अत्रीकार उदात्तः। ततः परस्य। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इति स्वरितत्वं। अतद्धित इति। चौ यः स्व
रः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः। अन्यथा दैवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इ
त्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टस्वरो बाधेत। तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम्। अस्मिंश्च सति। उदात्तनिवृत्तिस्व
वा।३।५ रस्यायमपवाद इति फलितम्। दाधीच इति। दधीच आगत इत्यर्थे तेऽणस्वरे। उदात्तवत्तेऽच इत्यकारलो नी।१
पः। ततः सतिशिष्टत्वात् चाविति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते। तथा चाण्प्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्थांतरात्। प्रत्ययस्वर
एवात्रेति। आमंत्रितस्य च। इत्यादि। सामंत्रितमित्यनेनामंत्रितत्वं प्राप्तु षाष्ठस्येति। आमंत्रितस्य चेत्यस्य
इमम्म इति। मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गंगे इत्येषां त्रयाणामनुदात्तः। स च पदपाठे स्पष्ट एव। संहितायां
तु स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति वक्ष्यमाणप्रचयापरपर्यायाएकश्रुतिः प्रवर्त्तते। अनुद्वीति। षाष्ठे
नामंत्रितस्य चेत्यनेनाद्युदात्तः। आमंत्रितं पूर्वं। अग्न इन्द्रेति। सर्वत्रैव षाष्ठेनाद्युदात्तानि। निघातो नेति।
आष्टमिकेन। नामंत्रिते। अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र संबंधनीयमिति भाष्यं तद्याचष्टे। वि नी।४
शेष्यमिति। विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः। क्वचित्तु नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति पाठः।
स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम्। अग्ने तेजस्विन्नित्यादि। अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्यानंतरित २
स्य चाष्टमिकनिघातः। अग्ने इदे विसरस्वतीति। तैत्तिरीयके सहस्रतमीं प्रकृत्य इडे रंते दिते सरस्वति प्रि नमे...

(म ३१)

३।१ यिप्रेयसि मद्दिवि श्रुतीति एतानि तैत्तिरीये नामानि। हव्येतु इडे काव्ये विहव्ये इति पाठः स तु शाखांतरे
द्रष्टव्यः। समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमते अग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ अधिकरणनिवृत्त्यर्थं भाष्यकृ
न्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरण्यस्यार्थस्य संस्थितत्वात्। सामान्यव
चनमिति। पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थं देवीः षडिति। अत्र देवीरित्यामंत्रितं विद्य
मानवत्। तेन षडित्यस्य निघातः। शरण्या इति। शरणं रक्षितृत्वं तत्र साधवः शरण्याः। तत्र साधुरिति
यत्। द्वितीयस्येति। षट्शब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः। सुबामंत्रिते। परस्यांगवदिति। तस्यैव परस्या
मंत्रितस्यांगवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। षष्ठ्यामंत्रित। अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था
विभक्तिरुच्यते तेन नगोषु स्वामिन्नित्यत्रापि परांगवद्भावः सिध्यति। परेश्चनाहूर्ति। आडु परयोः स्व नि।५
३।५ निष्कृत्यांश्चेति कुप्रत्ययान्तोदात्तः। आमंत्रितान्तं प्रतियत्कारकमिति। यद्यपि आमंत्रितस्य द्रव्य च
नत्वान्नकारकापेक्षा तथापि आमंत्रितेयाधीना तु वाच्या क्रिया तस्याः तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्य
र्थः। पितर्मरुतामिति। अत्र मरुतामिति पदं पूर्वस्य पितरित्यस्यांगवद्भवति। पितरित्यामंत्रितस्य नि
घातेनानुदात्तत्वे ततः परं मरुतामित्येतदपि अनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः। अव्ययानां नेति। तेन उच्चैरधी
यानेत्यत्रामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं न। न च निषेधवैयर्थ्यं। निपाता आद्युदात्ता इति आद्युदात्तत्वस्य।

२ निवारणादितिवाच्यम्। स्वरादिनोदात्तयोरुच्चैःनीचैःशब्दयोःपाठात्। अव्ययीभावस्यत्विति। अव्य
यीभावस्येति अव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञासूत्रे लुङ्मुखस्वरोपचाराइति परिगणनादन्यत्राऽव्यय
संज्ञाभावेन अव्ययानां नेतिनिषेधोनप्रवर्त्ततइतिभावः। उपाधीयानेति। परांगवद्भावेना। मंत्रि
तस्येत्याद्युदात्तत्वम्। अभ्यभीति। अभिशब्दउपसर्गोभ्याभिवर्जमित्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणांतो
दात्तः। तस्यनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं तस्यपरमाम्रेडितं। अनुदात्तंचेति परस्यानुदात्त
त्वम्। तस्मिन्नेवपरे इकारस्योदात्तस्ययणिकृते। उदात्तयणःपरत्वात् यकाराकारःस्वरितः। स्वल यकारस्य अकारः यकाराकौ
पू शब्दःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः। तस्यओःसुपीतियण्। स उदात्तयण्। ततःपरोऽपिप्रत्ययः
पुत्वा सुस्वौ इदनुदात्तः तस्यानेनस्वरितः उदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदात्तत्वंतुन। नोङ्धात्वोरितिनिषेधात्।
तस्यस्वरितेकारस्ययणि ततःपरस्य आशाशब्दाकारस्यानेनैवस्वरितः। आशाशब्दादि आशायाअ
दिगाख्याचेदित्यंतोदात्तत्वादनुदात्तादिः। अस्येति। आशाशब्दप्रथमाकारस्यानिकस्येत्यर्थः। शेषेति।
शाशब्दस्यनिघातोनेत्यर्थः। ननुयणादेशंप्रतिस्वरितस्यासिद्धत्वात्स्यानिन्येवयणःपरत्वः यथाऔ
ह्. उदिस्यत्र हृतशब्दे द्वित्वंप्रवर्त्तनेनतुछशब्दे। नचस्वरितयणःपरस्येत्यास्यणात्सिद्धत्वंशंक्यम्। तथा ३
सति। उदात्तादनुदात्तस्येत्यनेनयत्रक्रियतेतत्रापि असिद्धत्वंनस्यात्। नचेष्टापत्तिःतुल्यविरोधात्।

उदात्तयणइत्यनेनाऽभिनिर्हृतःस्वरितःतस्य
योयणस्ततःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितःस्यादि
त्यर्थः।५

मं१

प्रत्यग्निरुपसर्गसाम असरस्य दित्यादौ स्वरितादर्शनात्। नचनोदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधः
शंक्यः अनंतरस्येतिन्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येतियत्रप्राप्तिस्तन्मात्रस्यनिषेधात्। अन्यथा स्व
घ्रा२ लव्याशान्याअग्निंपास्वोद्धा अस्मान्नित्यादावपिनिषेधापत्तेरितिचेत्। अत्राहुःअर्थकार्येऽस्ये
गविभागौकरिष्येते। उदात्तयणः। उदात्तयणःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितयणो।
स्वरितोभवति। ततःस्वरितयणः। उदात्तयणइत्यनुवर्त्तते। उदात्ततरायणइत्यन्वयोऽभिनि
वृत्तःस्वरितःनयणःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितःस्यादित्यर्थः। एवंचास्येवाश्रयात्सिद्धत्वंनास्याः। एक
स्या१ देशः। उदात्तयोरेवंनित्वे आंतरतम्यादेवसिद्धं। अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वेवा आंतरतम्या
त्स्वरितेप्राप्तेविधिरयमितिध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह। वोश्वाइत्यादि। बहुवचनस्यवस्नसावित्य
त्रानुदात्तंसर्वमपादादावित्यधिकारादस्अनुदात्तः। अशेःक्वन्निर्मुतिस्यादनादश्वशब्दः आद्यु
दात्तः। सोःरुत्वं। उत्वं। एङःपदांतादतीतिपूर्वरूपम्। क्वेति। किमोत्। क्वातीतिकिमःक्वादेशःतित्स्व
रितम्। अवरशब्दस्यांगशिटामदंतानामित्याद्युदात्तःतयोर्दीर्घ उदात्तः। वीरमित्यादि विशब्दो नि
पातत्वादाद्युदात्तः इदंशब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः तयोरेकादेशःस्वरितः। दिविशब्देऊडिदंपदादीति
विभक्तिरुदात्ता। ईयते। ईङ्गतौ। दिं इतितिङ्तिङ इतिनिहितम्। अत्रैकादेशः। उदात्तः। इका

का॰ स्वर॰ टी॰
सुबोधिनी
४

रयोः स्वरित इति। ह्रस्वोकारयोरेवेत्यर्थः। दीर्घप्रवेशो लितिः। द्वितीयत इत्यत्र। उदात्त इति। एकादे
श उदात्त इत्यनेन। इयं च बह्वृचानां व्यवस्थोक्ता। अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया।
पूर्वरूपे इति। ते वदन्तीत्यादौ। ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः। जसः सुप्त्वादनुदात्तो सुपि
तावित्यनुदात्तः। तयोरेकादेश उदात्तः। अवदन्निति वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम्। तेऽ
डुं ५ त्यतिङ्ङतात्परस्य तस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः। सोयमिति। स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम्। तच्
छब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः। सु इति सुप्त्वादनुदात्तः। तस्य रुत्वे उत्वे गुणे च कृते एकादेशो नोकार
उदात्तः। अयमिति। इदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणांतोदात्तं। तयोरेङः पदांतादतीति पूर्वरू
पे ओकारः स्वरितः। इकारयोश्च प्रश्लेष इति। ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे। ह्रस्वयोर्यत्र सवर्ण
स॰ ५ दीर्घः प्रश्लेष इत्युच्यते। उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षैप्रसंधिः। यत्र एङः पदांतादतीति सोऽभि
निहितसंधिरुच्यते। तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः। वीदं ज्योतिः। अप्स्वभिहितेऽवदन्निति क्रमेणो
दाहरणानि। उदात्तादनुदात्तस्य। अत्र तयोर्य्वावचीत्यतः संहितायामित्यनुवर्त्तते तेन प
दकालेऽनुदात्तमेव। अग्निमीळे इति। अग्निशब्दः फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वांतोदात्तः। अम् सुप्त्वादनु
दात्तः। अमि पूर्व इति एकादेश उदात्तः। ईळे इति तु ईड स्तुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनं। द्वयोश्चास्य स्वर

उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षैप्रसंधिः। यत्र एङः पदांतादतीति सोऽभिनिहितसंधिरुच्यते। तेषु
स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः। वीदं ज्योतिः। अप्स्वभिहितेऽवदन्निति क्रमेणोदाहरणानि। उ
दात्तादनुदात्तस्य। अत्र तयोर्य्वावचीत्यतः संहितायामित्यनुवर्त्तते तेन पदकालेऽनुदात्त
मेव। अग्निमीळे इति। अग्निशब्दः फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वांतोदात्तः। अम् सुप्त्वादनुदात्तः।
अमि पूर्व इति एकादेश उदात्तः। ईळे इति तु ईड स्तुतौ लटि। उत्तमपुरुषैकवचनं। द्वयोश्चा
स्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकार इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन। इत्यस्य ळः
डुं ५ तिङ्ङतिङ इति निघाते ईकारस्य स्वरितः। न च मकारेण व्यवधानम्। स्वरविधौ व्यंजनम
विद्यमानवदिति परिभाषणात्। एवं सर्वत्र ज्ञेयं। ननु तित्स्वरितमित्यस्यानंतरमिदं वक्तव्य
म्। एवं च स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्याशंक्याह। अस्येति। यदि तत्र क्रियेत तर्ह्यनुदात्तं न८
पदमेकवर्जमित्येतदनुवर्त्तेत। इह तु प्रकरणे न प्रवर्त्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात्। तेन द्वयोर
प्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धं। तमीशानास इति। तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमंतोदा

त मू। ईशानशब्दस्य ऊसि आङसेरस्तु इत्यसुगागमे कृते रूपम्। ईश ऐश्वर्ये अस्मात् शान
च्। चित्त्वादन्तोदात्तः। ञसः सुप्त्वात् अनुदात्तत्वं। ईकारस्य सकारांशस्य च स्वरितत्वं नोदात्त
३२ उदात्तस्वरितोदयौ यौ परौ यदि स्मो ति बहुव्रीहिः॥ उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः आतिशा
ख्येषु प्रसिद्धः। आद्यर्थे परशब्दप्रयोगे मंगलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः तथा च भाष्यं। मंग
लादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरु
षाणि च॥ इह आदौ ईशशब्दो मध्ये शिवशब्दः शिव शमरिष्टस्य करे इति अन्ते चोदयश
ब्द इति पाणिनीये मंगलं कृतम्। प्रथ आरुरिति ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणा
न्तोदात्तम्। आरुरिति अर्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं तस्य परस्मैपदानामिति सूत्रप्रत्य फि॰१४
यस्वरेणान्तोदात्तः॥ न च तिङ्ङतिङ इति निघातः शंक्यः॥ यद्वृत्तान्नित्यमिति निषेधात्। आकार
स्य तु उदात्तस्वरितपरस्येति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः॥ वो ... केति॥ अनोपि विसाकारस्य ५
सन्नतरः। केति किमोत्। तिस्वरितम्। एकश्रुति। संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धि

शब्दस्य ग्रहणं। न एकवचनं संबुद्धिरिति पारिभाषिकस्य। सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छ तदेवाब्रा
ह्मण इत्यत्र न स्यात्। तदाह। दूरात्संबोधने इति। अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबंधा
ल्लभ्यते न त्वामंत्रितविभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वात् दूरा दा
न्नत्वाशब्दादि विशेषणसंभवः। दूरत्वं च न देशस्वरूपमाश्रीयते। अनवस्थितत्वात्। किं
तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं। यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चरितं संबोध्यमानेन न श्रू
यते। किंतु अधिकं प्रयत्नमपेक्षते तेन तत्संबुद्धौ दूरं भवति। एकश्रुतिरिति। उदात्तादीनां स्वराणां एम
अविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः॥ आगच्छेत्यादि। दूराद्धूते चेति। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः। प्रत्यु
दाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति। तथा ह्युपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युदात्तः। गच्छेति तिङन्तस्य निघा प्लु४
तः भो इत्यत्र निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः। शेषस्यामंत्रितनिघातः। यज्ञकर्मणीति येन वे
दमंत्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते। मंत्र इति। एतच्च
जपेति पर्युदासाल्लभ्यते तेनो हादिषु न। अतएव अप्रयोगे प्राप्ते एकं हे इन्द्रा चुं वर्धस्वेति

समासांतोदात्तत्वे कर्त्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः। जपादीनां च। जपन्नूरंखसाम्रा
नीत्यर्थः। अग्निर्मूर्द्धेति। अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं। अपां रेतांसि जिन्वतो।।
अंगेर्निर्न लोपश्चेत्यग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। मुर्वी बंधने। कनिन्युवृषितक्षीत्तु
द्वे४ वर्त्तमाने पृषच्चुस्तान्तूपन्नित्यत्र मूर्द्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांतो दात्तो निपातितः। दिवशब्दात् नो४
परस्य षष्ठ्येकवचनस्य। ऊडिदंपदाद्युदात्तत्वम्। ककुद्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः।
पातेर्डतिः पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः।। पृथिव्याः षिवन्संप्रसारणं च। षित्वान्ङीष्। ङीष्
षष्ठ्येकवचनस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वम्। इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः।
मि४ आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। रीङ् स्रवतिभ्यां तुट्चेत्यसुन्प्रत्ययः।
नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः। जिन्वतीति जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि तिङ्ङतिङ इति निघातः।
येत्यप्र वर्त्तते आदेशैः सुन्प्रत्ययांतः। विपूर्वात्क्रूयतेः क्तः संप्रसारणं च प्रत्ययेत्यादि सूत्रेणांतोदात्त ६
त्वम्। उ बैकाराम्। वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दोपि गृह्यते। समानार्थत्वात्। द्वावपि हितौ देव
प्रणव ष्टेः इति प्रयोगकाले प्रणवः। ममेत्यादि। युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्। अग्नेः शब्दस्यामंत्रितनिघातः। ५

नासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ। नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्द एव कुतो नोक्त
इति चेन्न। विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः। क्वचिद् अक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्ति निर
~~लाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्ति~~लाघवमिति।। ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात्
वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेन्सत्यम्। एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भव
तीति। तेन एवकार इत्यादि सिद्धं। उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोपि तद्विशिष्टवचन क्रिया
यां वर्त्तते। तेन क्रियाप्रकर्षादामुप्रत्ययः। उदात्ततरो भवतीति फलितार्थः। ब्रूहि प्रेष्येति सूत्रे
ण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुतउदात्तो विहितः तदपेक्षयायमुदात्ततरोस्य विधीयते। अन्ये
तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः। विभाषा वा ग्रहणे वर्त्तमाने विभाषाग्रहणमछंदसीति पदच्छेदेन
तंत्रादिना भाषायामपि विधानार्थं। अत एव श्वेतो धावति। अलंबुसानां यातेति अर्थवाक्यमि
ति पस्पशाने भाष्यं। तत्र श्वेतिप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तं। इतः इति इदम्शब्दात्तसिल्।
उडिदमित्यनेनोदात्तः। श्वेते वर्णाणां न ... दिकस्वरेणांतोदात्तः। अलंबुसशब्दः
स्याद्यु दात्ते प्राप्ते घृतादित्वादंतोदात्तत्वम्। अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। बुसशब्दः प्रातिप१

प्राप्ते: श्वेते प्रान्तवर्ति स्वरसमीपे भवः श्रौत्यः तस्य श्रौत्य स्या

बंधं निगद्यते निगदः२

फिट्सूत्रस्वरेणांतोदात्तः। तत्र भाषायां च एक श्रुतिर्नस्यात्। तद्धि स्वरत्वे देकधर्मेकवाक्यं धर्मस्यात्। न सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति। अपादबंधं गदितं यागधर्मिणि। निःशब्दः प्रकर्षे उच्चैरपाद बंधं यजुरात्मकं यन्मंत्रवा संपद्यते स निगदः। नितरांगद्यत इति कर्मणि नौ गदेत्यप्। तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षितत्वात् सुब्रह्मण्या शब्दः परित्यक्त स्त्रीलिंग एव निगद विशेषस्य नाम। सुब्रह्मण्योमिति। तत्र साधु रित्यित्। तिस्वरितं। यतो नावदतितु न। तत्र उच्चरत्यनुवृत्तेः। पासदृश एकादेशः स्यानेंतर तम इति स्वरितः। ततो निपातत्वाद्युदात्तेन ओमशब्देन ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेका देशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः। असाविति। प्रथमांतस्योपलक्षणं। तदाह। प्रथमांतस्येति गार्ग्य इति। गर्गादिभ्यो यञ्। अमुष्येति। षष्ठ्यंतस्योपलक्षणम्। दाक्षेरिति। दक्षस्यापत्ये अत इञ्। अत्रापि निस्वरः प्राप्तः। स्यांतस्येति। स्येति रूपं विवक्षितं। पूर्ववत्तिकारं भातस्य शब्दांतस्योपोत्तममंत्स्यश्चो नयमुदात्तं भवति। देवब्रह्माणः। सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण

दृ१ यद्यो१

अन्येषां मते ऊ ऊ० ग॰ तः। ४ प्राय॰।

य पक्षे तु सामानाधिकरण्यं। तद्भावि भावितं विशेषवचने इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् दात्परत्वात् तु सा आगच्छ इत्यस्य निर्घातो भवति। अग्नि मह्ले देवशदे देवशास्येवा तेनानुदात्तत्वं विधि ध॰४

इति प्राप्ते। तत्र पूर्वेणास्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्ते। नेनानुदात्तो विधीयते। देवाब्रह्माण इति। देवब्रह्मणो वैयधिकरण्येद्वयोरप्याद्युदात्तत्वं। ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः तस्मान्नेनानुदात्तः। आमंत्रितस्य तरस्य न पूर्वामंत्रितं विद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावा त्ब्रह्मग्रहणं तु न कर्त्तव्यं। स्वरि। अनुदात्तानामिति जातौ बहुवचनं तेनैकस्य द्वयो र्बहूनां च भवति। एकस्य भवति। द्वयोः अग्निमीळे पुरोहितं। बहूनां तु मत्वेए वदर्शितम्। इमं मे इति। इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। विभक्तिरनुदात्ता न्यदा घत्वे। मि पूर्वः। एकादेश उदात्तेनोदात्तः। मे इत्यनुदात्तं। अनुदात्तं सर्वमपादादौ विधिकारा तृतस्य उदात्तादनु दात्तस्य स्वरितः तस्मात्परेषां गंगे यमुने तिमेकश्रुतिः। सर्व एते आमंत्रितनिघातानुदात्ताः। ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य विधायकं त्रिपादीस्थत्वादसिद्धं स्यात्। न च स्वरितादित्याश्रया त्सिद्धत्वं। कथं सुषेत्यादौ चरितार्थत्वात् इति वैश्य। तस्मादि तद्भाराश्च न वस्त्रमाः स्वस्वाना उल्लंघ्य शास्त्रांतेना प्यवार्त्तिकयोर्निर्वाता। नसुब्रह्मण्यायामिति सूत्रे स्वरि

प्रायः अग्निमे दे होतारं रत्नधातमम् इत्यत्र स्वरितानुदात्त शब्दात्परयो द्वयोरेक श्रुतिः। ५

तस्य दात्तइति चरमाणवक्कांडोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च। नचसुआत्तएणोमिति सिद्धः स्वरितेत्स्ती
तिवाच्यं। तत्र एकादेश उदात्तेनोदात्त इतिसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेरावश्यकत्वात्। तत्रैवानुदात्तग्रहणं नानुवर्त्त
ते। उदात्तसत्त्वशब्देन नीचैरर्थ उच्यते ते नत्वनुदात्तत्वं लक्ष्यत इत्याह। अनुदात्ततर इति। स
स्था४ कर्षस्त्वनुदात्तापेक्षः। सरस्वतीत्यादि। अत्र मेशब्दः ... सरस्वतीत्यस्यामंत्रितनिघा
तः। अनुदिशब्दस्य तु न। पादादित्वात्। आमंत्रितस्येति। षाष्ठेन अनुदीन्यस्योदात्तं प्रथमस्वरे
तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः। व्यचव्यक्ष्यस्व इति। वीति। उपसर्गत्वाद्युदात्तः।
ततः परस्याच्च क्षय दिति तिङन्तस्य नि तिङ्ङतिङ इति निघातः। स्वरितेति। उः स्वरो स्वरितावितिस्व
रितः। तस्मिन्परे यकारांकारस्य सन्नतरः। साधारणमयाइति। एकस्मिन्पदे पदद्वयेपि च प्रवर्त्त
नात् साधारणं॥ श्रीः। प्रकृतिर्द्विविधा धातुः प्रातिपदिकं च। तत्र धातुस्वरमाह। धातोरिति। कर्षी
~~...~~ अनुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। बहुवचनस्य वस्से ८
सादिति नसादेशस्य स्वरिता संहितायामिति प्रचयापरपर्याय एकश्रुतिः। असीति। असे
स्ते
आद्युदात्तश्चेत्यादिर्नित्यमित्याद्य यत्कएकस्मिन्नेवपदे प्रवर्त्तनान्नसाधारणः॥२

स्मिपिता सस्त्वोरिति सलोपः। अकारस्योदात्तत्वम्। ततः परस्य स्वरितत्वं सस्मशब्दे सकाराका
रस्य उदात्तस्वरितपरस्येति सन्नतरादेशः। स्वपादिनास्य तुदात्तेन्त तः लसार्वधातुकमि
त्यनुवर्त्तते तदच्युनिटीति संबंधादिह समग्रं तं संपद्यते नेत्याह। अनिट्यजादावित्यादि।
रुदादि गणपर्यन्ताः ४ अजाद्यंतर्गणइति। आगणांतात् इति भावः। दिंसिंनीतिहिंसिहिंसायां रुधादिः। श्नान्नलोपः।
श्नसोरल्लोपः ~~...~~ र ह्लोपः। क्ङितिचेति गुण न इति। इ
त्यनुरोधादेतदुक्तं। भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते। एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति।
यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणं। केचित्तु स्वपानीत्यत्रैतदभा
वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्त्तते नेतशा ह चर्या हिनसानीत्यत्रा
~~...~~ प्ययं न प्रवर्त्तत इति वृत्तिकार
२ शयं कथयंति। हिनसानीति। अत्र श्नम् स्तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायात् धातुग्र
हणेन नकाराकार उदात्तः। ततः परस्य स्वरितत्वम्। अनिटीति किं। स्वपितः। रुदादिभ्यः सार्वधातु

४ ~~अस्य~~ ऋ इतीट्। अभ्यस्तानाम्। आदिः सितो न्यतरस्यामित्यतः आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादि
ग्रहणं नित्यार्थं। अन्यथा आदिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तेत। अपि किं स्यात्। अत्र
ऊ॰।२ निटि किं। जक्षिथ। येऽदतीति। उदाहरणं। [illegible] तस्यां दभ्यस्तादित्यदादेशः। अभ्यस्तयोरित्या
लोपः। विस्वरमिति। चितइत्यनेन विहितमंतोदात्तस्वरमित्यर्थः। दधानेति। लटः शानजादे
शः। अनुदात्ते च। न विद्यते अदात्तो यस्मिंस्तिनिषकु व्रीहिस्तदाह। अविद्यमानेत्यादि। अन्य
दे॰६ था हि शास्त्रीये अनुदात्ते गृह्यमाणे मादिस्मदद्दित्यत्र नित्वादंतरंगत्वाद्धाकारलोपकृतेऽत्रा
द्युदात्तस्यापवादोयम्। अत्र मदिर्दिवादिः। दरिद्रा जागृ यौ वदादी। अन्येषु नुजुहोत्यादयः। गौ॰रा॰
धौतरूपाणि [illegible] उदाहरणानि। बिभेति। जिह्रेति। बिभर्त्ति। [illegible] आमिदित्यभ्यासस्येत्वम्। ममत्त्विति। मदे
४ धु॰।२ र्लोट्। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। जज्ञनत्। दधनदिति। जनजनने धन धान्ये आभ्यां लेट् तिप् इतश्चलो
प इतीकारलोपः। लेटोडाटावित्यट्। दरिद्राति। जागर्त्ति। पिपर्त्ति किं। दरिद्रतिः अत्र परत्वादाकारलोपे
कृते इकारस्योदात्तत्वं माभूत्। ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं। प्रत्ययेऽपि तीत्येवोक्तेनस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व ९

४

स्येति पूर्वस्यैव भविष्यति। न च पितः पूर्वमेव कार्यं भाग्यथा स्यात् पिदंतम् आभ्य दित्येवमर्थं त स्वरेभ्वाः सो वर्यः॥२
दिति वाच्यम्॥ ॥ कथं पुनः सप्तमीनिर्देशेन दंतस्य प्रसंगः। एनदेवज्ञापयति। सौवर्यः सप्त
म्यस्तदंतस्य सप्तम्यइति। तेनोपोत्तमं ~~कथं पुन सप्तमी निर्देशेन दंतस्य प्रसंगः एतदेव~~ ति
तिङ्ति रित्यस्य याने। उपोत्तममुदात्तं भवति। चघ्न्यतरस्यां। चङंतस्य त्रयो न लुरिति पर नद्यू॰ऊ॰
पर त इति। नन्वेवं चतुरः शासीत्यत्रापि शासंतस्य प्राप्नोति। शासग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि हि च
तुरः शासीत्यनेन शासः प्रत्ययत्वमिष्टं स्यात्तर्हि तनः। उडिदंपदादित्यस्यानंतरं चतुरश्चेत्येव ब्रूयात्तत्र
सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्त्तमानं [illegible] चतुर्भ्योरुडादिरिति रुडादेरुदात्तविधानात् शस एव भवि
ष्यति। लितिपूर्वस्य त्वाग्रहणात् पूर्वमिति वर्त्तते। न दाहु। प्रत्ययात्पूर्वमिति। तेन स्वरविधौ सम्यास्तदंतस्य वि॰४
ज्ञापनाल्लिदंतस्य स्वरो नाशंकनीयः। चिकीर्षक इति। चिकीर्षतीति सन्नंतान्ण्वुल्। तस्यां कादेशः
२ ककारस्य ईकारः क कारेकारः। सनोऽतोलोपः। ककारेकारउच्चारणार्थः। न चाद्योपस्य स्यानिवत्वम्। स्वरविधौ तन्निषेधात्। क्वचि
त्सुकके गौरिकविधौ [illegible] एषु कारितकमिति दृश्यते तत्र गौरिकाद्येषु कार्यादि [illegible] नकसावि तिवि

१० षष्ठ्योदेशा इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं गौरिकशाद्यादेषु कारिशं ... विषयत्वनक्तौ ज्ञेयौ। आदि
र्णमुच्चि। अस्य स्थानामिति। यद्यपि ज्ञो ऽन्त्यं ज्ञो ऽन्त्यमिति प्रतीकमुपादाय एकाज्ञुधातुषु मितस्वर
स्यास्य च विशेषाभावादनेकाज्ञुदात्तेन इति दरदन्त ग्रंथो ऽयस्तीति निवृत्तमिति प्रतीयते तथा
पि आर्थिकार्थकथनपरतया नेयम्। त्यमुत्रिपरे नि। यद्यपि सोवर्णस्य श्रम्य इत्यत्नीड्ा ति सूत्रे
व्यवस्थापितत्वात् एलमुत्नं नस्यात् दिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं। तथापि फले विशेषाभा
वादेवमुक्तमिति प्रतिभाति। ज्ञो ऽन्त्यं ज्ञो ऽन्त्यमिति। यडंतात् ल्मत्रुन्त्रनित्त्य बीक्षयोरिति द्वित्वं।
अत्र प्रथमः। ओ ऽन्त्युदात्तः। द्वितीयः स्वरितः। ततश्चत्वारः प्रचयाः। अत्र। इत्यकीर्यत इत्या
द्यो इत्वे परत्वे च सतीति अयं स्वरं दृष्टस्तान्निर्वाहार्थं तास्यनुदात्तेति सूत्रे समासेकदेशोपुप
पदेश शब्द इहानुवर्त्यते स ... विषया ऽनेन लदिजायते स्वयमेवेत्यत्रैव स्वरोन स्यात्।
ये विभाषेत्यावेमति। ... नरकालेऽयं तत्वेपि। उपदेशे ऽनजंतत्वादिति। नैमेवम्। येइति वि १०
षष्ठ्यसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः। कर्तव्ये इति। कर्तवाचि निस्सार्वधा
म्याय विपरिणम्यते। तदाह। उपदेशे ऽजंतानामिति। नन्वेवं एकं द्वादशधा जज्ञे इत्यादावित्वो ऽनन्त एवर्था क्तिमकर्त्रे

के विदितो योयकृत्तस्मिन्नुस्मयतेइति। आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ। तास्यनुदात्तेति नेदत्यस्यानुदा
त्तत्वम्। उपोत्तमं रिति। त्यन्तः। उपोत्तममितिवर्त्तते। तदाह। उपोत्तममिति। ... नामंत्यमुत्त त्यादीर
मं तस्य समीपमुपोत्तमम्। माहिचीकरतमिति। अउपदेशात्वरत्वेनेसार्वधातुकानुदात्तत्वे
कृते चङ्‌ एवस्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः। उपोत्तमयरुणानुदायात्स्याद्यो नैमाहिदधत
त्योरि ति ५ अत्र विभाषा धेट् ... चङ्। इति धातुस्वराः। अथ प्रातिपदिकस्वराः। कर्षात्वतः। ... त्नित्या ५
दिर्नित्स्यापवादः। आदस्यास्तीति आत्वान्। तसोमत्वर्थ इति भात्वा ऊत्वाभावः। कृष्व आत्वांवे
तिस्माहारद्वं द्वः कर्ष इति शावंतस्यानुकरणं। नघञंतस्य। तदाह। शपानिर्देशादिति। पाक इति। पये
घञ्। चजोरिति कुत्वम्। कालविशेषे इति। कृतक्षापराधे। तक्षशब्द इति। तक्ष अदने। चुरादिः।
अनित्यण्यंताश्चुरादय इति ... नास्ति तदा घञ्। एयंतानुएरच्च इत्यपि सिद्धम्। एरजेण्यं ... ता
नामिति तुनास्तीत्याहुः। उत्तमशश्वत्तमाविति। तमबंतावेतौ तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामभावः। वद्दौ२
पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते पाठः। चतुरः। चतेरुरन्। नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऽन्तोदात्तार्थमिरम्। अनु
चतस्रः पद्मपेत्यत्र चतस्रशास्त्र इति स्थिते परत्वात् त्रिरस्रन इति रेफादेशे नकाराकारस्योदात्तत्वं प्रा

[illegible] १३

न्नोति। अत आत्। अचिरइति। स्थानिवत्त्वादिति। नु च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषु लो
पाजादेशएव न स्थानिवत् इति नियमात्। अस्युपोत्तममिति। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यस्यापवादः।
पंचभिरित्यादि। पंचनवसप्तदशशब्दाः कनिन्प्रत्ययान्ताः। आपङ्क्तिरिति। षष्शब्दः फिषूस्वरेणांतोदा
त्तः। तरन्तेर्ड्रिः। अयमपि फिषूस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वांतोदात्तः। न त्वत्रापि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि
तिविभक्तेरुदात्तत्वं। न वा नामिति। अत्रापि विभक्तिरुदात्ता विभाषा। उक्तविषये तिस्रः। षट्त्रिचतु
र्भ्यः पराया भक्तादिर्विभक्तिस्तदंतस्योपोत्तमं वा भाष्यामुदात्तं वा स्यात्। पंचभिः सप्तभिः॥ तिस्रभिः॥
५रिति२ चतुर्भिः पञ्चषट्कचतुर्भ्यो हलादिरित्यंतोदात्तानि। सर्वस्य। सर्वशब्दस्तु छादिषु अंतोदात्तो निपातितः।
सर्वस्य विकारः सार्वइत्यत्र आनुदात्तादेरञ् इति अनुदात्तलक्षणेऽञ्यथा स्यात्। अवर्णं तु सर्व
त्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्यमाणत्वात्। क्नित्यादि। नीझीति सूत्रे पूर्वग्रहणे
न सौ वर्यः सन्नम्यस्तदंतसप्तम्यंइति। ज्ञापितत्वात् तदंतसप्तमीयमित्याह। जिरंतस्येति। पथि
मथोः। गमेरिति। परमेकित्। मंथः। पतस्य चेति निप्रत्ययांतावेनावंतोदात्तौ मं थपः कित्वादुप
धालोपः पन्थाइति। पथिमथ्यर्तुहामात् थोन्यः। पथइति। नस्यटेर्लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति। ११

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपइति विभक्तिरुदात्ता। दावदात इति। ददां तेः कृत्यार्थे तवै केन्के
न्यत्वन इति तवै प्रत्ययः। ऐकारस्यायादेशः। लोपः शाकल्यस्येति यलोपः युगपद्रूणं पर्या
यनिवृत्त्यर्थं। अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात्। क्षयो निवासे। निवासेऽभिधे
ये क्षयशब्दः वनि कृत्स्वर्थे आद्युदात्तः। स्वेक्षयेइति। क्षि निवासगत्योः। क्षयंति निवसंति यस्मिन्नित्य
धिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः। निवासे किं। व्याधेः क्षयः। क्षि क्षये। एरच्। कर्त्तरि षष्ठी। जय।
जयोऽश्वइति। पुंसीति करणे घः। करणे किं। जयो ब्राह्मणानां भावे एरच्। वृषादीनां। वृषु सेचने इगु
पधलक्षणः कः। वाजेनिरिति। वजेर्घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्यु
दात्तः। संज्ञायाम्। चंचेति। उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा। कनो लुम्बिनिइवेप्रति कृतावित्ति
५४ कनो लुम्मनुष्यइति लुप्। ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वान्नित्यादिर्नित्यमित्येव सिद्धम तआ
ह। एतदेवेति। निष्ठा। दत्तइति। ददातेः क्तः। दोदद्घोरिति दथादेशः। चिंतितइति। चिति स्मृत्यां।
चुरादिः। कृतं कृतमिति। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तावेतौ। असंज्ञार्थमिति। संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यज
नादिम्येव सिद्धं। शुष्कमिति। शुषेः क्तः। तस्य शुषः कइति कादेशः। आशितः। कर्त्तृवाचीति। आङ्

पूर्वादेशो बाध्यते एतस्मात्कर्त्तरि रिक्तो निपात्यते। अपर आह। कर्त्तेत्यनेन क्तप्रत्ययः गत्यर्थाकर्मक इति कर्त्तरि
लोकमी क्त एव चेच्छितः। तथाचाऽशेत्यर्थं तस्य प्रयोज्यकर्त्तरि गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसं
ज्ञके निष्ठायामाशितइति। रिक्तइति। रिचिर् विरेचने। संज्ञायामित्यादिनिष्ठा च घ्यजनादित्यस्या
नकारः। ददाते स्युसः। अस्या नकारः। असंज्ञायां रिक्तोऽपवर्त्त इति। संज्ञायामुत्पत्प्रसंगे पूर्वविं
प्रतिषेधः। रिक्तो नाम कश्चित्। जुष्टार्पिते। जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छंदसि विषये आद्युदात्ते
वा स्तः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। क्तः। श्वीदितो निष्ठायामितीट् प्रतिषेधः। जुष्टः। अर्त्तेर्णिचि अर्तीत्या
दिना पुक्। अर्पितः। नित्यं। जुष्टार्पितशब्दरूपे मंत्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः। पूर्वेणैव सिद्धे रिति न
नुपच्छेदे नोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशंक्याह। छंदसीत्यादि। नकेवलं गतार्थत्वमात्रं किं त्वारभ्य
माणेऽस्मिन्त्रदोषोप्यस्तीत्याह। अर्पितांपदमिरित्यादिना। युष्मदस्मदोः। युष्मस्मिभ्यां मदिगिति मदि
कृत्प्रत्ययांतावंतोदात्तौ। ममेति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। तवममौ ङसीति मपर्यंतस्य ममादेशः। शेषे
लोपः। अतो गुणे पररूपत्वं। एकादेश उदात्तेनोदात्त इति विनक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते। अपि
(वि) १२
ङयि च। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। तुभ्यं मह्यमिति। ङे प्रथमयोरम्। तुभ्यमह्यौ ङयि च यनेति

स्या
त्वरितिमित्यपवादः। निष्ठा च घ्यजनादित्यतो घ्यजनुवर्त्तते तदाह। घ्यचइति। अत्रानावइति
निषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति। अन्यथाय आदिर्नकारो नासौ स्वरयो
ग्यः यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। अनावः किं। नावानार्यं नाव्यं।
नाव्यं॥ ॥नौ वयोधर्मेत्यादिना यत्। घ्यचः किं। चिकीर्ष्यं। उत्तरत्रापि निस्वरः। ईडवंदा। ईडस्तुतौ। वदि अ
भिवादन स्तुत्योः। वृङ् संभक्तौ। शंसु स्तुतौ। दुह प्रपूरणे। एषतो घ्यनुबंधकत्वाद्य त्वग्रहणेन ग्रहणं
प्राप्नोतीति वचनं। ईड्य इत्यादि। [illegible] वोरिति एयत्। वार्यमिति। नन्वत्र एतिस्तुशास्वित्यादिना विहि
तेन क्यपा भाव्यमिति चेत्। सत्यं। संबुविधौ वृञ एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टं। विभाषा वेणु
शब्दो निस्वरे एव नित्यमाद्युदात्तः। पासः स्योः [illegible] रित्यनुवर्त्तमाने अजि वृरी भ्यो निःथैति व्युत्पादना
त्। इंधानशब्दोपदिश्चानशंतस्तदाविल्वादंतोदात्तः। यदाशानजंतस्तदा सार्वधातुकानुदा
त्तत्वे कृते। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। श्नसोरल्लोप इति। उदात्तस्य श्नमोऽकारस्य लोप
त्। तथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते। त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानामुपसंख्यान(?)मिति कुत्सं रंजरागे। घस्नि
चाभावेतिन लोपः। हसेहसने। एषां पक्षे कर्षात्वतो घञोंत उदात्त इति। नयस्पचाद्यजंता इति

स्व १

कुह विस्मापने। अंठ असम्यग्भाषणे। चौरादिकावदंतौ। कप हिंसायां। अत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं
पक्षे भवति। मतोः। मतोः पूर्व आकार इति। आर्षव्याख्यानमेतत्। सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसक
निर्देशः। के चित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंल्लिंगमेव पठंति। शरावतीति। चातुरर्थिकोऽनद्यां मतुप्। मादुपधाया
इति वत्वं। मतौ बह्वचः अनजिरादीनां शरादीनां चेति दीर्घत्वं। वेत्रवतीति। मतुपो वत्वं न चात्र वत्व
स्यासिद्धत्वाद् वतीशब्दो यं न भवतीति शंक्यं। तस्या अथासिद्धत्वे नासिद्धत्वाभावात्। अवत्या इति निर्देशा
दिह न भवति। राजवतीति। स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वान्नियमवतीशब्दः। अहीवतीति। एवं च दीर्घ
संज्ञायामिति च लभ्य। अथ फिट्सूत्राणि। फिषोंत उदात्तः। फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धा प्रातिपदिक
मुच्यते तदाह। प्रातिपदिकं फिडिति। ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राणि उपन्यस्यंते पाणिनीयसूत्रै
र्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं। तथा च शातनवशांतनवेति सूत्रे कैयटः। नियतकाला श्च
स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनायं साध्यसाधुप्रविभाग इति नेन तत्। अपाणिनी
यान्यपि फिट्सूत्राणि पाणिनीयै राम्नीयंते नाध्यात्वज्ञापकात्। तथा च आद्युदात्तश्चेति सूत्रे
भाष्यं। प्रातिपदिकस्य चांत इति प्रसक्ते तरं तोदात्तत्वं शास्त्रीति तथात स्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्यु १३

दिगादित्याद्यन्तर्यां तस्योत्या ५

प्रकृतिः समत्वं स्मिमत्वमिति। नहि फिषोंऽन्तउदात्तः। त्यत्त्वसमसिमेत्यादि फिट्
सूत्राप्रयुणं विना १

यस्व ४

दात्तत्वस्यावकाशः यत्रानुदात्तौ प्रकृ[illegible]तेरंतोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं सर्वमनुदात्तं च संभव
तीति दिक्। पाटला। पाटल्लेयपल्या दिव ओषधिविशेषस्य वाचकाः। लघावंत इति प्राप्ते गुरुर्वा
नामिति गोत्रान्यूनानामंत। उदात्तः स्यात् स्त्रियां नैगुद[illegible]स्य। अगेहार्थमिदं। धप्पूर्व। धकारेति। नि
त्यस्त्रिलिंगस्य शेषः। प्रातेर्यति। आद्युदात्तत्वे प्राप्त इत्यर्थः। यमंतत्वादिति। वध्रिषष्ठिलोपोंतिवचनाद्य
त्तोनाव इति। इन्नमर्हतीति ~~[illegible]~~ स्वाद्दिति। स्वत्राहूदे इति प्रत्ययस्वरेणावबोधक॥
खांतस्य। शाच मश्वरेमोनौ। आदीयस्य रश्मादिर्नश्मादिषु स्तके षुशाङ्गाहृस्वश्चेत्येव पचते मुहि
खोमूर्चेत्यतः खोऽनुवर्त्तते ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणाभाव इति। स्वयं[illegible]म प्युगो हित्वेवमेवोक्तं
तस्मान्पूर्वापरविरुद्धयं ग्रंथ इत्यस्वरसादाह। अंतरंगत्वादित्यादि। हित्वे। एषामित्यहि इत्व स्वरनि
रानयएतदंतानामित्यर्थः। बंहिष्ठ इति। बकुलशब्दान्निति शायनेतमबिष्ठनाविति इष्ठन् प्रिय
स्थिर स्फिरेत्यनेन बकुलस्य बंहिरादेशः। परिवत्सर इति किंचित् संवत्सर इति पाठस्तत्र वत्से
संपूर्वाच्चिदिति सर प्रत्ययस्यापि चिंदपि सिद्धं। सप्ततिरित्यादि। पंक्तिविंशतित्रिंशदित्यत्र बुलादिना
एते प्राग्वदिति। लघावंत इति प्राप्त इत्यर्थः। दक्षिणस्या अस्यांतउदात्तः प्राप्ती एप्येर्थवीणायां दक्षि

प्राप्ते इति। इ
द पूर्वणेऽपरे
णाय संबध्य
ते। पर्याया
इति। वदरी
विशेषस्य
वाचकाः।
प्राग इत्सु
मुइयोर्ल
घावंत इ
तिर

२बा।

र श्मादिस्तस्य। शकारमकारादिभिन्नस्य खांत शब्दस्यांतोदात्तं
स्यात्। शीङः खोनित् ह्रस्वश्चेत्यादि। ननु बहुषु उणादि

णः प्रवीण इत्यर्थः। छंदसि। दक्षिणस्याद्यंतौ पर्याये णिदात्तौ स्यातां वेदे। दक्षिणस्य। अस्यां त उदात्त छं
५२ दसि। न तु मृगाख्यायाम्। एवेति। तन्मते ऽस्मिन्सूत्रे नामधेयस्येत्यनुवर्त्तते वचनविपरिणामेनान्व
यः। नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः। तेन सरो गौरो यथेत्यत्र नोदात्तत्वमेव नामधेय
त्वाभावात्। अंगुष्ठस्योदामं नोदात्तं छंदसि। अंगुष्ठस्येति। उपलक्षणमिदं बकशब्देपि। णिनां कु
पूर्वमित्यादि घुदात्ते प्राप्ते इति बोध्यं। वा भाषायां। एष्ठमिति। पक्षे स्वांग[illegible]टामित्याद्युदात्तत्वं। अर्जु फि०५
नस्य। अंते उदात्तस्तृणाख्यायाम्। तृणाख्यायां किं। अर्जुनो वृक्षः। उनर्वन्नंतानामित्याद्युदात्तः। अ
र्यस्यांतं। उदात्तः स्वाम्याख्यायां। अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितोयमर्यशब्दः। आशाया अदिगाख्या
अंतो५ यामाशाशब्द आद्युदात्तः स्यात्। ज्येष्ठत्वादि। प्रशस्यस्य श्रः। ज्य चेति प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः। प्रचणं अ
वः सो[illegible]स्याः सा। प्रववत्। धनं विद्यते यस्याः सा [illegible] नवती। अतिशायिना [illegible] प्रवती धनवती अविद्यां इष्ठनि विनि उ धनि ष्ठा४
[illegible]र्लुपो गितिमलुपो लुक् आद्युदात्तो प्राप्त इति। विन्मतोरित्यनेन [illegible]लुकिति। लघावंत इत्याद्युदात्तत्वं ध
त्तमिति। न विषयस्येति प्राप्ते। ज्येष्ठ इति। उदाहरणे वृद्धशब्दस्य वृद्धस्य चेति इष्ठनि ज्यादेशः। युवाल्पयोः कन १४
न्यतरस्यामिति युवन्शब्दस्य कनादेशः। प्रत्युदाहरणे प्रशस्य अज्य चेति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः। अल्पस्य कन्।

बृविर

ल्पनिवादिति। तथा च निरुक्तरापवादोयं योगः। पक्षे उदात्त इति। उदात्त इत्यनुवर्त्तते। इति प्रथमः पादः।
नक्विषयस्य। इस्तं तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात्। सर्पिरिति। अर्चिःशुचीत्यादिना इसिः।
तृण। तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च ब्रह्मचामादिरुदात्तः स्यात्। अमीति अचः प्राचां संज्ञा। तदर्हाण
चामित्यर्थ इति। गोधूमा इति। लघावंत इति मध्योदात्तानां [illegible] नकाररेफांतायां संख्याया आदिरुदा ने०१४
त्तः स्यात्। चतुष्कपाल इति। चत्वार इत्यत्र आम्स्वरेण नाप्यं। चतुर इत्यत्र चतुरः शसीति। चतुर्भिरित्यत्र
उल्बु [illegible]युपोत्तममिति। चतुर्णामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्य इत्यनेनेति समासउदाहृतः। इगंतकालकपालभग
लेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण घुदात्तोयं। स्वांगशिटां। स्वांगवाचिनामदंतानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः
स्यात्। उदकमिति। छंदसि अंगुष्ठोदकबकवशानामिति तोदात्त[illegible]। भाषायां तु कर्दमादित्वाद्द्वि
तीयं वोदात्तं। उनर्वन्नंतानां। उन [illegible] त्रचन् एतदंतानामादिरुदात्तः स्यात्। इस्वांतस्य। अन्तर्किं। न
स्याक्षे शंसः। अन्तस्य। अदेवनं स्यादिरुदात्तः। वंचेवेति। [illegible] मनुष्य इति। कनो खुपुः लुबंतस्य किं। अग्निमणि
वकः। न वृक्ष। पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते। अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः
पर्वतः। अत्र पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं न वत्येव। राजविशेषस्य। लुबंतस्यौपम्यनामधेयस्य राजवि

आ१

कौ॰स्वर॰टी॰
सुबोधिनी॥
१५

शेषस्यादिरुदात्तः यमन्वा चेन्नामधेये भवति। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदं। राजविशेषस्य चेद्यम
न्वेवेत्याद्यः। फिट्सूत्रे तु वृद्धस्य चेत्तर्हि राजविशेषस्यैवेति नियमो दर्शितः। आंगइति। आंग इवायम
गः। आंग इवायमंगः। लघावंते इत्यादिरिति न संबध्यते। तेनाऽनादेरपि गुरोरुदात्तः। अतएव वृषाकपि
शब्दस्य गुरुरुदात्त इति वृषाकपय्ग्नीति सूत्रे इत्यादिग्रंथेषु विना विनम्र। न च गुरूणां मध्ये आदि
त्यर्थोस्त्विति वाच्यम्। अन्यतोडीषिति सूत्रे सारंग कल्माष शब्दौ लघावंत इत्यादिना मध्योदात्तावितिस
रदत्ता ग्रंथविरोधादित्याद्यः। कश्याण इति। पर्यायेणाद्यमध्यावुदात्तौ। शकुनीनां। पक्षिवाचिनां। पूर्वमिति
अंत्यात्पूर्वमित्यर्थः। अत्राप्यादिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात्। कुक्कुरेत्यादि मध्योदात्तावेतौ। नर्त्तकुलवाचिनां २३
प्राणवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं। [illegible]र्णानां धान्यवाचिनां रेफकशब्दांतानां षशब्दांतानां चा
दिरुदात्तः। श्यामाकाः माषा इति। अत्रोशीनरे [illegible] नेन तालव्यान्नामित्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य च सिद्धत्वात्
निषादुकाः राजमाषा इत्युदाहर्त्तव्यां। फिट्सूत्रे तु सूत्रे [illegible] च शब्दो न पठितः। वृत्तौ तु गुरुरुदात्त इति व्याख्या
तं [illegible] त्वादिरुदात्त इति निषादुकाः [illegible] वलासा इत्युदाहृतं च। पत्तु धान्यानामिति किं। शपामाका इत्युदा २५
हृतं। ननु श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिंत्यः। जनपदानां जनपदवाचिनामजंतानामादिरुदात्तः स्यात्। केकय

इति। अत्र परत्वाद्यां तस्यां त्यात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमतः अंगा वंगा इत्युदाहर्त्तव्यमिति वदंति। हलन्ता
दीनां। हलादीनामसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदंतानामादिरुदात्तः। अंत्यात्पूर्वं चा। केचित्तु। अत्र जनप
दानामित्यनुवर्त्तयंति पंचालाः कोसलाः इत्युदाहृत्य पललमिति प्रत्युदाहरंति। तच्चाऽशां। अत्रापि जनप
दानामित्यनुवर्त्त्य। कुरवः चेदयः इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतं। अस्त्रेमादीयः कृषिमित्यकृषस्वेत्य
त्र कृषिशब्दस्यांतोदात्तत्वात्। इति द्वितीयपादः। कपोल इति। लघावंते इति मध्योदात्तत्वं। रसनाववनं इ
त्या॰द्यु॰३ ति। त्वांगशिरामिस्युदात्तत्वं। मादी। मलयः मकर इति। अनयोः मकरवरूढे तियांतस्यांत्यात्पूर्वमितिप
ठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति। पांतानां। परादान्तानां गुर्वादीनां च चांद्वितीयमुदात्तं स्यात्। अन्त्ये अनोर
प्रधानकनीयसीत्यनेनोदात्तत्वं नीपेनेरनिधान इत्यनेनेत्याद्यः। युतायुतत्र अनिअणिए न दन्तानां अचां त्य॰
द्वितीयमुदात्तं स्यात्। इत्यादीनि। आदिशारेनपारेवनचितस्ता[illegible]सु आर्जि[illegible]शाकला उमा[illegible]काष्ठा
पेथा[illegible]शीनां काशीनानामिति वक्तव्ये तुडशनाव आर्षः। छंदसि। छंदसि मकरादीनामन्येषां चादि[illegible]द्वि
तीयं वोदात्तम्। काश्यपः। कर्दमा कर्दमः। कुर्वंडे उदकागांधारि। सुगंधि आदिरिति। सुगंधि तेजनशब्दस्या
नपाफलांतानां नपूनपुंसकेन पूर्किं। दासीफलो हरकः। [illegible]तस्य। परादान्तस्यांत्यात्पूर्वमुदात्तं स्याद्वा। धांतस्य त्या॰२
६१ केचित्तु आंतस्य च नालघूनीति पठित्वा आकारांतस्य नाराचः लघुनी अंत्यात्पूर्वे उदात्ते स्त इति व्याख्याय

१६ नानादिवामृधे त्युदाहृतं। शिशुमारा शिंशुमार इति पाठांतरं। उष्ट्रार उष्टार इति पाठांतरं। सांकाश्या सां
धुर काश्यकांपि [illegible] शब्दौ घुंञ्छणे तिल्पांतौ। दार्वाघाट शब्दो दारावाहणोऽणंतस्य च टः संज्ञायामि। ल्वण अस्य
यांतः। ईषांतस्य। ईषांतस्य आदेरादिरुदात्तो वा स्यात्। उशीनरं अत्र श्यामाकग्रहणं चिंत्यं। धान्यानां च
वृद्धक्षांतानामित्यनेनैव सिद्धत्वात्। इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतं। देवयैरे
हणमपि चिंत्यं। लघावंत इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। हृदयग्रहणं स्वांगानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात
त्वं बाधितुं। अन्येषां लघावंत इति प्राप्ते वचनं। मद्रिषां एतयोरादिरुदात्तः स्यात्। यथा संख्यं ज्ञायारा
मिष्टकाख्यायां चोऽइति न्तीक्षा न्वल्बो। एतानि सर्वानुदात्तानि। भसिमस्यां सिमशब्दस्य पर्वणेवेदंत
अभि दात्तः। उपसर्गाश्चाभिवर्जं। अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः। यथेति। यथापि पशब्दः पादांते नुदात्तः
स्यात्। प्रकारादि। प्रकारे गुणवचनस्येत्यादि द्विलेपरस्यांनोदात्तः स्यात्। पटु पटुरिति। ननु चकर्मधार
यवउत्तरे घिति कर्मधारयवज्ञावादेव समासस्येत्यं नोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम्। तस्य पाणि
नीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात्। शेषं। प्रकारादिद्विलादन्यस्मिन् द्विले परं सर्वमनुदात्तं स्यात्। इति चतु
र्थः॥ ॥इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टांगजेन जयकृष्णेन १६
कृतायां सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्यां फिट्सूत्रव्याख्या समाप्तिमगमत्॥ ॥अथ प्रत्ययस्व

राः। अग्निरिति। अंगेर्नलोपश्चेति निप्रत्ययः। कर्तव्यमिति। तव्यप्रत्ययः। तव्यतस्तु तित्वात्स्वरितो वक्त
धुर त। नचैवं तव्याद्युदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो नवस्येवेति चेत्सत्यं। किंत्वयमसिद्धः। तित्स्वरस्तु
त्यप्रर३ सिद्ध इति प्ररल्पे न्निष्पंगमत्तत्फले विशेषः। तव्यतस्तित्वमेव शेष निघातपरिभाषायाः प्रयोदेशाप्र
वृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम्। युष्मनीति। युष्म प्रमादे धातोरित्यंतोदात्तः। ततः परः शब्दु दात्तादनुदा
त्तस्येति स्वरितः। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति क्विपः प्रचयः। चितः। चितः सप्रकृतेरिति। न
न्विदं कपंलब्ध्वामिति चेत्। शृण्वचित इत्यवयवादेशषष्ठी न कार्यिणः। चितयोऽवयवस्तत्संबं
धीयः समुदायः स कार्यी॥ अथवा चिदस्यास्तीति चितः। अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः षष्ठ्यर्थे आ
स्ये प्रथमा। तेन विहितः समुदायस्वर्पः। अत्र च लिंगं कमेव ब्रियत्करणं। अन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं त
स्यात्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात्। अन्यक इति। अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्। ततः परत्वेरुदात्त॥
एवं यकेत क इत्यत्रापि यत्तदादकच्। बकुचत्रादाहरणं तु बकुपटव इत्यादि ज्ञेयम्। तिस्वर अिर
बाधनार्थमिति। चकारः। अकारो ग्रातचकजोरस्त्रियामिति विषये चरितार्थः। नकारो वृद्धौ तत्रासत्य
स्मिन्परत्वात् जित्स्वरं स्यादि तिभावः। कौंजायना इति। कुंजस्यापत्यानि बहूनि गोत्रे कुंजादि

सिम युप्र किं कृदन्तमभवतीत्यर्थो भवति। भवतियायमध्येपेस्तने एकाच्। राजदृति। राजशब्द आद्युदात्तः। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि
तिदिवइति कनिन्प्रत्ययान्तत्वात्। अंतोदात्तात्। एकाच इत्यनुवर्तते स्त्रीयादि। ज१

कौ० स्व० टी० सुबोधिनी ९७

स्व... स्त्र। त्रातर्फ ओरस्त्रिपामिति ज्यः। ज्याद्यस्तद्राजा। स्तद्राजस्य बहुषु लुक्। आग्नेय इति। अग्ने ढ
क्। तिसृ अर्थं गतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः। तिसृभ्यः परस्य जसो न उदात्तः स्यात्।
तिस्र इति। अंतोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृ आदेशः स्थानिवद्भावादंतोदात्तः। अनुदात्तौ सुप्पि
ताविति जसनुदात्तः। अचि र ऋत इति रेफादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः [illegible] इति जसः स्वरि
तत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते। सप्तमी बहुवचनमिति। न अपमेकवचनं व्याख्यानात्। राज्ञेति। सावेक
तस्मिन्नसति एकाचः परात् तृतीयादिर्विभक्तिरितिच। नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारगतिर्लभ्य
त्वात्। नित्याधिकारेत्यादि। अनित्यसमासे किं। अग्निचित्। अग्नौ चेरे निक्विप्प्रत्ययः। उपपदसमासः
गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः। अधिकारग्रहणं किं। विग्रह
नावमानेनाणयो नित्यसमासस्तत्पुरुषो दासो माभूत्। आ[illegible]नबहुव्रीहिणा न स्त्रुभ्यामिति अं
तोदात्तत्वं मा भूत्। अत्र विभक्तेर्वैकल्पिकोदात्तो भवत्येव। अंतोदात्तात्किं। नैवाचां नञ्समासोयं न तु
बहुव्रीहिः। तेन नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं न भवति। किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः ९७
उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुं। अन्यथा समासविशेषणं स्यात्। तथा च शुनः

ऊर्क्। श्वोर्द्वः। चोर्जः इत्यादावेवायं विधिः स्यात्। एकाचः किं। राजदृषदा। षष्ठीसमासान्ता दधीच इति
दध्यं च गीति ऋत्विगादिनाक्विन्। अनिदितामिति नलोपः। अच इत्यकारलोपः। चाविति दीर्घत्वं। अत्र चा
विति पूर्वपदांतोदात्तत्वं प्राप्तम्। शस्प्रभृत्यचीति। शसादिग्रहणं तु नन्तर्तम्। नपुंसके शसि मा
भूत्। सु टि न यथा स्यादिति। ऊडिदं। अत्र एकाच इति वर्तते अंतोदात्तादिति च। एकाजंतोदात्तेभ्य
परः सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता न स्यात्। प्रष्ठौह इति। छंदसि सहः। वह श्चेति ण्विः। वाह ऊठ्। उ
६३ पपदसमासे न प्रष्ठवाहुशब्दो गतिकारकोपपदादित्यंतोदात्तः। अत्र प्रष्ठौहशब्दस्यानेकाच्
त्वेपि ऊठ् वाहस्यैकाच्त्वमेव। ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न त्वंत इत्यर्थः
पंचमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणं प्राप्तं वचनं तेनात्र घूरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं। अत्र हि
६४ अक्षद्यूरिति। निक्विप्। अंतरंगत्वाद् ऊठ् यण्। उपपदसमासत्वात्कृत्स्वरेणांतोदा
त्तोयं। अन्वादेशे नेति। अत एव सावेकाचइ [illegible] स्वरोन। यदि स्यात्तदा तदंतोदात्ता
धिकारो व्यर्थः स्यात्। प्रतेब इति [illegible] अन्वादेशप्रदर्शनार्थं माभ्यामित्युक्ता। माभ्यामिति। अत्र
पूर्वार्धे इदं शब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शे अन्वादेशोऽस्त्येव। अन्वादेशश्च कथितानुकथनमा

जिन्नार ९१ ग्यार

स्था२

किं दीर्घग्रहणेन जानतीति। शानजनोर्ज्ञे इत्यादेशः। आभ्य-
स्तयोरात इति आकारलोपः। अत्र प्रत्ययस्वरेण शानच नमे
नोदात्तः। तत्र एवेति।

१८ त्रं नत्विदमाकृषिमस्येदमेव कंपनमिति भाष्योक्तेः। षट्पदादय इति। ननु ततः परेण एकाच इत्यनुवृत्तेः।
अष्टनो दीर्घात् इत्यनेन परात्सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता उं स्युपोत्तममित्यस्यापवादः। अष्टनूशब्दे
नो३ घृतादित्वादंत्योदात्तः। तेनोत्तरार्थमनुवर्तमानस्यांतोदात्तादित्यस्येहाप्राप्तिः। नन्वयः दीर्घात्किं। अष्ट
भिः। इह [illegible] स्युपोत्तममिति स्वरः। ननु चात्राष्टन आ विभक्ताविति त्वेनेन भवितव्यं तद्विधौ विक
ल्पस्याभावादिति चेत्सत्यं। इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति। नित्ये त्वात्वे व्यावर्त्या
भावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् ठलात्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशो
ष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यत इति। धिन्विकृण्व्योरच्च। तुदतीति। तुदादित्वाच्छः।
छी५ [illegible]। आ शीनयोरिति नुम्। प्रत्ययस्वरेण [illegible] विकल्पनां परिहरति। एकादेश उदात्त इति कुर्वती
त्यत्र शोरुक्ते तस्मात्परस्य शतुरुपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे तिनिघाते एकादेश इत्यस्य एकादे
श उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं। अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति। अनुम इति प्रतिषेधात् ज्ञापकात्।
नह्येकादेशस्वरेण विना शत्रं तस्य नुमकमंतोदात्तं भवति। उदात्तयणो हल्पूर्वात् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि १८
तोनुदात्तस्येति प्राप्ते वचनं। चोदयित्री नेत्री सं [illegible] इति ऋजं [illegible] नेति नइत्यं नोदात्तः हल्पूर्वादिति किं।

बहुतितवाशलष्यास्त्रिलिंगोपादानं नाभावेति तस्यार्थः। ननोनेर्ड [illegible] सन्व चेति उङः। वाल्मनीति [illegible]
पुमान्। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बहुशब्दोपि रतोदात्तः। बहोर्दात्तस्वरितयोरिति विभक्तेः स्वरित
त्वं। अस्मिन्सूत्रे नकारग्रहणं चकर्तव्यं उदात्तस्थाने यो नकारस्ततो पि रस्यान्यद्या नुदात्तत्वं वक्त घा२
व्यमित्यर्थः। तेन वाचापतिः वाक्पत्नी निसिद्धं। अत्र द्विपत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य नञ्
धि५ वाक्। चिद्दिधिनिप्रतिषेधात्समासांतोदात्तत्वेपि विभाषासवर्णस्येति नकारेनांतत्वान्ङीप् अ
नेनोदात्तः नोङ्। शसादय इति। यद्यपि पूर्वसूत्रेन [illegible] ज्ञादीत्यनुवर्तते तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः प
रानदीन संभवतीति नानुवर्तिता। ब्रह्मबंधवेति ऊः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तेन सह यण् एकादेशः सोप्यु
दे५ दात्तः। तस्मात्परस्योदात्तत्वप्रतिषेधो उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति विभक्तिः स्वरिता सु
भ्रेरिति किं वंतस्यत्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तस्य ओः सुपीति यणः। अब्भिमानिति आपोदी
यतेस्मिन्निति कर्मण्यधिकरणे चेति किः। उदनिशब्दोऽप्युत्पन्नः। अस्य घृतादित्वादंतोदात्तत्वं बोध्यं।
न्यएयं२ अन्यपायुतां [illegible] तानामिति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत। मनुवसोरुसंबुद्धौ छंदसीति रुः। आतोटि
नित्यमित्यनुनासिकः। अत एवं तइति अद्विशब्दोयं नुप्। अक्षिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति ब्रं

५८ ह्रस्वपि दश्यत इत्यर्थे नडः । अनो नुडित्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं न लोपः । ततो नडुतपूर्वगत्वात् मतुपो नुट् । मादुपधा
यादिति वत्वं । ह्रस्वनुडिति । धात्वोनि दित्यधिकारे रूपेः किं चेति उपलक्षणं तत्र आद्युदात्तं इन्दुशब्दः । तस्मात्परो मतु
बनुदात्त एव । ननु मरुत्वतः स्यूसंतो । तिमरुत्वात् । अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति । मृत्यों । तिरित्युत्ति प्रत्य ६३
ये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । न च तकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् ।
अत आह । स्वरविधावित्यादि । नेभ्यं इति । समासस्येति सूत्रेण मरुत्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति स्वरः प्राप्नो ४इभ्यां१
तीति दोषमुद्भावयन्दूरस्वर भाष्यवित्ति नाथ्योक्ते रितिभावः । रेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रय्येर्मतौ ।
बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वं आद्गुणः तलोकृत्वा भावाद्वचनं । मनुबुग्रहणं चेन्द्विसमप्या
विपरिणम्यते । तेन ह्रस्वविशेषणं किं । भूतपूर्वे पि । ह्रस्वे यथा स्यात् । अग्नीनामित्यादौ अन्यथा परत्व
न्नित्यत्वाच्च दीर्घे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् । तिसृणामित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात् सांप्रतिकाभावे भू
तपूर्वगतिर्न वति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृणामित्यत्र न स्यात् मतुपि तिसृभावस्यैवाभाव
त् इष्टमेवैतत्संगृहीतं । अत्र हि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते । ष १९
नोंनद्यानां१ ड्भिः अन्तोदात्तादित्येतन्निरन्तं । यथा तदनुवर्तने न पंचानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । संख्याया इत्या

४ह्रस्वो विशेष्यते नद्याः । मतुपि यो ह्रस्व इति सुमती नामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः । मतुपा ५
नाम न्याः ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते ।

घुदात्तत्वात् । कतर्हि स्यात् । सप्तानामष्टानां । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । हलादिः किं ।
चतस्रः पश्य । यथैतद्धलादिग्रहणं स्पष्टं तथा चतुरः शसीत्यत्रैवावोचाम । नगोः सा
वितियद्विसप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् । तेभ्यः केभ्य इत्यत्र न स्यात् । तत्किंशब्दयोः सप्तमीब
४परतः दाघत्वे ते बहुवचने ऊ४ हुवचने अस्येदित्येत्वविधानात् । तेषु केष्वित्यत्र वर्णातत्वाभावात् । ताभिर्याभिरित्यादौ वैरूप्या
त् । तासु यास्वित्यत्र वर्णतत्वात्तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह । सो प्रथमैकवचन मि
अन्तोदात्तो विराडः इति । अनंतरप्रतिषेधान्नाव्याः अपि कस्वरस्य प्रतिषेधो
विज्ञायत इत्याह । प्रागुक्तं नेति । एवं च वीरवंतमित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति न वर्त्तिस्फायितंची ४इभ्यां१
त्यादिना रक्ति अन्तोदात्तो वीरशब्दः । गोष्विति । सावेकाच इति प्राप्तं । शुनश्शेपमिति । अत्र चिदिति ४१
पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेपशब्दमध्ये प्रक्षिप्यते । पदकाले तु शुनःशेपं चिदिति पठ्यते । शेपपु
च्छलांगूलेषु शुन इत्यलुक् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । ध्वन्शब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च सावे
काच इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते । राष्ट्रराज इति । क्विबन्तः राजा । अञ्चितिः अंचतिः क्विबंतः तस्य सनकारस्य ग्रह
णं विषयावधारणार्थं यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रांचा । प्राञ्चां । नांचेः पूजायामिति ।

२० प्रतिषिध्यतेन लोपः। अंचेः छंदस्यसर्वनामस्थानमितिप्राप्तं प्रतिषिध्यते। गतौ नु विनमुदात्तः स्यादेव। भा
चा। प्राचे। कुडितिक्विन्नंतः। कुञ्चा। कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोः। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। तत्रैव रूत्रे कु
ञ्चेति निपातनान्नलोपाभावः। कृत्। करोति। कृतमिति क्विबंतः। कृता। कृते। दिवो। ऊडादिरिति। नन्व
सतिसप्तमीनिर्देशे कथं पुनरत्र तदादिविधिः। केवल ऊडालानिकायाविभक्तेरभावादेव तदादिविधिः। न
३५ नु तर्हि तदंतविधिरस्तु का पुनरौ जंनाविभक्तिः शसादिसकारांतादिति चेत्सत्यं। षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादि
रित्यतः आदिरिति वर्त्तने दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति कोद्दशाय स्याऊडादिरिति। द्युभिरिति।
सावेकाच इतिऊडिदमिति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। दिवेदिवे इति। ऊडिदंपदादिति विभक्तिरुदात्ता। तिस्व। तिस्वरितं ३४
स्यात्। निगदव्याख्या ~~...~~ किमोत्। तिस्वरितं। कातीति किमः कादेशः। तास्यनु०।
३४ तास्यां नां समाहारद्वंद्वः। उपदेशयलणसंभवं व्यभिचाराभ्यां डिदभ्यां संबध्यते न तु ता स्यौ नुदात्तेत्यां डि
दिति कर्मधारयः। उपदिश्यत इत्युपदेशः। तस्याकारेण डिता च विशेषणात्तदंतविधिः। तथा च सूत्रार्थः। ता
३२ सिरनुदात्तेतो डिदुपदेशादकारांतोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् हुडिङौ वर्जयित्वा। कर्त्ता।
कादिलुटः प्रथमपुरुषस्य डारौरसः। एकवचने डित्वात् टिलोपः इतरत्र रिचेति सलोपः। आस्त इत्यत्रा २०
तमिति। उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः। केति।५
तरि१

मितिसिद्धो निघातः। स्वावयवेन व्यवधानाभावात्। यद्यकारांतस्यांगस्य मध्ये मुकूतदा
अदुपदेशस्य सार्वधातुकं। २
कू।१
दादित्वान्लोपो मुक्। डित इति। अस्याप्युपदेशेन विशेषणान्नेह। स्टम्रे ते जरि तुहवं। अत्र भुरतिदे
४२ शेन डितः। चनसं न मिति। चनो ऽन्नं नदात्मन इच्छतं इत्यर्थः। क्यप्। लोदृ्थस स्तंश पूसचानुबंधस्या
निकांतत्वादुपदेशः। चित्स्वरोपीति। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः। चलनशब्दार्था दकर्मकाद्युच्।
अस्यावकाशः। आस्ते इत्यादौ वर्द्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः। वृधु
वृद्धौ लटः शानच्। शप्। आने मुगिति मुक्। नचात्र मुकाव्यवधानं। यद्यप्यकारस्यागमो मुक् तदा मु५
कारोपदेशात्परं लसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादंतरंगस्वरं प्रति अकारांतविशिष्टांगप्रत्ययापेक्ष
त्वबहिरंगस्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः हत इति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपे कृते स
त्यकारांतात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति नहि हंतिरदंत उपदिश्यते। क
तीहपचमाना इति। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश। क्वचित्तु कतीह निघ्नाना इति दृश्यते त
त्र निघ्नशब्दश्चाचारक्विबंतात्छांदसो मुगभावः। शिश्ये इति। एरनेकाच इति यणादेशः। लिट् चेत्य
त्यार्द्धधातुकमेतत्। यदधीन इति। यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः। अत्रप्र
त्ययाद्युदात्तत्वमेव। चिट् विचारणे। जिइंधी दीप्तौ। खिद दैन्ये इति। त्रयोऽनुदात्तेतः। तेभ्यः परस्
घु

सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह। विदीप्यादि। इत्यतः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमि
त्यर्थः। यासिष्टमिति। यासापतोः। लुङ् थस्। तौञ्जि लुङि ञ्जेः सिच् यमरमनमातामिति इट् सकौ। बहु
लं छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदा--हरणं। आद्युदात्तत्वे तूदाहरणां
तरं मृग्यम्। पर्त्तीति। आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमाने ग्रहणं कार्यविकल्पा वा४
र्थं। अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात्। तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यंते। ननु त
चैषां तत्र युगपदित्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः। सत्यं। आदेरपि प्राप्त्यर्थं वा
ग्रहणं। अन्यथा श्रुतयोरिडंतयोरेव कार्यित्वं विकल्पेन स्यादिति। यशोपलित्स्वरः। ननु इट्ग्रहणान्नि या
डिवचन् ग्रहणीष्यत इति चेत्सत्यं। इट्ग्रहणं तु यदा इडागमः क्रियते न यदा तस्योदात्तार्थं स्यात्। यथ
कर्त्तुः सर्जइ सजोपस्येत्यत्र सः। ततश्च यथा तुल्यविधेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने पंचमे यथि४
स्यादौ चतुर्णामभावेपि पर्यायेणोदात्तत्वं भवति तद्वदिडभावेपि स्यादित्यर्थः। आख्यनीय इति। आ
कुर्यकाद्धिकरणेऽनीयर्। प्रीणनार्थात्कर्मणि वा ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥इ २२
तिप्रत्ययस्वरः॥ ॥समासस्य॥ ॥यज्ञश्रिय इति। षष्ठीतत्पुरुषः। श्रीशब्दे ईकारस्योदात्तत्वे कृतेऽत्र

त्यैर

त्रस्तम्यादियणुदात्तः। वक्रश्रीहौ। इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्त्तमानं तदिति वर्त्तते पूर्वपदस
त्रै मानाधिकरणपात्र्यं प्रकृत्या नावड्डुक्के पिस्वर प्रकरणात् प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञाय
ते पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्त्वस्य यो रुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभाव द्वारेणोल्पाशये नाह। उदात्तस्व
रितयोगीति। चित्रेति। श्रूयत इति श्रवः कीर्त्तिः चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः। तत्र समपूर्वचित्रशब्दः
फिट्स्वरेणांतोदात्तः। ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। ततः परस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्ता
नामिति प्रचयः। समपाद इति। त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति सर्वानुदात्तः समशब्दः। पादशब्दो वृषादि नां
त्याद्यु चेत्युदात्तः। अत्र समासांतोदात्तत्वमेव। तुल्यार्थेन इति। नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्य इत्याद्युदात्तस्तुल्यश
ब्दः। सदृक्श्वेतः। सदृक्श्वेत इति। समानान्ययोश्चेति किन्नंतः। सदृक्शब्दो गतिकारकोपपदात्कृदिति
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः। एवं सदृशशब्दः। कृअंतो मध्योदात्तः। कि[illegible]रिणेति। कृदृश्दृक्
टित्रिदिच्छिदिभ्य इत्यौणादिकः इः सप्रकित्। नुजे किदित्यतः किदित्यनुवर्त्तनात्। नेनकिरिगिरिशब्दौ प्रत्य
यस्वरेणांतोदात्तौ। मंदयत्सखमिति। मदिस्तुत्यादिषु णिजंतात् लटः शत्रादेशः। तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्ध
धातुकत्वात्। नशाबभावात्तास्यनुदात्तेङिदुपदेशादिति निघातो न। अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव। णेरनिटि।

२२ तिणिजोपक्कनत्तमिति सार्वधातुकत्वाश्रयणात्। न चैवं परीत्यमापादनीयं छंदसि दृष्टानुविधानात्। इ
त्यंमंदेयच्छ प्रोतोदात्तः। शास्त्रीश्यामेति। उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। शास्त्रीशब्दो गौरादिङी
षंतो तोदात्तः। अव्यये। निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थं।
अकरणिरित्यादौ वाक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। किंचातिस्त्र इत्यत्र तिस्त्र्योज स इति शिष्टोपि विभक्तिस्वरो नञ्स्व स नि ४
द्वौ ५ रेण बाध्यते। अपि च तत्त्वाः। अनश्वा ह इत्यत्र सति शिष्टोप्यास्तरो बाध्यते अत्र्यपीत्यत्र जिदद्रीत्यादिना
धातुना समासं निपात्य इतिः क्रियते तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं। कुग्रहणं चादिषु पाठात्तावात्। स्नात्वेति। मयूर
व्यंसकादिरयं। नन्वेवं मंत्रे वांतोदात्तत्वं निपात्यतामिति चेन्न। सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादिवारणाय परिग
णनस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। इष्यते तु समासस्यैत्यंतोदात्तं। सामिकृत
मित्यादौ सामि स्वयं क्तेनेति समासः। मुहूर्त्तसुखमिति। कालाध्वनोरिति द्वितीया। अत्यंतसंयोगे चेति स
मासः। मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरंतोदात्तः। भोज्योष्णमिति। कृत्यतुल्याख्या इति समासः। भोज्यशब्दो ण्यदंत
ति स्वरितमिति। स्वरितांतः। वर्णो वर्णे। अत्र एव इति निषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रह २३
णं नं तत्साहचर्यात्पूर्वपदेपि स्वरूपग्रहणं नं तदाह। वर्णवाचिनीत्यादि। कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययांत इति। कृषे २२

र्णे इति विहितो योनक् नदंत इत्यर्थः। कृष्णशब्दः कृष्णस्यामृगाख्या चेदित्यंतोदात्तो वेदे। भाषायां तु
वर्णानां णतितिनितांतानामित्याद्युदात्तः। इ तन्नं त इति। रुहेरश्वलोपो वेति इतन्प्रत्ययांतो नित्स्वरेण
द्युदात्तः। कृष्णतिनाइति। वर्णो वर्णेनेति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते तेनेह न भवति इहे वर्णाश्चित्सप्रयोज
नं गाध। अरित्रगाधमिति। अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलं गाध्यत इति गाधः। गाधृ प्रतिष्ठा
यां कर्मणि घञ्। अर्धर्चादित्वात् क्लीबत्वं। गोस्तलवणमिति। षष्ठीसमासः। गोशब्दो गमेर्डोरिति डोप्रत्य
यांतोंतोदात्तः। इत्वांत इति। आर्त्तिजन्यस्त्वन सह चर इति विहितः। मध्योदात्त इति। प्रत्ययस्वरेण। इ
यत्तापरिच्छेदमात्रमिति। इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः। क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते
न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः। दायाद्यं। दानमादायेंशः दायमादत्ते दायादः। मूलविभुजादित्वात्कः। दा
द्वौ ४ यादस्य भावो दायाद्यं। दायस्यादानं तत्संबंधो वा। इकुलक्षणया अदीयमाने दाये च दायाद शब्दो
वर्तते। दायादशब्दे परे दायाद्ये च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। कृत्प्रत्ययांत इति। कृषुर्जिमंदिनिधाञः स्व० ५३
कुरिति विहितः। परमदायाद इति। अत्र समासांतोदात्तत्वमेव। प्रतिबंधि। कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति
प्रतिबंधि। आवश्यकेणिनिं। गमनचिरं व्याहरणक्षममिति। गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडंतौ तयोर्लित्स्वरेणाद्य

८३ ८१

गमनशब्दस्य गतिवाचित्वात् । चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिर कालभाविनि गमने त्र चिरशब्दो वर्त्तते ।

त्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्येऽस्ति विशेषणसमासो भवति न चेह तदस्ति गमनमत्र विशे
ष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृछ्रे तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमपूर्वं यंसकादित्वमप्येष्टव्यं पूर्वपदस्य प्रतिबंधवाचित्वमु
पपादयति । गमनमित्यादि । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभाविगमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबंधो जायते । कृछ्रयोगि वा हृद्दु
दुःखं तद्योगि वा कार्यस्य सिद्धेः प्रतिबंधि जायते । मन्त्रकृछ्रमिति । षष्ठीसमासः । पदे । पदेशो । अपदेशो व्याजः । व्याजोऽप
देशो लक्ष्यं चेत्यमरात् । नदाहृ । व्याजवाचिनीति । उत्तरपदे नेति । उत्तारः पुरीषक्षेपो । विसृष्टपदमिति । षष्ठीसमा
सः । निवाते । निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनीति । वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याभावो निवातमि
त्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा तत्र कुट्यादयो वर्त्तमानाः समानाधिकरण्याः । निवातशब्देन समस्यं
ते । कुटी एव निवातं कुटीनिवातं कुड्यनिवातं । आगंतव इति । कर्तव्येऽर्थके । उकारस्येत्संज्ञा न भवति गुणप्रतिषेधात्क
ककारानुबंधात् । यत्त्वं न [illegible] इत्यन्य इति तेलुक भवतेर्वृन्निति सूत्रमधीयते । शारं तूत्तरनार्थं इति । अर्थः तूत्त
न इत्यर्थः । रज्जोः स्रस्तत्वं कृतमिति । रज्जुवद्धपात्रे रज्जुशब्दे इदानमिव कूपादुद्धृतं जलमित्यर्थः । सृजेरसुम्बे
ति । स्कंदे सृजोपदेशस्य तः सृजोपदेशि वर्त्तते । गान्धमशीत्युक्ति त्यं तः उरितिधान्येनिदिष्य तः निदिति । सूजे [illegible] स्यात्
सचनित्धातो रसुगागमः । सृजोपदेशस्यार्थः । तत्र सृजे रंत्याद्यचः । परेऽसुमि सृजोपयणादेशोऽसुम्सकारस्य

एव निवातं कुड्य

रुः २

जश्त्वे च रज्जुरिति भवति । आद्युदात्त इति । प्रत्ययस्य नित्वान्नित्स्वरेण । उत्तमशारदमिति । शारदिकृतो नवं शार
दं । अध्वा । कठाध्वर्युरिति । अध्वरं यज्ञं याति स अध्वर्युः जातिविशेषः । कठेन प्रोक्तं छंदोऽधीयते कठाः । कठशब्दादु
मं शिनि प्रत्ययः तस्य लुक् । अध्येत्रणकठप्रोक्ता छुगिति लुक् । विशेषसमासोयं । दौवारिककषाय इति । षष्ठी
समासः । सदृशा । सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । एतयोरुत्तरपदयोः । पितृसदृश इति । पितृमा
मातृशब्दावृणादि तजंतौ । चित्स्वरेणांतोदात्तौ । नन्वन पूर्व सदृशसमोनार्थेति तृतीयासमासे कृते नेत
त्पुरुषे तुल्यार्थे स्वरसिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वे न षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यं ।
तत्रानभिधानात् षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वात् इति चेन्नैवं । अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमास २
स्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तद्यथा । दास्याः सदृशो वक्ष्याः सदृश इति षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् । दासीशब्दो दंसेष्ट्रा
न्नाचेति दंसेष्टः प्रत्ययः नकारस्य चाकारः प्रत्ययस्वरेणदासशब्दोदात्तः । टित्वान्ङीप् यस्येति लोपः । अनुदा
त्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप उदात्तत्वं । वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् । उभयत्राप्युदात्तयणो हल्पूर्वादि
ति विभक्तिरुदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके पूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु । सर्वत्र षष्ठीसमासो स्ये
ति चेन्नैवं । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं सदृशग्रहणं । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति विद्यया हेतुना सदृश इति ।

अन्योदेवदत्तादिरत्रप्रतियोगी।प्राच्यशब्दस्याद्युदात्त इति।द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यदिति यदंतत्वाद्य
तोनावइत्याद्युदात्तः।परममहत्समिति।सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः।पात्रादित्वा
त्स्त्रीत्वाभावः।गंतव्यपण्यं वाणिजे वाणिजः।प्रज्ञादित्वादण्।मद्रवाणिज इति।मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः
गोवाणिज इति।गमेर्डोः।अंतोदात्तोयं सप्तमीसमास इति।सप्तमीति योगविभागात्।मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठी
तद्५ समासः।रक्प्रत्ययांतं इति।स्फायितंचीति विहितो रक्।तदंतमित्यर्थः।प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तोयं।मात्रोपनयेति।पू
र्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः।भिक्षाशब्दो अप्रत्ययांतोंतोदात्तः।मात्राशब्दस्तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे
वर्तते भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः।तदाह।भिक्षाया इति।पाणिन्युपज्ञमिति। मि३
उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतश्चोपसर्गे कर्मण्यङ्।पाणिनिशब्दः इञंतत्वादाद्युदात्तः।तस्य उपज्ञेति षष्ठीसमा
सः।उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति नपुंसकता।नंदोपक्रममिति।षष्ठीसमासः।अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता
उपक्रम्यत इति कर्मणि घञ्।नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः।इषुच्छायमिति।इषूणां छाया इति तत्पुरुषः।छा
या बाहुल्ये इति नपुंसकता।इषेः किच्चेत्युप्रत्ययांत इषुशब्दः।तत्र नित्यधिकारादाद्युदात्तस्तदाह।इषुशब्द इति। २४
गमनसुखमिति।समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा [illegible] इति।गमनशब्दो ल्युडंतः लितीति स्वरेण

नो६

द्युदात्तः।प्रागुक्तमिति।सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः।योगविभागो यथासं
ख्यनिवृत्त्यर्थः।ननु सुखप्रिययोः इत्येतावत्सूत्रं कृत्वा हिते चेति वक्तव्यं तत्राह।सूत्रे सुखप्रिययोः हितेन प्री२
अभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां न विष्यतीति चेन्न स्वल्पं प्रीतिग्रहणं नातिशयप्रतिपत्त्यर्थं।ब्राह्मणब्रा
तेति।ब्रह्मणोपत्यमित्यर्थे ब्राह्मणः।ब्राह्मोजाताविति निपातनात् टिलोपाभावे अन्निति प्रकृतिभावः।छात्रशब्दः छत्रादि
भ्योण इति णप्रत्ययांतः।पत्यावैश्वर्य इति पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे।गृहपतिरिति।ष
ष्ठीसमासः।गेहे कः इति कप्रत्ययांतो गृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः।[illegible]।त्वादीनां समाहारद्वंद्वे नपुंसक
त्वं ह्रस्वत्वं च।एतानीति।भ्राक्चित् दिधिषू एतानीत्यर्थः।न भ्राक्वेति।पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते।भ्रूपतिरित्या
दि।षष्ठीसमासा एते तत्र भाक्यन्नवयः क्विबंताः।दिधिषूशब्दो [illegible] इति ऊप्रत्य
यांतो निपातितः।सर्वे एवेंतोदात्ताः।वा भुवनमिति विषये इति।ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदं प्रकृति
त्या३ स्वरं स्यात्।पत्यावैश्वर्य इति प्राप्तस्य विकल्पोयं।भुवनपतिरिति।भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययांतो नित्स्वरेणाद्युदात्तः।आ
शंकाबाधः आशंकाबाधनेदीयस्सु नरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्।शङ्किशंका कि२
यां बाधलोडने।आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ्।अतिशयेनांतिकं नेदीयः।द्वयोरंतिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयवि

वक्ष्यामिथसुनिच्श्चं तिकवाच्ययोरितिनिद्रादेशः। गमनाशंकाद्रियो विशेषणसमासः मयूरव्यंसकादयोवा। अस्ति
ताधमवसाय इति। अस्तित्वनिश्चयः। गमनाशंकमिति। पूर्वपदानि युस्युदंतानि। तत्रलिस्वरः। गमनमाशंसनऽस्य
दि। संभाव्यतऽत्यस्यप्रत्येकमन्वयः। गमनमाशंसतऽतिसंभाव्यते। गमनमाबाध्यतऽतिसंभाव्यते। गमनंनिकटत्वम्
तिवासंभाव्यते। पूर्वेभूतपूर्वः। भूतंपूर्वार्थेपूर्वशब्देपरेपूर्वपदंप्रकृतिस्वरंस्यात्। आढ्यो भूतपूर्वऽति। यःपूर्वमाढ्य
धू१ सीत्सएवमुच्यते। आढ्यचरऽति। अत्रविशेषणसमासः मयूरव्यंसकादिर्वा। आङ्शब्दः आङ्पूर्वान्ध्यायतेः
घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकः। आंगेनोपः इत्योदरादित्वाद्धस्वः। थाथादिस्वरेणांतोदात्तः। परमपूर्वऽति। परम
श्वासोपूर्वश्चेतियोयंवाक्यार्थः प्रत्यमानतात्वन्गत्वमितिनिरूप्रत्मुदाहरणेसमासः परमश्वासो भूतपूर्वश्चेतिविग्र
हउदाहरणमेव। सविधसामीप्यार्थेषु सविधादिषूत्तरपदेषुप्रकृत्यात्पुरुषे मद्रसविधमिति। सर्वत्रोदाहरणेषष्ठी
समासः। मद्रराजेनोदात्तः। गांधारि। कर्दमादीनांचेत्याद्युदात्तोमध्योदात्तोवा। काश्मीरेलघावंतऽतिमध्योदात्तः।
सविधादीनांसरूविधया इत्येवमादिकाव्युत्पत्तिरेवकेवलंसमीपवाचिनत्वेनसमुदायाः मद्रादीनांसविधंसम ऽा२
मीपमित्यर्थः समर्यादमिति। सोपसर्जनस्येतिसरूस्यसादेशः वेत्रसमर्यादमिति। षष्ठीसमासः स्पशबाधनऽत्यस्य २५
र्शनयो रित्यस्यथ्वंतस्यनिष्ठायांवादांतशांतेतिस्पष्टशब्दोनिपातितः। तस्यविराबद्वगतिसमासः। विस्पष्टंकटु

१ पूर्वपदं५

१ सविधादिषुर्किं। मद्रसमीपं। विस्पष्टशुद्धीष्वबयनेषु
परेषु विस्पष्टादीनिपूर्वपदानिप्रकृत्यास्युः। विस्पष्ट
कटुकमिति २

न्या२

मितिविग्रहः। विस्पष्टादीनिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यविशेषणानिनत्रव्यस्यकटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीय
तऽतिसामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावेसुप्सुपेतिसमासः। विचित्रैःसादिचित्रंचित्रीकरणंचुरादिण्यं
तद्धतादेरच्। विशेषेणचित्रंविचित्रंप्रादिसमासः। तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। चित्तं
संज्ञानेनिष्ठा। विगतंचित्तमस्येतिविचित्तं। बहुव्रीहोप्रकृत्यापूर्वपदमित्याद्युदात्तत्वं। अंजूव्यक्त्यादिषुतस्यविपूर्वस्य
निष्ठायांगतिस्वरेउदात्तस्वरितयोरितिस्वरितादिः। संपूर्वात्पदेःकर्त्तरिक्तः। थाथादिस्वरेणांतोदात्तः। गतिस्वरस्तुन
कर्मणीतिनप्रवर्त्तते। अयंकर्त्तरिक्तः। फलिपाटिनमिमनिजनांगुकपटिनाकिधतश्चेत्युप्रत्ययांतःपटुशब्दः। तत्रनिदित्य
धिकारादाद्युदात्तः। पडिगतोक्तः। प्रत्ययस्वरः। उणादिरत्नोलुपलव्यवहारेस्तुतोचजमंतादुः। पंडाबुद्धिःसास्यसंजा डु:१
तायस्येतितारकादिलादित्वच्। एवमुक्तंकुशान्ल्लातीतिकुशलः। आतोऽनुपसर्गेकऽतिकः कृत्स्वरेणांतोदात्तः। चुप
मंदायांगतौ। अस्माच्चुपेरच्चोपधायाऽतिकलप्रत्ययः। तत्रत्थादित्यश्चिदित्यनश्चितिनिवर्त्तनादंतोदात्तः पुणकर्म
णिशुभेऽनेऽगुपधज्ञाप्रीकिरःकः। थाथादिस्वरेणांतोदात्तः। अन्या अनुक्तनामादेशानामुत्तरपदत्वासंभवात्स
मर्थ्याचतउत्तरपदंगृह्यतेऽत्याह। इत्यादेशवतीति। इष्टेषसुनोःप्रशस्यस्यश्रःज्यचयुवाल्पयोःकनन्यतरस्यांग
मनुशेषमित्यादि। मयूरव्यंसकादित्वाद्राजदंतादित्वाद्वाविशेषणस्यपरनिपातः। पापि
ष्ठमिति। चिन्मतोर्लुक्। उदाहरणेनपुंसकेनावकांस्युक्तेतिभावेल्युट्। तदंतान्येतानिपूर्वपदानिलित्स्वरेणाद्युदात्ता

१ स्युःस्ये१

नि। गाम्यते ऽनेनेति। करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट्। केति किमिति। कर्मधारये इति किमर्थमित्यर्थः। कुमा
र्या। कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। कुमारश्रमणेति। कुमारी श्रमणी कुमारश्रमणा। कुमारः श्रमणादि
भिरिति समासः। लिंगविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य पुंसमासे पुंवद्भावः। अंतोदात्त इति। कुमारक्रीडायां।
पचाद्यच्। चित्स्वरः। अत्र कुमारश्रमणादिभिरित्यस्यैव ग्रहणं। प्रतिपदोक्तत्वात्। केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य
ग्रहणमिच्छंति। तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतभेदेन भवति। आदिः। आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथ
मा। पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः। सो ऽत्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः। एवं स्थिते फलितमाह। कुमार
स्यादिरुदात्तः स्यादिति। पूगेषु। गणवाचिनि उत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात्। कुमारचातका इति।
चातकादयः पूगशब्दाः। तेभ्यः पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वादिति ञ्यः। तस्य तद्राजस्य बहुष्विति [illegible] लुक्। कुमारश्चे
त्येव भवतीति। तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासांतोदात्तत्वम्। पंचारत्निरिति। पंचारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धिता म५
र्थे द्विगुः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्। पंचसु कपालेषु संस्कृतः। पंचसु भगालेषु संस्कृतः। पंचसु शरावेषु सं
स्कृतः पंचकपालः। पंचभगालः। पंचशरावः। तद्धितार्थे द्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक्। पंचाश्व इति। पंचभिरश्वैः
क्रीतः पंचाश्वः। आर्हीयष्ठक्। तस्य अध्यर्धेति लुक्। बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगंतादिषूत्तरपदेषु परेषु द्वि २६
गौ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। बहुशब्दो ऽन्तोदात्त इति। वहिंहोर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययः। प्रत्ययस्य २६

रत्नं नोदात्तः। पक्षे समासांतोदात्तत्वं। पूर्ववत् विग्रह प्रत्ययलुक् प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि। दिष्टिः दिष्टिवित
स्ती प्रमाणेनेनात्र [illegible] मात्रचो लुक्। अत्रापि पक्षे अंतोदात्तत्वं बोध्यम्। सप्तमी। स्पांत इति। कुरुक्षेत्रादिषु संज्ञा
शादिभ्योऽण्यः। पूर्वांत इति। अक्षि गमिनमिहनिविशिपशां वृद्धिश्चेति ... संयोगादिलोपः। अश्चेति षत्वं नित्वादाद्युदा
त्तः। अंतोदात्त इति। कृञः कोऽपि चेति कप्रत्ययांतौ प्रत्ययस्वरेण। थाथादिस्वरेण वा बाधितः। सप्तमी स्वर इति। सि
द्धशुष्कपक्वानां क्तांतत्वात् बंधस्य घञंतत्वात् थाथादिस्वरेण न तु कृत्य तुल्यार्थेत्यादिना स प्राप्तं तस्य यः प्रकृतिभा
वः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते। कचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः। तत्र कृदंतस्य यः स्वरः थाथादिलक्ष
णस्तेन [illegible] न्यर्थः। परि प्रत्यु। परि प्रति उप अप एते प्रकृत्या स्युः। परित्रिगर्त्तमिति। त्रिगर्त्तं वर्ज
यित्वेत्यर्थः। अपपरी वर्जन इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी। अपपरिबहिरंचवः पं
चम्येत्यव्ययीभावः। प्रति पूर्वाह्णमिति। अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः। अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः। अह्नोदंतादिति
टी४ णत्वं। पूर्वाह्णं प्रति। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः। उपपूर्वाह्णमिति। पूर्वाह्णस्य समीपे अव्ययं वि
भक्तीत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः। उपपूर्वरात्रमिति। रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः। अहः सर्वैकदेशेत्यच्। रात्राह्ना
हाः पुंसीति पुंस्त्वं। पूर्वरात्रस्य समीपम् उपपूर्वरात्रं। उपसर्गा आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तानि पूर्वपदानि। सिद्धत्वादिति।
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेन। ननु किं पुनः कारणं

नदंतात्र्यजिञो ब्येतिफकः ।८ — वर्त्तमाना इति ।३

३० अपपर्योश्चरेव वर्त्तमान इत्युदाहृतो नेतरयोस्तत्राह । अपपर्योरिति । तेन त्रिगर्त्तं वर्ज्य विवक्षिते अपत्रिगर्त्तं प्र
ति त्रिगर्त्तमिति न भवति । नन्वपूर्वाह्णं पूर्वरात्रं च वर्ज्य विवक्षायामर्थे अपपूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णं अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्र
मिति । अहोरात्रावयवाः । अपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियंत इत्याशंक्याह । अहोरात्रावयवा इति । वर्त्तमानग्रहणे
नैव सिद्धत्वान्न पृथगुदाहृता इत्यर्थः । वर्ज्येति किमिति । वर्त्तमाना अहोरात्रावयवेषु क्विं । अग्निं प्रतीति । लक्षणेनाभिप्र
३५ तीत्यव्ययीभावः । श्वाफल्कचैत्रकाइति । श्वफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येऽण् । शिनिरापुदात्त इति । वृष्णिश्रियुधुकुलाहाव
रित्यो निर्दिनिस्त्रेणबाकुल्कालश्रीज्ञोपिनिः तस्यनित्त्वं कृत्स्वत्वं चेति द्वेष्या इति । पादनुसमुद्रंपञ्च । नैमेर
पत्यमिति । नीमस्यापत्यम् तङ्न्त्र । [illegible] । ननु चरा [illegible] पत्ये [illegible] मिति वचनाद् जन्यशब्दः क्षत्रि
यजातिवचनः । ततश्च द्वैप्य नैमायना इत्यपयुक्तं प्रत्युदाहरणं तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह । राजन्यग्रहणमित्यादि ।
अंधकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाभिचारात् । राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः । एकादशेति । संख्याया
अव्ययीस्याइत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । आन्महत इत्यत्र आदिति योगविभागात् आगेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा आ
त्वं । इएजीकापाशाब्यूतिमर्त्तिभिः कनितिनित्वाद्देकशब्दश्चाद्युदात्तः । द्वादशेति । घष्टनः संख्यायाम् इत्यात्वं । त्रयोदशेति
त्रेस्त्रय इति त्रयसादेशः । अंतोदात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तं । वस्तुतस्तु त्रयोदशा चमेद् इति स्वच्चा ३१
नुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यं । आचार्योपसर्जनो । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः ।

मेश्रापत्तं — इज्यस्त्रा गोत्रे यद् इत्र स्यात्तशेषाः २ — नदंतादृण्
३२

अंते वसतीत्यंतेवासी शयवासवासिषु कालादिति सप्तम्या अलुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथमैक
वचनं तदाह । आचार्योपसर्जनांतेवासिनां द्वंद्व इति । पाणिनीयरौढीया इति । वृद्धाच्छः । रौढिशब्दादिञ्चेत्यल्लन्
न्यष्वचः प्राच्य भरतेष्विति निषेधात् । द्वंद्वविशेषणार्थमिति । ननु तंतेवासिविशेषणार्थं । तस्य आचार्योपसर्जनत्वा
तिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वंद्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह । सकलद्वंद्व इति । छांदसेति । छंदोधीत इत्यण् । श्रोत्रियं छंदोधी
त इति वुन् । तत्र चाग्रहणानुवृत्तेः । आपिशलपाणिनीयेति । आपिशलस्यापत्यमापिशालिः । आचार्यः । तेन प्रोक्त
मापिशलं इत्यश्वेत्सण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं वृद्धाच्छः । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये । कार्त्त
कौजपाः । तत्र ग्रात्ताः कुजाः तान्यानीति कुजपाः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये त्रण् । सावर्णि रितः । मांडूकेयशब्दो ढक् च मं
डूकादिति ढगन्तः । महाव्रीहिरिति । आन्महत इत्यात्वं । महैषास इत्यादीति । अत्र एकारः स्वरितो वानुदात्ते पदादौ वि
ति स्वरितो वा । आदिपदेन महाजाबालः । महानारः । महानारत इति महाहैलिहिलः । महारौरवः । महाप्रवृद्धः । महा
ह्रांतोदात्त इति । वर्त्तमाने पृषन्महदिति तत्र तथा निपातनात् । मन्महरिति । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया
स्यैतीननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणमिति प्रवृद्धशब्दस्य क्तांतत्वादिति चेन्न । कर्मधारयेऽनिष्ठेत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तांतत्वप्र
तिपदोक्तो यः समासः श्रेण्यादि कृतेभिरिति ग्रहणं । हुक्कालादुक्कमस्य शेषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोस्तुः । केचिदेवरा

२८ परे। चुत्रमिति। आनो ऽनुपसर्गे कः। तोषी तिपरसवर्णः। उक्षः। उक्षः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् वसादिषाम्योः परम् नः।
पुषेः ष्टुन्। उषदाते अस्मात् षुत्रिति वर्त्तमाने उषिरवनिभ्यां किदिति चुत्पादिनत्वात्। गोःसाद। गोशब्दः पूर्वप
६।३ दं प्रकृत्या सादिश्वन्तरपदेषु। गोसादइत्यादि। सदेर्घञ्। नदंतेनषष्ठीसमासः। अथवा गां सादयतीति गोसादः।
सदेर्ण्यंतात्कर्मण्यण्। तस्मादेव गिनिं। गोसादीतत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवादः। सार्थौ समासस्वरस्य। कु
रु। इरुपल्पकं बआंताः। सप्तसमासाः। नत्रादिनो द्वयोः षष्ठ्याः सोत्रो लुक्। इतरेषां पंचानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकव
चनं तदाह। स्वामिति। दासी भारालामिति। बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो नगम्यते तदाह। दासीभारादेरिति। कुरस
यां नइति। कृञोरुच्चेति चुत्पादिनत्वाव प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो नायम्। आद्युदात्तइति। हजीवर्ज्जने। इगुपधात्कि
षा।३ दितीनं तत्वात्। किषलुइगंताः नीं चष्णुषा मिसादिर्द्दिती योवो दात्तः। एवं कुरुरपि। रिक्तगुर्वादयस्तत्र कर्मधारयः।
अस्तरनरली अश्लीलदृढरूपेति। अस्त तामली जशा वोनात् समासत्वादाद्युदात्तो। श्रीर्यस्यास्तीति। श्रीशब्दोल
वणपवचनः कपिलकादित्वात् लत्वमिति। रुपोरा लइत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वं। जावल्लरदिता
स्या।३ पिकुकुत्लादीनाम भावात्संख्यानमात्रे णटठत्यर्थः। पारेवडवेति। पारेमध्येइत्यव्ययीभावस्तावन्। तथासति स्व
रेदीर्घनिर्देशो ऽयुक्तः स्यात्। वडवायाः पारस्यास्तं नवाद्रे। तितिलिनोपत्यमिति। तिलाः संत्यस्मिन्निति तितिली। तिल २८
शब्दान्मत्वर्थीयइनिः पृषोदरादित्वादिशब्दस्य द्वित्वं। अत्रयदा ऽपत्ये ऽण् तदा नस्तद्धितइति टिलोपः। यदातु

नृति १

छात्रेतदानी मिनण्नपत्यइति प्रत्ययति भावेप्राप्तेनांतस्य टिलोपे सप्रत्ययारीत्यनेन टिलोपः। पत्य
शब्दइति। अवद्यपण्येति दंतोनोनावइत्याद्युदात्तः। संज्ञायामिति। नियत प्रमाणकस्य नियतमल्पस्यकं
बलस्यैषासंज्ञा। समासांतोदात्तत्वमेवेति। ननु पण्यशब्दस्य कृत्प्रत्ययांतत्वात् तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनाद्य त्या।३
६।४ र्वपदप्रकृतिस्वरेणनाम्यमत आह। प्रतिपदोक्तेति। कृत्यतुल्याख्याअज्यात्येतिपः कृत्यसमासः प्रतिपदो
स्वरः।५ क्तस्तत्रैवसः। अयंतु विशेषणं विशेष्येणेति सामान्यलक्षणविहितः केवलशब्दस्याजातिवचनत्वात् नचक्रत्वतु
ल्याख्या अजात्यात्यस्य वैयर्थ्यशंकयं। तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसंगे कृत्यांतस्य पूर्वनिपा ता॰
र्थवचनं नतु जातिनिषेधार्थं अजात्येतिवचनं न्यायसिद्धार्थानुवादएवेति स्थितं। दासीभारइति। दंसेर्टेन
आचेतिटः। टित्वान्ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणदासीशब्दः अंतोदात्तः। देवहूतिरिति। देवः पचाद्यजंतः। स्य
स्येत्यौ तत्पुरुषे ऽसमादि। एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितं। चतुर्थी। तस्मै इदंतदर्थं तत्र च तदर्थेन चतुर्थ्यं
तस्यार्थं उच्यते तदाह। चतुर्थ्यंतार्थायेदिति। यूपदार्विति। निदिल्दिदीर्घश्चेति वर्त्तमाने कुयुभ्यां चेति पः।
नित्वादाद्युदात्तयूपशब्दः। देवार्यमिति। देवः पचाद्यजंतः। गोहितमिति। चतुर्थी चाशिष्येत्यादिना चतुर्थी।
आद्युदात्तइति। श्रिञ्सेवायां बहिश्रिश्रुयुद्रुह्वाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तः श्रग
शब्दइति। मुद्गियोर्गग्गौ बाकुलकात्पूर्वोपिशकालीनाहृतमिति। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासः अनि

गो १ श्रि २

स्वरो विधीयते। गतिसंज्ञा च धातुमात्रमपेक्षते सा च प्रत्ययविशिष्टस्यैव प्रयोगार्हः। धातोश्च द्वये प्रत्ययाक्षिप्ते उकृत अत्र तत्र तिङंते २

कौ॰ स्वर॰ टी॰
सुबोधिनी
३०

ना६३

लुक्। प्रनताविति क्विन्नयं। प्रजग्ध्याक इति। अनिदितकृदृलुक्टुंङः पाकन्। आगंतुरिति। सितनिगमिमसिसच्यविधा
ञ्कृधिज्यस्तुन्। ननु कृतीत्यर्थो न घाटि। गतेरपूर्वपदासंभवात्कृदंत एवं भविष्यतीति चेत्सत्यम्। कृद्
ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं तेन कृदुपदेशे तादित्वाभावात्प्रत्ययमिति सादिसिध्यति। स्वरप्रवृत्तिवेलायां
तादित्वाभावेपि पूर्वं तत्सत्त्वात्। आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः। तवैवं। अंतउदात्त इति। कथं
पुनरंतरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवति सचोदात्त एवेति। युगपद्ग्रहणं त्ययमर्थो लभ्यते। अरुणं भवतीति वर्तते। त सत्ये ४
त्रैवमभिसंबंधः क्रियते। तवै प्रत्ययांतस्य प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोंत्यस्य भवतीति स चोदात्त एवेति। युगपद्
ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। अन्वेतवा इति। उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यनुरायुदात्तः। अनिगंतेंचतौ। परांच इति।
। अनिगित्यादिना क्विन्। स च वकारमात्रं ककारादीनामनुबंधत्वात्। उगिदचामिति नुम्। पराशब्द आद्यु
दात्तः। प्रत्यंच इति। अड्डत्तरपदप्रकृतिस्वरः। परत्वादिति। चुस्वरस्यावकाशः दधीचः। यत्र गतिर्नास्ति अ
निगंतस्वरस्यावकाशः पराचः पराच इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वादनिगंतस्वर एव भवति। न चायं युक्तोवि
प्रतिषेधः। चुस्वरः सति शिष्टः। नसंज्ञायामग्लोपे च कृते प्राप्तत्वात्। सत्यं। नायं विप्रतिषेधः। किंतर्हि इष्टिरेवाचो
रनिगंतोंचतावप्रत्यय इत्येव स्वर इष्यते इति हरदत्तः। इहापि मूले परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः। न्य ३०
धीच। अत्रापि चुस्वरशदस्यमेव। कृत्स्वरापवादो योगो। ईषदन्य। ईषत्शब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्। अंतो
~~यमर्थो लभ्यते। अरुणं भवतीति वर्तते। तत्रैवमभिसंबंधः क्रियते। तवै प्रत्ययांतस्य प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोंत्य~~
~~स्य भवतीति~~ ४

दात्त इति। त्रिंशत्स्वरेण न दत्त्वा व समासांतोदात्तत्वं। ईषद्भेद इति। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु
खल्। कृत्स्वर एव भवतीति परत्वात्। अथवा ईषद्गुणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणात् उप
पदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति। द्विसुवर्णे इति। पंचकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णा
श्चत्वार इति। द्विसुवर्णमिति। पश्चात्समासस्वरः। बहुव्रीहावपीति। अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात्। प्रथ
मो अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः अभिनवत्वमित्यर्थस्तदाह। अभिनवत्व इति। अचीति किमिति
। अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः। प्रथमवैयाकरण इति। वैयाकरणानामाद्यः मुख्यो वायः प्र
थमवैयाकरणशब्दः स नित्यमंतोदात्त एव कतरे। एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्यातां।
कतरकतमौ इतमर इतमयो श्चित्वादंतोदात्तौ इहत्वित्यादि। कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति पदेयं
समासस्तस्यैव ग्रहणं स च कर्मधारय एव तस्मात्केवलं कर्मधारयग्रहणमिति भावः। आर्यो ब्राह्मण आर्य
कुमारयोः उत्तरपदयोरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्। कर्मधारये। स्वरितांत इति। तित्स्वरितमित्यने
न। आर्ये इति किमिति। ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः। राजब्राह्मण इति। राजशब्दो ब्राह्मणेनाद्यर्या
द्यर्थ इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः। राजशब्दः कनिन्प्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः। उत्तरार्य इति
उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव यथास्यादार्यशब्दस्य माभूत्। यथासंख्यं। नातो विपृथग्योगकरणस्य प्रयो

प्रतिपदोक्तोपः

श्रीः

कौ० स्वर० टी०
सुबोधिनी
३१

ज्ञनं ज्ञेयं। राजप्रत्येनाइति। प्रतिगतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः। राज्ञः प्रत्येनाः। राजप्रत्येनाः। अन्यत्रेनेति। राजायां
सोमसोमप्रत्येनाः राजप्रत्येनाइत्यत्र। द्वितीयासमासोयमिति। द्वितीया पुनरत्यंतसंयोगे। अथवाः कर्मक
धातुनियोगे देशः काले नावो गंतव्यो ध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यं। ●। त्यवंतइति। त्यव्र्वेश्र्वेइति स्त्रियां मुक्ता
प्रकृसितइति। थाथादिस्वरः। समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरस्तस्यापि
प्रातिपदिकोपवादोयं। ग्रामः। ग्रामइति स्वरूपग्रहणं शिल्पिन्पर्यग्रहणं ग्रामशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा
स्यात् शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे। ग्रामनापितइति। षष्ठीसमासः। आद्युदात्तइति। ग्रसेरा चेति मन्। नित्वादा
द्युदात्तः। राजनापितइति। कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा। षष्ठीसमासे च राजयोग्य
त्वात्तस्य प्रशंसा। सद्धिकर्मणि प्रवीणत्वाद्राज्ञां नं प्रतियोग्यो भवति। राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते। आदि
रुदात्तः पूर्वपदमित्यस्येत्यर्थत्वात्षष्ठ्याविपरिणामः। सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषयेषष्ठ्यर्थे प्रथमा। सप्त
मी। हारीत्या वश्पकेतिनिः। जनपदे ग्रामे कुले वा परंपरायातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतंधर्म्यं। धर्मपथ्यर्थ
न्यादिनायन्। तेन धाप्राप्यमित्यर्थेनौवयोधर्मेत्यादिनायत्। आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः। हारिरुदाह
रणान्याह। याज्ञिकाश्वइति। षष्ठीसमासः। कर्मकरवर्द्धितकइति। वर्द्धितो नाम मूलेस्थस्तोऽग्रे सत्त्वम् ओदनपि ३१
ण्डः सकर्मकराय दीयते। अन्यथा कर्म न कुर्यादिति। न त्वयं धर्मः। वाडवहरणमिति। क्वचिदयमाचारः। बीजनि

नो १

षेकानंतरं वाडवायशरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमश्वादिर्दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते। अत्रास्मि
६२ न्नुत्तरे निमित्तस्वरे प्राप्ते नो भावकर्मवचन इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्य
ति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह। परोपीति। युक्तवाचिनीति युक्तः कर्मण्येतत्परः। तद्वाचिनीत्यर्थः। गोवल्लवः। व
ल्लवादयः शब्दागवादीनां पालकवचनाः। विभाषा। अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्। अध्य
क्षशब्दोपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। पापं पापइति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्र ण्णि
हणं व्याख्यानात्। शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्। गोत्रांतेवासि। गोत्रवाचिनि। शिनि
अंतेवासिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनी समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। भार्यासौ
सु४ श्रुतइति। संस्थलोतीति सुश्रुतस्तस्यापत्यं सौश्रुतः। भार्याप्रधानतयेति। भार्याप्रधानः सौश्रुतइति शा
कपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासइति दर्शयति। दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं तदधीते दाक्षः। कुमार्यादि
लाभकामइति। तस्मिन्नेवग्रंथे श्रद्धायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप
ते पूर्ववत्समासः। भयब्राह्मणइति। तृतीयेति योगविभागात्समासः। यो ब्राह्मणः सन् राजदंडादि

पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पर्येषूत्तरपदेषु। अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आरभ्यमाणं तत्पर्यविशेषु वा

३२ न येन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते। अंगानि। अंगमारं तकं। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं। मैयश
ब्दे उत्तरपदे तदर्थारंजकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः। मधविशेष इति। सुराव्यतिरिक्तं मैरे
यमित्यर्थः। भक्ताख्या। अन्नवाचिनां भिस्सादीनां ग्रहणार्थं। अन्यथा पर्यायाणामेवाऽन्नादीनां ग्रहणं स्यात्। भि
स्साकंसादयः। षष्ठीसमासाः। तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति। प्रकृतिविकारभावे एव तस्येष्टत्वात्। वक्रु
श्रीहिरिति। तत्पुरुष एवेदं तेनोदाहृतः। गोबिडालौ। उपमानशब्दे प्रत्येकं संबंधादेकवचनं गवादिषूपमानवाचिषू
त्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। धान्यगव इति। अत्रोपमितसमासे गोरतद्धितलुकीति टच्। अत्र पूर्वपदा
द्युदात्तविधानसामर्थ्याट्टच्स्वित्स्वरो बाध्यते। उपमानार्थो योयत्रोदाहरणे संभवति स तथा योजयित
व्यः। तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति। गवाकृत्येत्यादि। आकृतिः संस्थानं। सन्निवेशितं व्यवस्थापितं। एवमन्यत्रापि यत्किं
चित्सादृश्यं योजयितव्यं। अके। जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। दं
तलेखक इति। ण्वुल् तत्राविति ण्वुल्। प्राचां क्रीडायां। प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्नेत्यध्याहा
रो न युज्यते इति तत्राह। प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति। अजीविकार्थमिदम्। उद्दालकपुष्पभंजिकेति। नित्यं क्री ३२

डेति समासः। अनि नियुक्ते। युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम्। नियुक्तः अधिकृतः। स च कस्मिं
श्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति युक्त इत्यनेन न सिध्यति। युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ [illegible] दिवादिरात्मने
पदी। स्वरितेस्समाधिस्तत्परता। अत्र रोधादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं। योगः संबंधमात्रम्। छत्रधार इति।
कर्मण्यण्। [illegible]। शिल्पिनि। युक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम्। तंतुवाय इति। कावामश्चेत्यण्। आ
त्तो युक्। संज्ञायाम्। संज्ञायां विषयेऽणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। सत्त्वेदाण् कृञो न भवति।
गोमंति। गो तंतियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे। गोपाल इति। गां पालयतीति विग्रहः। तंतिपा
ल इति। तनु विस्तारे क्तिन्। तंतिः वत्सानां बंधनरज्जुः। णिनि। णिनंते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्।
उपमानं। उष्ट्रक्रोशीत्यादि। कर्त्तर्युपमान इति णिनिः। शब्दार्थकृतौ किमिति। सूत्रं किमर्थमित्यर्थः। हू २५
कवं चेति। कृत्स्वरे [illegible] एवं न भवति। प्रकृतिरेवेत्यादि। असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो यो णिनिस्तदंते
उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत। तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात्। कृ
द्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया णिनंतोत्तरपदत्वानपायात्। प्रकृतिग्रहणे तु न भ
वति। यो न धातुर्नासौ शब्दार्थः। यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति भावः। एवं किं।

कौ० स्वर० टी०
सुबोधिनी॥
३२

तेन पुष्प...इत्यादौ आद्युदात्तः १

नीर

शब्दार्थप्रवृत्तौ उपमानमेवेत्येव नियमो मा भूत्। युक्तारोह्या। युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः॥
युक्तारोही इत्यादि। अत्रालिंगीत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रं यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आ
रोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः। क्षीरहोतेति। याजकादित्वात् षष्ठीसमासोऽयं समा
सस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे मन्क्तिन्निति तदपवादोऽयम्। दीर्घकाश। दीर्घान्तं पूर्वपदं
काशादीनि च पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे। कुटीजः इति। सप्तम्यां जनेर्डः। उपसरजः इ
ति। स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः। प्रजने सर्तेरित्यप्। तत्र जात उप
सरजः। आमलकीजः इति। दीर्घकाशेति बाधित्वा परत्वादयं स्वरः। ...पूर्वपदान्यान्युदात्तानि
स्युः। मेधविशेष इति। सुसम्पन्नमित्यर्थः। ...
ग्रामे। स्त्रे निवसत्यस्मिन्निति पूर्वाद्वसेः... निवसि... वदि...
८।२ ग्रामः इति। षष्ठीसमासः। ...ग्राम इति। ... निवसंत्यस्मिन्नस्मा एवमुच्यते। घोषा। घोषादिषूत्त
रपदेषु पूर्वमाद्युदात्तं स्यात्। अत्र निर्वसंत इति केचिदनुवर्त्तयंति अपरे नानुवर्त्तयंति तथा च दा ३३
क्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति मतांतरे भवति। छात्र्यादयः।

तृन् ४

शालायाम्। शब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः। यदा शालांतत्वादि विभाषेनासुरेत्यादिनी शालांतस्य
४२ तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं। तत्र अस्यावकाशो यो नपुंसकलिंगो न भवति छात्रिशाला त
त्पुरुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति प्रभुशालं तत्र त्रियशालं यस्तु छात्र्यादि
पूर्वपदो नपुंसकलिंगश्च तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोतीति तत्पुरुषे शालायामित्ययं
च। तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामनहरदत्तौ। प्रस्थे मालादीनां चेति वचनाद् वृद्धमिति
छेदः। कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति। अकेति किमिति। अ
कर्क्यादीनां किमित्यर्थः। माला। प्रस्थे परे मालादीनामादिरुदात्तः स्यात्। शोणप्रस्थ इति। एङ् प्राचां देशे इ
ति शोणशब्दस्य वृद्धत्वं। अमहन्नवं... महन्नव वर्जितं पूर्वपदमिति महद्वर्जितं नववर्जितं ... वर्जितं
चेति प्रत्येकं संबंधः। महानगरमिति। आन्महतः समानाधिकरणे इति महत आत्वे कृते अवर्णांतत्वादस्ति प्राप्तिः
। नवनगरमिति। नवशब्दः प्रत्ययवर्जनोऽकारांतः संघातविग्रहीतार्थमिति। महच्छब्दस्य केवलस्य महन्नगर
शब्दस्य संघातस्य च प्रतिषेधार्थः। महानगरमिति। अनेन स्मायः सरसां जातिसंज्ञयोरिति समासांते कृ टीयिर
ते सत्यवर्णांतमेतत्। तदेवं महन्नगरं महानगरमिति द्वेवोदाहरणे। प्राये त्वस्मान्नगरमिति तृतीयमप्युदा

कौ०स्वर०टी०
सुबोधिनी।।

३४ ग्रहणंपश्यते तदुक्त्यनुरोधादुक्तं। अश्मशब्दस्याऽनकारांतत्वात्। नच नलोपे कृतेऽवर्णांतत्वं। स्वरविधौ
नलोपस्यासिद्धत्वात्। अपरे तु मन्नाश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्येऽदर्शनादसंगतमेत
दित्याहुः। दिवोदासायेति। दिवश्च दासे इति षष्ठ्या अलुक्। अंतः। अत्रापि प्रकरणात्पूर्वपद विषयात्र
षष्ठ्यर्थे वेदितव्या। सर्वगुणा। गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तमानः सर्वशब्दोंतोदात्तः। यत्र गुणांतरस्याभावस्तत्र
गुणकार्त्स्न्यं भवति। सर्वश्वेत इति। पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः। अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्ति-
सै।६ र्गम्यते। आश्रयव्याप्त्येति न तु ज्वलत्वेन सर्ववर्ण इति विकारविषयमत्र कार्त्स्न्यं। सर्वश्वेत इति। गुणांत
रेण तरलोपश्चेति समासः तरप्प्रत्ययलोपश्च। कार्त्स्न्ये किमिति। गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्का
र्त्स्न्ये न व्यभिचरतीति प्रश्नः। अयं नियमः कर्मधारये न षष्ठीसमासे इत्याह। सर्वेषामिति। गुणका
र्त्स्न्ये वर्त्तमानो न गुणकार्त्स्न्ये। सर्वेषामिति। गुणसंबंधषष्ठी। पटस्य शौक्ल्यमितिवद्गुणवाचिनस्तरप्प्रत्य
यः सर्वेषां पटानां द्रव्यांतराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः। श्वेतो गुण इत्यर्थः। यदा तु प्रतिपदोक्त
त्वात्पूर्वकालैकेति समासो गृह्यते तदा कार्त्स्न्यग्रहणं मास्तु। अंजनागिरिरिति। वनगिर्योः संज्ञा
यामिति दीर्घः। कुमार्यां। कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमंतोदात्तं स्याद्वयसि द्योत्ये। वृद्धकुमारीति। विशेष ३४

णसमासः पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः। ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्त्तते तथा च वयसि प्रथ
डी।२ म इत्यनेन ङीप् विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह। कु
मारीत्यादि। कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च। तत्राद्यमर्थं त्य
क्त्वा द्वितीयमात्रे वर्त्तते तदा वृद्धादिसामानाधिकरण्यं भवति। तच्चेति। शब्दांतराभिधेयमित्यर्थः।
न कुमारत्वमेवेति। यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्द्वयं न गृह्यत इत्यर्थः। एतच्च वयोग्रहण
सामर्थ्याल्लभ्यते। अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमं वयो गम्यत इत्यनर्थकं तत्स्यात्। न
नु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेन्न। श्रवणात्। पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः सोंतरंगो वृद्धा
दिना सामानाधिकरण्येपि न निवर्त्तते। परमकुमारीति। अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयोंतरमिति भवति
प्रत्युदाहरणं। उदके। अकेवले इति पदच्छेदः। अन्यथा संदेहार्थं केवलउदके इत्येव ब्रूयात् तदाह।
अकेवलं मिश्रमिति। द्रव्यांतरसंपृक्तं मिश्रं गुडोदकमिति। गुडमिश्रमुदकं गुडोदकं। शीतोदकमिति कर्म
त्रि।२ धारयः। गर्गत्रिरात्रमिति षष्ठीसमासः। तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रं। अहःसर्वैकदेशेत्यादिनाच् स
मासांतः। संख्याव्ययादेरिति ङीबिति क्लीबत्वं एवं सप्तरात्रं। अतिरात्र इति। रात्रिमतिक्रांत इति प्रादिसमा

श्री।२

३५ सः। बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्त्तते तेन षष्ठीसमासः। गोपालसभमिति। अशालाचेति
क्लीबत्वं प्रतिपदोक्तेति। समाराजेत्यादिविहितं रमणीयसभमिति। रमणीयास्सभायस्येति बहुव्रीहिः॥
अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तं। पुरे प्राचां पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमंतोदात्तं स्यात्। अरि
कि० ष्टपुरं पूर्वग्रहणमिति। अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्यमिति प्रश्नः। इहापि यथा स्यादिति। पूर्वग्रहणे सति बहु ६४
व्रीहिर्लभ्यते। अरिष्टगौडपूर्वे यस्मिन्समास इति तेनारिष्टाश्रित पुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपद
मंतोदात्तं भवति अस्मिस्तु पूर्वग्रहणे श्रितन्त्यशब्दान्तत्वं व्यवहितत्वाद् अरिष्टगौडयोस्तावन्तं स्यात्
समुदाययोऽश्वस्तत्रेऽनुपात्तत्वात्। नेति। पुरे प्राचामिति प्राप्तः प्रतिविध्यते। मार्द्देयपुरमिति। हलोपोक
ड्वा इत्युकारलोपः। दिक्शब्दा। दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अंतोदात्तानि स्युर्ग्रामादिष्त्तरपदेषु चानराटेस्व
रूपग्रहणं। इतरेषामर्थग्रहणं। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिकेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समा
सः। पूर्वपंचाला इति। समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति पंचालैकदेशे पंचालशब्दः॥
ततः पूर्वशब्देन समानाधिकरणात् पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः। पूर्वयायातमिति। यायातमिति ३५
मधिकृत्य कृतो ग्रंथ इत्युत्पत्तिया यायातशब्दः सिद्धः। शब्दग्रहणमित्यादि। दिक्शिष्टः शब्द इति उत्तरपद

स्यापि समासस्तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात् पूर्वयायातमित्यादावपि भवति। आचार्योपसर्जन। आ
चार्योपसर्जनग्रहणमंतेवासिनो विशेषणं सन्नम्प्यर्थे प्रथमा तदाह। आचार्योपसर्जनांतेवासिनीति।
आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः स चासावंतेवासी चैतद्वाचिनि। पूर्वपाणिनीया इति। पूर्वा
परप्रथमेति समासः पाणिनेश्छात्राः पाणिनीयाः। अत्रांतेवासिनः प्रधानं आचार्यस्तूपसर्जनं। पूर्व
पाणिनीयं शास्त्रमिति। पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः। उत्तरपदवृद्धौ। अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरप
दपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारो लक्ष्यते उत्तरपदे स्वरितत्वा
दधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह। उत्तरपदस्येत्यादि। सर्वपांचालक इत्यादि। सुसर्वार्द्ध दिक्शब्देभ्यो
जनपदस्येति वदंतविधौ अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्। सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिशोम
द्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः। वृद्धिशब्देन पारद्विविहितानदृत्युत्तरपद इत्युच्यमानेपि न निर्वाह इत्या
ह। सर्वकारक इति। बहुव्रीहौ। संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं न विश्वशब्दस्य। विश्वकर्मेति॥
विशेः कन् निताद्यायुदात्तो विश्वशब्दः। उदरा। एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमंतोदात्तं स्या
त्। अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः। वृकशब्दः। प्राणिनां कुपूर्वमित्याद्युदात्तः। वृकस्येवोद

रमस्य वृकोदरः। हर्यश्व इति। हरतेः सर्वधातुभ्य इन्निती न्। आद्युदात्तो हरिशब्दः। हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः। य
णि कृते उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः। महेषुरिति। महच्छब्दोऽन्तोदात्तः। वर्त्तमाने पृषन्महदित्यत्र तथा
निपातनात्। तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति लन्त्यार्थ आरंभ पक्षादलादनेनैवांतोदा
त्तत्वं। उदाहरणं तु सुवर्णपुंखेषुरिति ज्ञेयं। सुष्ठु वर्णो येषां ते सुवर्णाः। नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं। सु
वर्णाः पुंखा येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमंतो
दात्तं भवति। एकादेशस्तु स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः। घटोदर इत्यादि। घटशब्दः पचाद्य
जंतः। कटुशब्दात् संज्ञायां कन्। चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति पचाद्यजंतश्चलाच
लशब्दः। अनुदर इत्यादि। अस्यावकाशः घटोदरः। नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः। अपयशाः। सुय
शाः। एवं स्थिते विप्रतिषेधः। नदी। बंधुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। गार्गीबंधुरिति। ग
र्गादिभ्यो यञिति यञंतात् गर्गशब्दाद्यञश्चेति ङीप्। गर्गाणि स्वरेणाद्युदात्तः। ब्रह्मबंधुरिति। बृंहेर्नोच्चे
ति नकारस्याकारादेशो मनिन् प्रत्ययश्चेति मन्निनंतो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तस्तदाह। ब्रह्मे ३६
त्यादि। गार्गीप्रिय इति। अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव। निष्ठोपसर्ग। उपसर्गपूर्वं निष्ठांतं पूर्वपदमंतोदा

त्तं। प्रधौतपाद इति। धावु गतिशुद्ध्योः। छ्वोः शूडनुनासिके च। ऊठ्। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। प्रधौतशब्दो गति
स्वरेणाद्युदात्तः। प्रसेवकमुख इति। ष्वुलंतः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरेणा
न्मध्योदात्तः। शुष्कमुख इति। शुष्क धृष्टाविति शुष्कशब्द आद्युदात्तः। उत्तरपदादिः। उत्तरपदेति
पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं। कर्ण आद्युदात्त इति। सिद्धार्थकथनमेतत्। उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त
इत्यक्षरार्थः। एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयं। शंकुकर्ण इति। शंकुः कर्णोयस्येति विग्र
हः। सप्तमीविशेषणे इति सप्तम्यंतस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादेः परा सप्तमीति परनिपातः। कर्णे लक्षण सप्तमी।
स्येति दीर्घः। पशूनां विभागज्ञानार्थं शंकुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते।
पृथक् वर्णग्रहणात्। अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात्। श्वेतपाद इति। श्विता वर्णे
पचाद्यच्। शोनलकर्ण इति। शुनशो नार्थे। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्व
पदस्वर एव भवति। संज्ञौपम्य। संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्।
कंठपृष्ठ। कंठादीनां समाहारद्वंद्वेन नपुंसकत्वं। कंठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोराद्युदात्ता
नि स्युर्बहुव्रीहौ। कंठपृष्ठे स्वांगशिरामित्याद्युदात्ते। ग्रीवाजंघयोः स्वांगत्वेप्यदंतत्वानावृदंतोदा

ङो४

त्तत्वं।सुग्रीवइत्यत्र परत्वान्नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वेन भाव्यं।अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः।यदि तु ने
ष्यते तर्हि चकारस्यैव विधेः समुच्चयार्थ इति व्याख्येयम्।नाडीजंघ इति।नाड्याकारे जंघे यस्य स ना
डीजंघः।नञोजर।नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः।जरणं।जरः।ॠदोरप्।रेमत्तां मरः।अस्मादेव निपा
तनादप्।जिमिदा स्नेहने।अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः।मृत्रं नपुंसके भावे क्तः।सूत्रे तु शब्दपरत्वा
त्पुंस्त्वम्।जेनिकिमिति।जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमिति चेत्।अशान्तुरिति।नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा
न्तोदात्तत्वं।सोर्म।मनस्व अस्त्वमनसि।सुकर्माण इत्यादि।यद्यप्याद्युदात्तं व्यत्ययश्छंदसी त्यनेन सिद्धमि
दं तथापि सुप्रथिमेत्यादि बहुजर्थमछंदोर्थं च सूत्रमिति बोध्यं।सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भाव इति पृथ्वादि
भ्य इमनिच्।रऋतो हलादेर्लघोरिति रादेशः।सुराजेति।राजशब्दः।कनिन्युवृषीति कनिन्प्रत्ययांतः।
लुनातेर्मनिन्।लोम।नपदादेः।मिथुनेसिरिति वर्त्तमाने उषः कित्।उषः।कपिलेति।अस्यावकाशः।सुकर्मा।
कपिपूर्वमित्यस्यावकाशः।अपचकः।सुपचकः।एवंस्थिते विप्रतिषेधः।आद्युदात्तं।नञ्सुभ्यामित्यस्याप
वादः।अरपुषि लटि कणि खटीति कन्।नतोः ध्वशब्दः।दनि कुशिनिरमिकाशिभ्यः क्थन् इति थनंतो रथ ३७
शब्दस्तदाह।निरुस्वरेणेति।सुवाकुरिति।अजिदृशिकम्यमिपशिबाधे तिकुप्रत्ययांतो वाकुशब्दः।प्रत्य

स्य
यस्वरेणांतोदात्तः।सुहिरण्य इति।हर्यतेः कन्यन्हिर चेति कन्यनंतो हिरण्यशब्दः आद्युदात्त च्।
।वीरवीर्यौ।वीरविक्रांतौ चुरादिस्तत्र पचाद्यच् वीरः।अचो यत् वी
रेषु साधुरिति प्राग्दीव्यतो यत् वीर्यः।तत्रेत्यादि।कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह।तत्र हि सतीति।
कृत्तीरा।एतौन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे।सुषममित्यादौ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसू
तिसमाद् इति षत्वं।तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायं।तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पठितेन इति।तेनाव्ययीभा सुषमं
वसंज्ञा।कंसमंथ।एतान्युत्तरपदानि द्विगौ वाद्युदात्तानि स्युः।द्विकंस इति।ताभ्यां कंसाभ्यां क्रीत
इति तद्धितार्थे समासः।कंसाट्टिठन्निति टिठन्।तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्।द्विमंथ इति।आर्हादगोपुच्छे
त्यादिना ठक्।शेषं पूर्ववत्।द्विशूर्प इति।शूर्पादञन्यतरस्याम्।द्विपाय्यमिति।पाय्यसान्नाय्येत्या
दिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः।तत्र प्राग्वतेष्ठञ्।द्विकांडमिति।द्वे कांडे प्रमाणमस्य
प्रमाणे द्वयसज्जित्यादिना मात्रच्।प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक्।ब्राह्मणराज्यमिति।विभा
षा सेनासुराच्छायेति नपुंसकलिंगता।दृढशालमिति।बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृति
स्वर एव भवति।पूर्वपदं च निष्ठांतत्वादंतोदात्तं।ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष

३८ येवं न विद्यति। सख्यं जनरार्थमवश्यं कर्त्तव्यं। तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषानाश्रयणाय। सौशमि
कंथमिति। शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कंथा सौशमिकंथं। संज्ञायां कंथोशीनरेषु
ष्विति नपुंसकत्वं। आह्वरकंथमिति। आङ्पूर्वात्‌ ह्वयतेराङ्याप उपसर्गे इति कः। आदिविहरणादीनां।
४मि४ विनोतेः क्विप्‌ चित्‌। हन्तेः पचाद्यच्‌ हनः चिहण इति निपातनाण्णत्वं जोपोणत्वं च। मलमद्रधारणे ष्या
४मडर:१५ न्त्वं। अरः निपातनाद्यस्याउत्वम्‌। आदिरिति वर्त्तमाने इति। पूर्वकं ह्यादिग्रहणमुत्तरपदानि संबं
धइति हि तु चिहणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते। न तदर्थं पुनरादिग्रहणं कृतम्‌। पुत्रश्चेल
मिति। चेलं वस्त्रं तद्वत्‌ तुच्छमित्यर्थः। नगरे खेटमिति। खेटमिति तृणनाम तद्वत्‌ दुर्बलां दधि कटुकमिति
। पुत्रश्चेलमिवेत्यादि विग्रहः व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः। चीरमुप
मानवाचि चीरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्‌ तत्पुरुषे। वस्त्रं चीरमिति। पूर्ववद्‌ व्याघ्रादिसमासः। प
ललसूप। पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे। घृतपललमित्यादि। घृतेन मिश्रं
पललमिति विग्रहः। पललं मांसं। पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः। कूलसूद। एतान्युत्तरपदान्याद्यु ३९
दात्तानि स्युः संज्ञायां। दाण्डायनस्थलीति। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्थल

शब्देन स्थलीशब्दो गृह्यते जानपदकुंडेत्यनेन ङीप्‌। चेलराज्यादिस्वरादिति। आदिशब्देन वर्ण्या
दिस्वरपरिग्रहः। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं। ब्राह्मणराज्यम्‌। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादि
नाविहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः। कुचेलं। कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः।
वर्ण्या। वर्ण्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरकर्मधारये तत्पुरुषे। ये दिगादिषु वर्ग्यादयः पठ्यंते त
एवेह पठ्यन्ते यान्ता वर्ग्यादयो गृह्यंते वर्ग्यादिपाठाभावात्‌। न दाह। वर्ग्यादिर्दिगाद्यंतर्गणइति। कौ
नटिमातुलइति। कुनटस्यापत्यं कौनटिः तस्य मातुलः। आख्याग्रहणं दिवि आख्याग्रहणमाचार्या
दिभिः प्रत्येकं संबंध्यते। होतुः पुत्र इति। अतो विद्यायोनिसंबंधेभ्य इति षष्ठ्या अलुक्‌। भ्रातुष्पुत्र इति
३५ कस्कादिपाठात्‌ षत्वं। मुं चूर्णमिति। चूर्णसंकोचे पचाद्यच्‌। पद्धु। अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदंतात्‌
राणिषट्‌ कांडादीन्याद्युदात्तानि स्युः। चेलखेटकटुकांडमिति कांडशब्दादारभ्य कूलसूदस्थलक
र्षाः संज्ञायामिति कूलांतानि कांड चीर पलल सूप शाक कूल एतानि कांडादीनि। तत्र कांडं गर्हाया
मेव स्युक्तमगर्हायामपि भवति चीरमुपमान इत्युक्तमनुपमानेपि भवति। पललसूपशाकं मिश्र इत्युक्त
ममि मिश्रेपि भवति। कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति। अप्रेति किमिति। अप्राणिषष्ठ्या इति कि

को॰ स्वर॰ टी॰
सुबोधिनी ॥
३४

मृत्कुडमिति। मृत्स्ना ३ १

मर्यमित्यर्थः। छत्रकुण्डमिति। मध्यजघन विशेष इत्यर्थः। प्रसत्या। नगाल इत्यर्थग्रहणं तदाह। नगालवाची
ति। अत्र व्याख्यानमेव शरणं। मध्योदात्तत्वेनेति। अघावने इयोश्चेति सूत्रात्। शितेः। शितेः परं नित्याब
ह्वच्कं न सतूशब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात्। अंसशब्द इति। अमरोगे। अमेः सन्। अंसः दर्शनी
यपाद इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीय शब्दोऽनीयर् प्रत्ययान्तः। उपोत्तमं रितीइ
ति उपोत्तमोदात्तः। शितिराद्युदात्त इति। वर्णानां तणतिनितान्तानामिति सूत्रेण। गतिका। शितेर्नित्याब
ह्वच्त्वं तः। बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्तते। स्वरितत्वात्। किंतु। तत्पुरुषे शालायामित्यतो व्यवहितमपि तत्
पुरुषग्रहणमनुवर्त्यते। तदाह। तत्पुरुषे इति। प्रकारक इति। कुगतीति समासः। तित्स्वरेण पूर्वपदमा उत्तर
द्युदात्तं। इध्मप्रव्रश्चन इति। वाहसेतिन्। व्रहतीति विग्रहः। वसेर्णिदित्यतः णिदिसनुवृत्तेः अस्तुनोणित्वात् उपधा
वृद्धिः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। प्रवृश्च्यते येनेति करणे ल्युट्। कर्मषष्ठ्यन्ते
न इध्मशब्देन समासः। अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः। उच्चैःकारमिति। अव्यये
यथाभिप्रेतेति णमुल्। तत्र हि उच्चैरित्युपपदम्। ईषत्कर इति। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रेति खल्। तत्रयथापि
ति स्वरः। शेषलक्षणषष्ठीति। न कर्मलक्षणा। तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्। तत्र कार्याकर्तृ ३९

म्ब्याः

रीति समासप्रतिषेधश्च स्यात्। अत्राथ कुग्रहणं किमर्थम्। निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा
भूत्। नैतदस्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवंति। न च कौशाम्बीशब्दं प्रति
क्रियायोगः। कारकं च क्रियायामेव संभवति। उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनि
मित्तमुच्यते। तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमेवाक्षिप्यते। धातोश्च क्रियावाचित्वं। तस्माच्च
ये प्रत्ययाः। कृतस्तिङश्च। तत्र तिङंतेन समासाभावात् कृदंतमेव संभवति। अनुव्यचलदित्यत्र तु
न गतित्वनिबंधनः समासः। किं तर्हि सुबंतेन योगविभागनिबंधनः। तस्मान्नार्थः कुग्रहणेनेत्यत आ
वं३ ह। कुग्रहणं विस्पष्टार्थमिति। यद्गतिं प्रति कुसेर्मेमर्यस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः। ननु विस
ष्टार्थमपि क्रियमाणे कुग्रहणे आमंतेन प्राप्नोति। अपचतितरामिति। तत्र च समासस्वरं बाधि प्रपचतितरा
त्वाऽव्ययस्वर एव स्यात्। अत आह। प्रपचतितरामित्यादि। इह केचित् अस्य कुग्रहणं विस्पष्टार्थमित्या मित्यनेन
दिना कुत्वेन संबंधः। तदर्थ यमर्थः। कुग्रहणं विस्पष्टार्थं आमंतेन दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्या प्रश्नस्य
घ॥ चक्षते इति। प्रपचति देश्यं अर्थमिति। आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचति देशीयं प्रपचतिरूपमि कुगतिप्रादय
त्येतेषां त्रयाणां ग्रहणं। प्रपचति देश्यादौ अर्थः। प्रयोजनं यस्य सतयोक्तं। अयमभिप्रायः। न विस्पष्ट इति तत्कृतं
इति मन्यते ५

अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेन॥

४० र्यं कृद्ग्रहणं। अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सति शिष्टं स्वरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरो मा भूत्। द्व्यच्यपूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाकृष्य। अत्र हरदत्तः। इदं तु चकव्यं। प्रपचतितरा
मित्यादौ दोतरबंतेन समासे पश्चादाम् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरशब्दस्यैव
तत्वात्तत एव स्यात्। तत्र को दोषः। सोपसर्गस्य तस्यैकपद्याभावादाम् प्रपचतितरां देवदत्तेना
दावामएकां तरमामंत्रितम न तु कढ्लेपविधिर्न स्याद्दशेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्यात् भिन्नप
दत्वात्। तस्मात्प्रशब्दस्यामंतेन समासोऽङ्गीकर्त्तव्यो न तरबंतेन। तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्राति
पदिकत्वे विभक्तावेकपद्यं भवति। स्वरे तु दोषप्रसंगात् कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितं।
प्रपचतिदेश्यादौ का गतिरिति न विद्म इति। उभे वनस्पतीमिति। वनशब्दोन विषयस्यानिसं तस्ये
त्याद्युदात्तः। पतिशब्दोऽपि पातेर्डतिरिति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण। पारस्करादित्वात्सुट्। बृह
स्पतिमिति। वर्त्तमाने पृषन्महदिति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते। तद्बृहतोः
करपत्योरिति सुट्तलोपौ। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति। शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्व
मित्यर्थः। शचीपतिरिति। एते षष्ठीसमासाः। तनूनपादिति। रूपि च मित तनिधनि सर्जिखर्जिभ्य ऊरि ४०

ति ऊ प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दः अत्राद्युदात्तो निपात्यते। न पातयतीति नपात्। नञ्राण्
नपादिति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते। तनूं न पादिति विग्रहः। नराशंसमिति। नराणां शंसंती
सर्पः। नृ नये। ऋदोरप्। शंसेः कर्मणि घञ्। द्वावप्याद्युदात्तौ। अन्येषामपीति दीर्घः। शुनःशेपमिति। शु
नः इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः। शेपः पुच्छलांगूलेषु शुनः। संज्ञायामिति लुक् षष्ठ्याः। श्वन्शब्दः प्रातिपदि ६
कस्वरेण शेपशब्दः स्वांगशिटामदंतानामित्याद्युदात्तः। इन्द्रावरुणाविति। इन्द्रशब्दः ऋज्रेन्द्राग्रेति रन्
तः वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन्निति उनन्नंतः। उभौ आद्युदात्तौ। देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् इ॰ ३
इन्द्राबृहस्पतीति। बृहस्पतिशब्दो वनस्पत्यादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ। तेनेन्द्राबृहस्पती अत्र त्रय आद्युदा
त्ताः। अग्नीषोमाविति। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं। इन्द्राग्निभ्यामिति। अग्निशब्दोऽङ्गेर्निर्नलोपश्चे
ति निप्रत्ययान्तो तोदात्तः। पृथिवीत्यंतोदात्त इति। ङीष्प्रत्ययान्तत्वात्। सोमरुद्राविति। अर्त्तिस्तुसु २
ऊ४ हुसृधृक्षि इति मन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः। उत्तरपदग्रहणमित्यादि। अन्यथा अस्मिन्प्रकरणे द्वं
द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः नोत्तरपदं तत्रानुदात्तं भावितिसप्तम्यंतं द्वंद्वस्य विशेषणं स्यात्। ततश्च रुद्रस्त
त२ र्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्। रुद्रशब्दो रगंतत्वादंतोदात्तः। सूर्यशब्दः राजसूयसूर्येति विधिमत्ता
यदंतत्वाद्युदात्तो नावइत्याद्युदात्तः उत्तरपदग्रहणेऽसति तस्यैव अन्तस्यानुदात्तत्वादावित्येतद् विशेषणं भवति। अनुदात्तादा
वितिविधिप्रति

नृणान्त्यने न प्राप्नोति सुरघं इति नरः। तेन शंसार

प्रायः बाह्वलकान् ।३

४१ वेधयोरित्यादि। अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत। इदं सूत्रं पृथिव्यादि
प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति। तेनाग्निमीळेत्यादौ स्वरितः सिध्यति। थाथाऽ
वथस्येति। दनिकुशिनिरमिकाशिभ्यः कथन्। अवे भञ्ज इति कथन्। कृत्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते। आवसथ
इति। उपसर्गे वसेः। इत्यथप्रत्ययांतः। पुरुष्टुतमिति। कर्मणि क्तः। पुरुष्विति। तृतीयान्तत्पुरुषे तु तृतीयाक
र्मणीति सूत्रेण कर्मणि क्तांते उत्तरपदे तृतीयांतस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः। प्रत्यय इति।
४२ एरच्। अनच्त्वयशब्दस्याच्प्रत्ययांतत्वात्। उत्तरपदे स्वरेणैवांतोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यं। ज्ञयो नि प्रसतिः
वास इति स्फ्यशब्दस्याद्युदात्तत्वात्। प्लव इति टोरप्रा प्लवित्रमिति। अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। गो चर
वृष इति। गां वर्षतीति विग्रहः। वृषु सेचने। वृषादीनां चेत्याद्युदात्तोयं। सुस्तुतमिति। सुः पूजायामिति कर्म
प्रवचनीयः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव। स्तुप। सुकृतस्यैति। गतिरनंतर इति प्राप्ते। शश्वत्स्तुतमिति।
शश्वेनद्भवः शश्वद्वत्स्तुतमिति विग्रहः। तृतीया कर्मणीति प्राप्तं। उपकृत इति। कृञ्। निष्ठायां यजादित्वात्संप्रसारणं।
परिजग्ध इति। अदो जग्धादेशः। उत्तरपत्र गतिरनंतर इति प्राप्तं। अनेति किमिति। अनाचिता दीनामिति ४१
किमर्थमित्यर्थः। आचित इत्यादि। चिञ् चयने। आगतिनिवृत्तौ णिजंतः। आभ्यां कर्मणि क्तः। प्रवृद्धं प्रयुक्त

मो२ कर्मणि१

युजिर्योगे१ चिता१

इति। वृधु वृद्धौ। युजिर् असो। असंज्ञार्थोयमारंभ इति। संज्ञायां तु संज्ञायामनाचितादीनामित्येव सिद्धं। कार
कादत्तश्रुतयोरेवाशिषि संज्ञायामाशिषि कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तांतयोरंतउदात्तः स्यात्। संज्ञाया
मनाचितादीनामित्यनेन विहितमंतोदात्तत्वमनेन नियम्यते। देवदत्त इत्यादि दिवादनं देयासुरिति देवा ध्येरे
धितिर्दिवैर्दत्तो देवदत्तः। आशिषि लिङ्लोटाविति वर्त्तमाने क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः। दो दद् घोः दोदद्धोः
ति दद्धादेशः। विष्णुः एनं श्रूयादित्येवं प्रार्थितेन विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः। क्तः प्रत्ययः पूर्ववत्। संभूतो रि
त्यैतु। मायण इति। ननु कारकादित्युच्यमाने गतिकारकोपपदादिति त्रितयाधिकाराद्धि एवकारकान्नियमो भव शंद्ध।
ति। तथा गतेरपि स्यात्। एवं किमिति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो तरेणाप्येवकारं नियमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः। मा॰
कारकावधारणमित्यादि। असत्येवकारे विपरीतनियमोपि स्यात्। कारकाद्देवदत्तश्रुतयोरिति। ए
वं चाकारकाद्दत्तश्रुतयोर्न स्यात्। इष्यते च। तथाकारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावंतोदात्तः।
अतः कारकावधारणं ~~सौमाद्दनियमे~~ यथा दत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारकग्रहणमित्य
र्थः। देवखातेति। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। इत्थं। इत्थंभूतेन कृतमित्यनस्मिन्नर्थे इति। इत्थं
प्रकारमापन्न इत्थंभूतस्तेन कृतमित्यर्थे सुप्रमपितमित्यादि। कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृत

स्या२ अथो तिनंसं कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः।२
आयामनाचिता दीनामिति बाधते२

कौ॰स्वर॰टी॰ सुबोधिनी

४२

मन् क्तिन्। तस्यापवादः। आते तु तृतीयाकर्मणीत्यस्य। रथवर्त्मेति। वृतेरधिकरणे मनिन्। कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः।

मित्युच्यते न च प्रजल्पितानीति निष्ठितानि। अभूततत्प्रादुर्भावे एव च्विः करोति वर्त्तते तत्रस्थ। सुप्रकृतं सुप्रभावितमि
त्यादिकमेणैवोदाहर्त्तव्यमित्यत आह। कृतमितीति। कृतिसामान्ये करोति वर्त्तन इति। न तस्य यथा क्रियावचनो
धातुः क्रियायां क्रियार्थोमित्यादौ विशेषणमपि ग्रहणं भवति न ह्यदत्रापि। ननु सुप्रप्रजल्पितमित्यादौ
कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशंक्याह। तृतीयेति। तस्य तु योगविभागो न बाधकस्तस्य निर्विषय
त्वं स्यात्। अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनं। शंभूतप्रादुर्भाव इति। अतो गतिकारकोपपदात्कृदित्यस्यापवा
दः। पयःपानमिति। कर्मणि च येनेति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट्। उपपदसमासः। राजभोजना इति। कृत्यल्यु
टो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्। कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः। पाणिनिकृतिरिति। कर्मणि क्तिन्। पूर्ववत्समासः। छं
दोव्याख्यानमिति। करणे ल्युट्। शयनासनं [illegible] अधिकरणे ल्युट्। ब्राह्मणस्नातक इति। याजकादि
भिश्चेति सूत्रे षष्ठीसमासार्थे ये याजकादयस्तत्र गृह्यंते। प्रभूतौ संगतिमिति। तादौ च निति कृत्यता
विति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति। सप्तम्या। सप्तम्यंतात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमंतोदात्तं स्यात्तत्पु
रुषे। अध्ययनपुण्यमिति। अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः। सप्तमीति योगविभागात्समासः। ऊनार्था कलही ४२
यांतात्परापि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदान्यंतोदात्तानि स्युः। उदाहरणेषु पूर्वसदृशेत्यादिना

ल्युट्। स्थाने।

व्याख्यानमिति। क्रियाहारार्य। भावेन सुप्रभृती। त्ये।

तृतीयेत्या।

तृतीयासमासः। केचि[illegible]दि। नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत न तु तदर्थाना
मन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह। ऊनशब्देनेति। अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयं। मिश्रं चानु
तीयांतात्परमनुपसर्गं मिश्रमंतोदात्तं स्यादसंधौ। अयमपि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यापवादः। पणबंधे
नैकार्थ्यमिति। पणबंधः परिभाषणं। यदि मे भवानिदं कु[illegible] यदिहम
पि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपं। तिलमिश्रा इत्यादि। पूर्वसदृशसमोनार्थेति समासः। गुडधाना इति। भ
क्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः। तिलसंमिश्रा इति। कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं संमिश्रशब्दस्य
प्राप्नोति। कथं च मिश्रशब्देनोच्यमानेन समासः सोपसर्गेण लभ्यते। अत आह। मिश्रग्रहणेत्यादि। तेन मिश्र
शब्देनेति विधीयमानसमासः सोपसर्गेणापि सिद्धः। ब्राह्मणमिश्र इति। यदि मे भवंतः कार्यं कुर्युस्तर्द
पण हं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण बंधेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिश्रित इत्यर्थः। अपरे तु स्वरूपभेदग्र
हणं संधिः। ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणैनैकीभावेपि राजा स्वरूपेण गृह्यते। गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनै
कीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यत इत्याहुः। [illegible] नञो गुण। कार्णवेष्टकिकमिति। संपादिनी
ति प्राग्वतेष्ठञ्। छैदिक इति। छेदादिभ्यो नित्यमिति ठञ्। वत्सीय इति। तस्मै हितमिति छः। सांतापिक इ

इ

४२ ति। तस्मै भवतिसंतापादिभ्यइतिछः। नञ् इनिकिमिति। प्रतिषेधे प्रायेणनञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रश्नः॥
विगार्द्धं नरधिकइति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति। गार्द्धं नरधिकादन्यइति तूदाहरणादस्य
विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेधइति सूत्रावयवं व्याचष्टे। गुणइति। तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति। तद्धितार्थः
संपाद्यादितस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वादीति। आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं। सगुणइत्युच्यते।
उक्तं हि। संसर्गिभेदकं यच्च सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वं परतंत्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतमिति। वोढेति।
अर्हेकृत्यतृचश्चेति तृच्। धत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं। परिपेति। समं परिपाशादिभ्यो त्योत्वं।५
त्यो। यः। अदंड्यमिति। शरीरावयवाच्चेतियत्। अपाद्यमिति। पादार्घाभ्यां चेतियत्। अदेयमिति। दादाने॥
अर्हार्थे अचो यत्। ईद्यतीत्वे गुणः। अमेवावादेव्यमिति। वामदेवेनदृष्टमित्यर्थे वामदेवात् ड्यड्ड्या
वि४ विति ड्यत्। अपचइति। पचाद्यच्। अविलिखइति। इगुपधेतिकः। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेति वक्ष्यमाणेः कृत्यो
कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादकयोः कृतोरित्यग्रहणं। तेन कृन्नुद्देहेणपरिज्ञापया विलिखशब्दस्यकांतत्वं॥
अपचोदीप्तितइति। दीप्तितस्त्वनिषेधात्पचतिनत्वशक्तत्वेन। अपचौजाल्मइति। पक्तुंशक्तोपि पक्तुम ४३
त्यी ध्यं नशक्नोतीत्यनेनप्रकारेणाक्षिप्यते तदाहापक्तुमित्यादि। अदेवदत्तइति। देवदत्तः सन्नयस्तत्कर्म

नकरोतिसएवमाक्षिप्यते। अनागामुकइति। लषपदेत्युकञ्। अनलंकरिष्णुरिति। अलंकृतिनिष्
ष्णुच्। इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति। भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्यरिष्णुचइटैवेकारादित्वसिद्धेरिका
रादेर्विधानमिहसामान्यग्रहणार्थमिवेतिभावः। अनाढ्यंभविष्णुरिति। भुवःखिष्णुच्खुकञाव
मुण४ तिखिष्णुच्। अचारुरिति। दसनीतिचरेरुण्। असाधुरिति। साध्नोतेः कृवापाजीत्युण्। राजाह्नोःसखा
द्यंतर्गणसूत्रं। नञः परयोरेतयोश्छंदसि अंतोदात्तत्वं। अराजेति। नञस्तत्पुरुषादितिसमासांतनि
षेधः। विभाषात्वत्। नञउत्तरपदान्येतान्यंतोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे। बहुव्रीहाविति। एभ्यइत्यादि। इदमे
तत्तेभ्यः अनयोः प्रथमपूरणयोः। इदंप्रथमंयस्य [redacted] निगमनंभोजनंवा। अनेनप्रथमइदंप्रथ
मइति। दृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरएवभवति। यत्प्रथमइति। यत्प्रथमंगमनंयस्यसयत्प्रथमः। इदंप्र
धानाइत्यर्थइति। अनेनप्रधानवचनः प्रथमशब्दोनत्वेकसंख्यावचनइतिदर्शितं। तेनात्रगणनाभावउ
क्तः। उत्तरपदस्येत्यादि। इहसमासस्येति प्रवृत्तं। उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येतिच॥
तत्रइहोत्तरपदंकार्यित्वेनाश्रीयते। तेनयदाकेवलंत्यद्यतेतदाकपिपरतोयत्पूर्वंप्रथमेतितत्रअंतोदा
त्तंभवतिनतुकबंतं। कप्रत्ययोऽदिसमासस्येत्यंतोदात्तोत्तरपदस्या उत्तरपदावयवाः समासांताइतिपक्षे

कौ० स्वर० टी०
सुबोधिनी ।।।
४४

भावान्तस्वा ५

पिप्रथमपूरणयोरविशिष्टरूपग्रहणात्कपरस्त्रात्वानं तत्र्यौषाड्पात्तयोरेवस्वरः। संख्यायाः। संख्या
याः परः स्तनशब्दोन्तोदात्तः स्यात्। दर्शनीयस्तनेति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीयशब्दोऽनीय
र्प्रत्ययांतः। रित्स्वरः। विभाषा। पूर्वसूत्रोक्तं छंदसि वा स्यात्। द्विस्तनीमिति। अंतोदात्तत्वं। स्वां
द्विष्४ गाच्चोपसर्जनादिति ङीष्। चतुःस्तनामिति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण चतेरुरनिति चतुरशब्दस्यानि
दा५ त्वाद्धिधुदात्तत्वम्। अत्रांतोदात्तत्वाभावेऽङ्गादिति ङीषुन। संज्ञायां मित्रा। एतयोरुत्तरपदयोरं
तउदात्तः स्याद्बहुव्रीहौ संज्ञायाम्। विश्वामित्र इति। मित्रे चर्षाविति दीर्घः। अत्र बहुव्रीहौ विश्वं सं
ज्ञायामिति बाधित्वा परत्वादनेनांतोदात्तत्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते। नो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यंतोदात्त
यथावि त्वं न भवति। यथावि। उदाहरणे व्यवधानवाचिनो नररशब्दात्करोतीति णिचि पचाद्यच्। प्रत्युदाहरणेतन्य
थावाच्यंतरशब्दः। सुखं। स्वांगं मुखमुत्तरपदमंतोदात्तं बहुव्रीहौ। दीर्घमुखा शालेति मुखशब्देनात्र द्वार
प्रदेशः शालाया उच्यते। स्वांगमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते नतु स्वमंगं स्वांगमिति धुत्वान्निरन्वयम्। अन्यथा युरे
त्रापि स्यादिति भावः। नाव्ययं। एभ्यः परो मुखशब्दोंतोदात्तो न स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवेति। एषूदाहर ५४
णेषु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाव्ययं तोदात्तं पूर्वपदं। तथाहि। उदिचेडैरसिः।।

नोदात्तोर

ञ्रोः

उञ्चैः। अनिदिग्गीतैँत्वनो बहुमूल्ययञ्चनि प्रशब्दः उदात्तः। ततएकादेशस्वरेण प्राडुशब्द उदात्तः। गमेर्डौ। गोः।
वर्तमाने पृषदित्यादिना महद्धरौ निपातितः। स्थूलशब्दः ... यादावर्तौदात्तो निपातितः।। सुपः क्विचुषि।
प्रा... थिवादिन्तः सा संप्रसारणं सलोपश्चेति कुः। पृथु। भूतं दिना सः। वसः। उपमानलक्षणोविकल्पइतीति वदीत्यार
ओपमानादिति मासः। बाप्पनदति। अस्यमानिषेधस्यावकाशो व्यञ्जगवां मुपमानेन भवति। गोमुखमिव
यस्य सः वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वत्रा गवादुपमेयंनोपमानं। उत्तरस्यावि कल्यस्यावकाशः। एव गवादिष्व
र्व पदं न भवति। सिंहमुखः। व्याघ्रमुखः। गवादावुपमाने उभयप्रसंगेयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। सिंह
मुखइति। एतेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।। हिंसेः पचाद्यचि सिंहः। पृषोदरादित्वाद्वाद्यंतविपर्ययः। जातिकाल
आत्यादिभ्यः परं क्तान्तमंतोदात्तं स्यात्। बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनवाचकात् परं चेत्। सारंगै
द्र५ गधौति। सारंगः पक्षिविशेषः। सजग्धो जातो येनेति विग्रहः।। प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।। धु४
तत्र पुत्रशब्दोंतोदात्तः। वसेड्वन्। वस्त्रशब्दोऽप्याद्युदात्तः। ऊडशब्दो नविषयस्यानित्युदात्तः।
नन्दूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च निष्ठेति निष्ठांतस्य निपातः प्राप्नोति न त्वाह।। अस्मात् लापकादिति। इ
दस्य बमनासि विना वोक्तं जाति कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति।। दंतजातइति। एतेः पूर्वपदप्रकृति
स्वरः। दंतशब्दः स्वांगं शिरोमदं तानामित्याद्युदात्तः। मासशब्दो यामादीनां चेत्याद्युदात्तः। नञ्सु। नञ्सुभ्यां प

धु४

वंस्योदात्तत्वं विधीयते द्वितीयेन तु नियम्यते। ह्रस्वां तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न कपिपूर्वमिति। तेन किं सिद्धमत आह। कबंतस्यैवांतोदात्तत्वं

रमुत्तरपदमंतोदात्तं स्यात्। समासांतर्गतोत्तरपदावयवाः। नेनाव्यच इत्यत्र रुक इत्यपि अकारस्योदात्तत्वं नभ
ति। समासावयवाः समासांता इति पक्षे तु अस्मिन्सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रयते नोत्तरपदस्य कपिपू
र्वमिति ज्ञापकात्। ययनेनोत्तरपदस्यांतोदात्तः स्यात्। ततो कुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपिपूर्वं इत्यपा
र्थं स्यात्। कपिपूर्वं। पूर्वेणैकपद एवोदात्तत्वे प्राप्ते नेनं पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते। ह्रस्वांतेऽन्त्यात्पूर्वमिति वचना
६।२।१७४ द्विद्वावुत्तर एवोदात्तत्वमा॥ उदाहरणे नद्यत्र नैकपद ह्रस्वांते ह्रस्वः। अंतोदात्तस्यानद्यादि ह्रस्वांतमिति बहु
व्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशये नाह। उत्तरपदे समासे वेति। अत्र कपिपूर इति वच
नात्तत्र हि तत्पुरुषपदं समासो वा गृह्यते। नञ्पूर्वग्रहणमनर्थकं। कपिपूर्वमित्यनुवृत्ते रत आह॥ पूर्वमित्य
नुवर्तमान इति। प्रत्ययेन दैनवाक्यभेदेन। तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वांतेऽन्त्यात्पूर्वमिति॥ नास्ति ज्ञायस्यौ ऽ ङीकः। ५५
६।२।१७५ अत्र पूर्वेण नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपिपूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात्। अस्मिंस्तु नियमे सति नभ
वति। नञ्सुभ्यामिति कबंतस्यैव भवति। बहोर्नञ्वत्। नञ इव नञ्वत्। अस्मादेव निपातनात्तं चमा समर्था वृत्तिः।
बहूनां भावो बहुता॥ बहोर्लोपो भू च बहोः। उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते। स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासं
भवात्। तदाह॥ उत्तरपदार्थबहुत्वे इति॥ बहुव्रीहिक इत्यादि। ह्रस्वांतेऽन्त्यात्पूर्वमिति स्वरः। बहुमान इति।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ बहुशब्दस्तु लघिबंहोर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययांतो तोदात्तः। नगुणात्। अवयववाचिनो

३ आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वः

बहोः परे इति॥ अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणं। उपसर्गात्स्वांगं प्रति क्रियायोगानांवाडुपसर्गग्रहणं
प्राद्युपलक्षणं। प्रा बदेरुत्तरंक्रमं स्वांगवाचि पर्श्वं वर्जितं। अंतोदात्तं स्याद्बहुव्रीहौ॥ अत्युदाहरणे पूर्वपद
प्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दो ऽनीयर्प्रत्ययांतः रिस्वरः। अबाहुरिति॥ कोशनीति शोषः। अत्र कोशनसमुप
एव उबाहुत्वं न सर्वदैवेत्यर्थकं॥ वनं समासे बहुव्रीहावित्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणं। प्रवण इति॥ बहुव्रीहौ
तत्पु॰ न त्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते। प्रनिरंतःशरेति णत्वं॥ अंतः। अंतःशब्दात्पंचम्यार्थे ऽछांदसो लुक् तदाह॥
अस्मात्परमिति॥ अंतः शब्दात्परमित्यर्थः। अंतर्वण इति। अत्रापि तेनैव णत्वं। अनुपसर्गार्थमिति॥
उपसर्गे तु पूर्वेणैव सिद्धं प्रा ननिविभ्यां॥ निविभ्यामुत्तरोंतःशब्दो नांतोदात्तः स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति।
बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति तत्पुरुषे तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन। परेरभितः। परेरुत्तरं अभितो भा
विवाचि मंडलं चांतोदात्तं स्यात्। अभितो भावीत्यस्यार्थमाह। अभितो भावो ऽस्यास्तीति। उभयतः। अभितः उभ
द्या॰ यतं भवति। नद्यादौ कूलादिकमित्यभितो भावी। सुप्यजातौ णिनि णिनिः। परिकूलमिति बहुव्रीहिः। प्रादिस
मासो व्ययीभावो वा तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ऽव्ययीभावे तु परिमुखंपाप इति कूलतीरे ५४
तिच प्राप्ते। परितः कूलमस्य। परिगतं कूलमिति परिकूलात् कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति। प्राद्। प्रात्परमस्वांग वा
चि संज्ञायामंतोदात्तं स्यात्। प्रगृह्यमिति॥ प्रादिसमासः बहुव्रीहि वा प्रपदमिति॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः नि
रुदकमित्यादि॥ निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः। निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा। उदकस्यान

टाँ५

वइत्यव्ययीभावे उसमासांतोदात्तत्वेनैवसिद्धम्॥ अनेः। अनेरुत्तरपदंमुखमंतोदात्तंस्यात्। उ
पसर्गात्स्वांगमितीति। मुखंस्वांगमितिङन चवतिनाव्ययदिक्शब्दे तिनिषेधात्॥ अपाच्च। अपाद्युत्त
रंमुखमंतोदात्तंस्यात्समासे॥ अपमुखमिति॥ प्रादिसमासे बहुव्रीहौ चपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेमु
खंवर्ज्यत्वेतित्वव्ययीभावे पिपरिप्रत्युपाववर्ज्यमाना होरात्रावयवेषुविनिप्रा सेऽयमारंभः। उत्तमार्थ इ
ति॥ उत्तरत्रऽपादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात्॥ अनेर्माचूत्। स्फिगपूत। नाम्नाग्रहणं सीरेणैव
स्फि१ संबध्यतेनस्फिगादिनि॥ स्फिगपूतकत्तीनांपृथग्ग्रहणादितिहरदत्तः। तेनस्फिगपूतकलशः पर्याया
श्चि२ इतिनिर्दिश्यते॥ उपसर्गाद्ध्वन इत्यस्याभावइति॥ उपसर्गाद्ध्वनइदंसमासांतात्प्रत्ययविधायकं ५६
नदनावेतस्मिन्सतिअत्ययस्य चित्त्वादेवसिद्धं। न उपसर्गादध्वन इत्यनेननिर्णीय विधीयतेतक ध५
थमुक्तं इत्यस्याभावइतीयतआह। तदेवज्ञापकमिति॥ यदिहिनित्यः समासांतः स्यात्। अच्ग्रहणमि
हानर्थकंस्यात्। अच्प्रत्ययस्य चित्वादंतोदात्तस्य सिद्धत्वात्। कृतंअच्ग्रहणंज्ञापयति समासांता अ
नित्याइति॥ स्फिगपूतकत्तिग्रहणमिति। यदाप्येतानिस्वांगवाचीनि भवन्तिच तदंति। बहुव्रीहिश्च
समासस्तदोपसर्गात्स्वांगमित्येवसिद्धम्। अधेः। अधेरुत्तरंउपरिस्थवाचि नोदात्तंस्यात्। उ
परितिष्ठतीत्युपरिस्थं। सुपरिस्थइतिकः। तदेतद्दर्शयति॥ दंतस्योपरीति। अधिकरणमिति। अ

टि१ टि१
धिक्रियते। स्मिन्निति। अधिकरणंनैतदुपरिस्थवाची। किंत्वधःस्थवाची। अत्रहृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणककार
स्योदात्तं। अनुज्येष्ठइति। उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यंदर्शयति॥ पूर्वपदार्थप्रधानः। प्रादिसमासोयमिति। ।
प्रधानार्थंचकनीयोग्रहणमिति॥ अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैवसिद्धत्वात्। अनुगतो ज्येष्ठइति॥ विग्रहवि
शेषेणप्रधानवाचित्वंज्येष्ठशब्दस्यदर्शयति। पुरुषः। अन्वादिष्टइतीति। अनुपश्चादादिष्टः कथितः। कस्मिंश्चि
त्कथितेयोन्यःकथ्यतेसअन्वादिष्टइत्यर्थः। अतेरकृत्पदे। अकृत्पदंचअकृत्वदेनदाह। अकृदंतंपद
सूत्यंकु शब्दश्चेति। अंकुशमतिक्रांतइतिविग्रहः॥ अतिकारकइति। शोभनः कारकः इत्यर्थोयमतिः। अतेधा
शब्दश्चेति।५ लोपइति। अत्यंकुशादौ रात्रिविषये निशाशे ऽतिक्रांतार्थवृत्तिरितिक्रमेरप्रयोगएवधातुलोपः। अतिगार्ग्य
इति॥ यथात्यासेत्वचापिप्राप्नोति। गार्ग्यशब्दस्याकृदंतत्वात्। अतिकारकइति। यथात्यासेत्वत्रनस्यात्।
कारकशब्दस्य कृदंतत्वात्। तस्मादत्यास्यतित्यातिपरिहारार्थंअकृत्पदइत्येतदपनीयधातुलोपइतिवक्तव्य
मित्यर्थः। नेरनि॥ निशब्दादुत्तरपदमंतोदात्तंस्यादनिधानार्थेनि। मूलमिति। निर्गतंमूलमस्य। निर्गतंवामूलं
निर्मूलं। निदंडइति॥ निशब्दोनिधानार्थेत्रवृत्तिः। कथंपुनर्निशब्दस्यायमर्थइतिचेत्स्फुटेणु। पादयोर्हिवृत्ति
कारकं२ विषये सक्रियंसाधनमाहुः। समासांतस्यातिबलादिति। इहराजन्शब्दस्यपाठएवज्ञापयति समासांता अ
नित्याइति॥ अन्यथाराजाहःसखिभ्यष्टजितिटचः चित्वादेवसिद्धंस्यात्। परेश्च। सोरुत्तरपदंनिंदायामं
तोदात्तंस्यात्तत्पुरुषे। सुमत्यवसित इति॥ सुःपूजायामितिकर्मप्रवचनीयस्य सोःस्वती पूजायामिति समा

निं४ सोरवार

कौ॰स्वर॰टी॰
सुबोधिनी॥
४९

स॰। तेनसुप्रत्यवसितेथादिविधिर्नाशंकनीयः। ननुयदिसुशब्दोत्रपूजायांवर्त्तते कथंतर्हिक्षेपो गम्यते
इत्याह। वाक्यार्थात्तेति। कथमित्याह। अस्तूयतेति। यः खल्वनर्थेउपस्थितेसुस्तूयमानआस्ते तं प्रत्येवसुस्त
ते पो गम्यते। विभाषेति। उत्तशब्दात्परः पुरुषशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे। सयसुनयत्रविभाषेति॥ क्षु
आद्यायांव्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणबाधितत्वात्समासान्तोदात्तत्वमप्राप्तं। द्वितीयायांतु त्
पत्तौथाथादिस्वरेणनित्यमन्तोदात्तत्वंप्राप्तमितिकृतो नयत्रविभाषा। द्वित्रिभ्यां पादितिसुत्वाकारलोपोष्टस्ते।
ददितिकृतदलादेशो दन्तशब्दः। आम्यामेति॥ द्वित्रिभ्याम्। द्विपादिति। द्वौपादौयस्येतिद्विपात्। सुरव्यासु
हृ७ पूर्वस्येतिपादशब्दस्याकारलोपः। द्विदन्निति। त्रयासिदंतस्यदत्तृ। मूर्द्धन्नित्यकृतसमासान्त एवमूर्द्धशब्द इति।
एतच्चमूर्द्धस्विति निर्देशादेवावसीयते। अन्यथामूर्द्धेविति निर्देश्यं स्यात्। किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव ७७
निर्दिष्ट इत्याह। तस्येति। यदिकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते तदा नप्राप्नोति तस्य श
ब्दान्तरत्वादित्यत आह। यदापीति। इहहि बहुव्रीहेः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धन्शब्दः। तदेकदेशत्वाच्चेति। त
स्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्यनावस्तुत्वं तस्मादित्यर्थः। तदेकदेशित्वादितिपाठे स बहुव्रीहिरेकदेशा
अवयवीयस्य तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः। तदेवं बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशत्वा
च्च समासान्तस्येति यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव। द्विमूर्द्ध इति। त्रिमूर्द्ध इति ष। कल्याणमू ५२
र्द्धेति। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति। कल्याणशब्दो लघावन्तद्वयादिनामध्योदात्तः। सक्थं च। बहुव्रीहौ

स्या१

स्कंद४ घं२

सक्थ्यन्तस्य गोरितिवर्जितः सक्थशब्द उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात् सचेत्क्रोशात्परो न भवति। नित्यान्नित्यमन्तोदात्तेप्रा
प्तेयंविकल्पः। गोरसक्थ इति। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अक्रुगौरयोराद्युदात्ताविति गोरस्याद्यन्तावुदात्तौ। तेनान्तेस्व
र्य्य। श्लक्ष्णसक्थ इति। कृत्यल्युटोबहुलम्। श्लिषेरच उपधायाइति श्लक्ष्णशब्दोन्तोदात्तः। पक्षश्लिष्टादिति। एतेनचिस्वर
स्यापवादः। प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति। परादिश्छन्दसि। परशब्देनात्र सक्थशब्द एव तस्यैवपूर्वसूत्रे सन्निहित
त्वात्तदाह। परस्यसक्थशब्दस्येति। ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृते हि सक्थशब्दोनुवर्त्ततां नैतदस्ति। बहुव्रीहिर
पिप्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं शंक्येत। विभाषोत्पुच्छ इत्यतः विभाषेति वर्त्तमाने बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थं। बहुल
ध्ये७ ग्रहणस्यार्थं श्लोकेन दर्शयति। परादिरिति। उरुत्वयेति। उरूणां त्वयोनिवास इति विग्रहः। त्वयोनिवास इति त्वयश
ब्द आद्युदात्तः। समासस्यान्तोदात्तत्वं बाधित्वा कुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्त्वथाथादिस्वरेण बाधि
तं। अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं। एतच्चात्तिनिवासगत्योरितिधातोर्बहुलकादधिकरणेएरजितिमाधवमते नो
क्तं। वस्कतस्कद्येत्स्ययां तः त्वयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थाथादिस्वरे स्येहप्राप्तौ कुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवसि स्या४
नृ४ द्धं। परादिश्छन्दस्योदाहरणं तु चोदयित्री सूनृतानामिति बोध्यम्। ऋतपरिहाणे। चुरादिवदन्तः णिचः किप्सुतरामृत यस्यप्रियमिति
वसृतं चतद्दितं च सृनृतं अप्रयत्तस्यादीर्घत्वात्तलोपो न। मुष्टिहत्ययेति। मुष्ट्याहननं मुष्टिहत्या। हनस्तचेति
सुबन्त उपपदे क्यप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो न प्राप्तः। निचकरति। बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः। क्षिया
युरिति। क्षियमायुर्यस्य तत् बहुव्रीहिः। क्षियशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः॥ ॥इति श्री

धु६ नीति२ स्या३

मन्मौनिं तिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टपुत्रेण जयकृष्णेन कृतायां सिद्धांतकौमुदीव्या
सुबोधिन्यां ख्यायां समासस्वरप्रकरणं समाप्तिमगमत्॥ ॥निङो। पचति गोत्रमिति। गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः। ए
वं हि ङसा भवति। आ नीत्येवोदाहरणमाह। पचति प्रपचति गोत्रमिति। अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्त्त
ते विवाहादौ गोत्रं पुनःपुनः सुखीकरोतीत्यर्थः। नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं। ननु किं ङसनानीत्येवग्रहणं
गोत्रादीनां पाठविशेषणं। एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि यानि तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवंति। आहो
स्वित् अनुदात्तविशेषणं। तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवंति। एतयोरर्थयोरिति। अस्मिन्विचारे
निर्णयमाह। ङसनानीत्येवग्रहणमिति। अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते। तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनु ५८
दात्तविधानार्थः। ङसनानीत्यायोरिति द्वितीयो योगः। गोत्रादीन्येव। परिभाषार्थं। इह शास्त्रे गोत्रादीनि ङस
नानीत्येवविषया एव ग्राह्याणि। तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह। तेनेति। अन्यत्रापीति। वनचिदपि गोत्रादि
तद्धितान्ते ङितेंद्रगने रित्यत्र। पचति पापमिति। पापमिति क्रियाविशेषणं। खनति गोत्रं समेत्य कूपमिति। गोत्रं
कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः। निङः। अनुदात्तं सर्वमिति वर्त्तते। तदाह। निहन्यंत इति। सर्वानुदा न्य४
वै३ त्तानि यानि इति पाकरणानां व्यवहारः। अतिङिति किम्। पचति भवति एककर्तृका क्रिया भवतीत्यर्थः। पचि३
ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थं समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इत्युक्तत्वात्। एकस्मिंश्च वाक्ये तिङंतद्वयाभावा
दिति चेत्सत्यम्। सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि। नापेक्षेति अतिङ्ग्रहणं प

यासंकृदादृ परमपदंस्वदात्ताङिवाद६

त्याख्यानं। नखुट्। इत्यारभ्य शतिर्कृ ईस्स्त्रेणा। श्वः कर्ता श्वः कर्त्तारावविति। तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्त
त्वे कृते तासिरुदात्तः। एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डाउदात्तः। निपातैः यदि यादीनां पत्तेयंतानां द्वंद्वे
नीयायाः सोनालुक्। नञ्युक्तशब्देन समासः। निपातैरिति विशेषणं स्यान्न चयापत्तेः न दाह। एतैर्निपातैरिति। यत्नयदि
हंत कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र एते निपातैरित्यर्थः। निपातैरिति। यत्रार्थे चहेतौ च विचारे यदि चेदर्थे हंत हर्षे नुके
ध५ पायां वा क्वारं न विषादयोः। कच्चित् प्रश्ने नन्निषेधे प्रशंसायां कवित स्मृतः। यत्रेसाधारे तत्र मूलेके चिदुदाहृताः। अन्ये
पूछाः। युक्तग्रहणं साक्षात्संबंधप्रतिपादनार्थं। यदग्ने स्यामिति। स्यामिति अस्तेर्लिङि अम्। चकमा कच्चिदिति नि
रूमेति लिट् मत्यय स्वरेणांतोदात्तम्। कच्चिदयं निपात समुदायः। पद्कालेकतचित् इति विच्छिद्य पाठात्। निपातैः
किम्। यत्कूजति शूकरं। एनी नियत्। इणः शतरि रूपं। इणो यणिति यण्। ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहच
र्याच्च निपातस्यैव यच्छदस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यं। एतदेव ज्ञापयति। अस्मिन्प्रकरणे नेदमुत्तरयं च व स्यापकाभि
ग्र५ ति। तेनयावदी धामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुबिति वतुबादित स्यापि लाक्षणिकस्य निपातस्यापि ग्रहणं भ
वति। यावनरूत्तो यावदांतरणानाइति। अरदर्शस्वरेणाद्युदात्तम्। युक्तग्रहणं किं। अग्ने चिते मा नृत्। यत्रक्वचन ते न्यान्वि५
मनो दक्षं दधसउत्तरं दूहे यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबंधः। दध धारणे। अनुदात्तेत्। नह। नहशब्दो निपात समा
हारो निषेधे वर्त्तते। नहनो सृदिति। अदुपदेशात् परत्वात्से इत्यस्य निघातः। स्पतत्यय स्वरेणमध्योदात्तं पदम्। इ
वैं नैसेत्युक्ते पुत्रं क्रोधेना पहासेनवा पुनः पुनः प्रतिषेधयुक्तं इष्यते भोजनं न करिष्यसि स एव मुच्यते। नदवैतस्मि
न्निति। तस्मिन्नश इः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः लोकशब्दः पचाद्यजंतत्वादंतोदात्तः। दक्षिणशब्दः सांगशिरामदंत

अरदशतीरदविलेखनो इत्यद५ ग्रं१
सडि सिपिश्रद५

मध्यउभेरे

नामनिशिट्त्वादाद्युदात्तः। सत्यंनो सेसइति। मध्योदात्तम्। अंग। प्रतिलोम्यंप्रतिकूलकारित्वं ततोन्यदभिमत
कारित्वमप्रातिलोम्यं एवंचानुलोम्यइतिवक्तव्यं। अंगशब्दउदाहरणे। नुडायांमत्युदाहरणोत्तमपी। अंगकुर्विति
करोतेर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनंसिपु। तस्यसेर्ह्यपिच्चेतिहिरादेशः। तनादिकृञ्भ्यःउः। सार्वधातुकेतिकरोतेर्गुणः
प्रत्ययउत्सार्वधातुके। उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक्। उर्विद्युप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तम्। हिंच। अप्रातिलोम्यमानि
लोम्यइतिसंबध्यते। अहिमोति। अशब्दोनिपातोपिचादित्वादनुदात्तः। दीर्घत्वंपत्वंचछांदसम्। प्रातिलोम्येउ दिक्षूजद
चलउदाहरणे हिशब्दोवधारणेहेतौ वासंचमत्युदाहरणोत्तमपी छांदसम्। अनेकमपीति। अपिशब्दादेकं। तत्रानेकमु
दाहरति। अनृतंहीति। हियस्मादित्यर्थे। यस्मादयंमत्तोनृतंवदतितेनपाप्मानंपापंएनंपुनाति। अनृतवदनदोषेण
युज्यतेइतितात्पर्यार्थः। एकस्योदाहरणं। अग्निर्हिपूर्वमुदजयत्तमिंद्रोनूदजयत्। अत्रएकमुजपदित्याद्युदात्तम्।
धो॰४ परंनिहन्तम्। अत्रहेउहेउमद्भावस्यंघ्नकोहि स्मिनेकमपितिडंतंह्यियुक्तंभवति। चनहर्वेणसर्वस्यनिघात
प्रतिषेधेमाप्तेक्वचिदनेकस्यक्वचिदेकस्ययथास्यादितिवचनं। तत्रछंदसिदृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगंव्यवस्था।
यावद्यथा। इयंतृतीयानपंचमीत्याह। आ यावुक्तमिति। तेनपरस्तयोरुपिभवति देवदत्तः पचतियावदिति। या
वद्युथशब्दोनिपातस्था। निपातस्वरप्रयतेनेतिपातैर्यदित्यनज्ञापितत्वात्। आकल्पनाकल्पोद्वितीयः पूर्वमाणोपाधिको
वउपत्ययांतः। यथाशब्दोप्यपतादिषु। आवतमिति। अवतेर्लोपमध्यमपुरुषौविवचनं। यावच्छब्दोदाहरणं
पावद्भुक्तेदेवदत्तः पचतियावदिति। यावनस्तोरम्योः रदोग्रणानामिति। रदविलेखने। लडिसिपि अट्। अस्य

धो॰२ धो॰१ द्वि॰२

शो॰१ व्योमोति। ४८ हियस्यानेन छंदस्यनेक मपीतिवच न॥५

भुंक्ते। अदृमाणवको ५

रणाद्युदात्तम्। प्रजायां। नानुदात्तंनेति। अनुदात्तएवभवतीत्यर्थः। यावद्देवदत्तइति। इर्वेणानित्यपतिषेधः॥
यवायेयदिनंभवतिउपसर्गेणवेतिनियमादव्यानिप्रसंगाभावेनंतरग्रहणं शक्यमकर्तुम्। उपसर्गा। यावत्या यांयुक्त
मनंतरमुपसर्गेणव्यवहितंतिडंतंप्रजायांविषयेनानुदात्तंनस्यात्। अनंतरमित्येवेति। तत्रानंतर्यंसोपसर्गस्यनति
डंतमात्रस्यपचतीतिप्रशब्दाद्युदात्तं। परस्य। तुमत्रतीनिप्रजाविषयाणिउदाहरणानि। तुमाणवकोभुंक्ते।
पश्यमाणवकोभुंक्ते पश्यतमाणवको भुंक्ते। माणवकस्तुभुंक्तेइति। आश्चर्यंउशब्द
इतिनोजनस्यप्रजागम्यते। एवमन्यंचापि। प्रजायांकिं। पश्यमृगोधावति। तत्वकथनमेतन्न तुप्रजायां। नानंतरनित्य
तः प्रजायामितिवर्तमानेप्रजाग्रहणंव्यर्थमितिचेन्नैवम्। प्रजाग्रहणंनिघातप्रतिषेधार्थं। तद्धिप्रजाग्रहणमतिषे
धस्यप्रतिषेधेनसंबध्यम्। ततश्चानदनुवृत्ताविहापितुडिकेविषयेप्रतिषेधस्यप्रतिषेधः स्यात्। मात्रदेवदत्ति
यानस्येवयथास्यादियेतदर्थंप्रजाग्रहणं। किंच। अनंतरमित्येवंतदप्रज्ञत्। इहत्वविशेषेणेष्यते। अहोच। अहोदे
वदत्त पचतिशोभनमित्युदाहरणं। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं। उत्तरोयोगः। अहोयोगएवयथास्यात्तुप्रभृतिनि
योगोमाद्रदिति। शेषे। इर्वेप्रजायामित्युक्तत्वात्। ततोन्यःशेषइत्याह। अप्रजायामिति। अहोकटंकरिष्यसी
ति। पत्तस्यप्रत्ययस्वरः। अनाश्चर्यंकृतमेववस्तु अस्ययाआश्चर्यविस्मानिपांपथेनेनप्रजा। शेषग्रहणंस्पष्टार्थं॥
योगविभागसामर्थ्यादिचप्रवर्धमहृनेपुकिंचिन्नानुवर्त्ततइतिज्ञानं। तत्रचोन्नुदृष्टत्वात् प्रजायामित्येतान्नवर्त्तयिष्य
तइतिनावः। पुरा। पुरावितैननविभुदिति। यावत्पुरेतिभविष्यतिलट्। वित्तैननादावध्ययनंधर्मशास्त्रमनिषिद्धं

धो॰१ न्यः४ धो॰१

धो॰२

याव्त्पुरा यावत्प्रयु तिशोभन मित्यत्राद्यः ॥४

त्या॰८

धो॰३ येनप्रकारे णतुल्यो गुणशीलस्य भावःनत्वीत

घ२ घो१

अनस्तदुपन्यासेनन त्वरितमधीष्वेति गम्यते पचतिनन्वते इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम्। तास्यनुदात्तेन्सार्वधातु
कनिघातः। ननेनस्मपुराधीयत इति। लट्स्मे इति सूत्रेण लट्। अत्र नतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते
नन्वि॥२ न त्वरणं अनुज्ञै। किंचित्कर्तुं स्वयमेवेष्टं तस्य एवं क्रियतामित्यनुपगमो नुज्ञानस्याः एषणा प्रार्थना अनुज्ञैषणा अ
नुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः॥ तदाह। अनुज्ञाप्रार्थनायामिति। उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट्। नन्वदाहरणे ननौ पृष्टप्र
तिवचन इति सूत्रेण लट्। अन्वीनाकमिति। अनुज्ञैषणायामिति। किंनर्थमित्यर्थः। अंगाप्रातिलोम्य इत्यादिवत्
इति करणं विनापि सिद्धे एकनिपातनीयमिति निदर्शनार्थमितिशब्दः। अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं संभाव्येत। किं
क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धमिति। अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः। किं द्विजः पचति आहोस्विद्गच्छति। आहोस्विदेको निपा ५०
तः आद्युदात्तः। अत्र केचित्। सर्वं किंयुक्तं न त्वनिर्दिष्यते उत्तरं तु न किंयुक्तमिति निर्दिश्यत एवेति। अन्ये तु यद्यप्य
स्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः प्रयुज्यते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति।
अनन्तरदत्तः। यदाहुः। सर्वं किंयुक्तमिति नैतन्यं ने [illegible]द्वयोः संशयविषयत्वं। किंशब्देन उक्तक्रियाविषय एव
प्रश्नो द्योत्यते। क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्न आहोस्विदित्यनेन क्रियाप्रश्न इति चोच्यते। तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषे
ध इति। प्रश्ने किं। किं देवदत्तः पचति। लोपे किं शब्दः। कश्चित्पुस्तके किमधीत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नाद
र्त्तव्यं सोपसर्गत्वात्॥ लोपे। किं क्रियाप्रश्न इति सूत्रमनुवर्तते। तथा चायमर्थः क्रियाप्रश्ने किंशब्दस्तस्य लो

नेम४

पेतदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् सूत्रेण। किंलोपस्याविधानादर्थेनकरणादिना गम्य
मानार्थत्वात्प्रयोगएव लोपो विवक्षितः। देवः पचति आहोस्वित्पठतीति। अत्र पचते निघातः पचते धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वेन।
किंवाद्यप्रयोगाद्दन्नामविभाषेयम् यद्यनस्याप्रयोगे पि अर्थेन योगाद्वासविभाषा। इर्तस्त्र स्यानिमत्युदाहरणानि किं
शब्दं त्यक्त्वा नयोजनीयानि। एहि। एहि मन्य इत्यनेन युक्तमिति। समुदायाभिप्रायमेकवचनम्। अन्यथा आख्याते द्व आ
इ धातु पर इति बहुवचनप्रसंगः। एहि मन्ये नक्तं नो सस इति। मन्यसे नो स इत्यर्थः प्रहासे च मन्योपपद इत्यादिना मन्ये
भो त्यम इति पुरुषव्यत्ययः। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यसे सुयुमन्यसे इति। इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणं
तन्मते उत्तमोपादानस्यातंत्रत्वात्। नाप्येतदाहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतं तन्नायमर्थः। त्वं रथेन यास्यसीत्य
हं मन्ये एहि इति। गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्ध इति। आङ् पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः। अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वात्गत्यर्थ
लोटेति सिद्धमित्यर्थः। एहीत्यत्र आङ परत्वाद्धि इत्यत्र निघातः। मन्ये इति। मन ज्ञाने। अनुदात्तेत् श्यन् नन्तं त्वा दाद्युदात्त
त्वम्। तास्यनुदात्ते। दिति अदुपदेशात्परत्वादिदनुदात्तः। जात्वपूर्वमित्येन तज्जात्वं शब्दस्यैव विशेषणं न तु तिङन्त
स्य। आहो उताहो इति सूत्रे अनन्तरग्रहणान्न ज्ञापकात्। अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्ते रवके वलानिङ् तस्यान
न्तर्यं लभ्यत इति किं तेन। ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति। तत्र शेषमपूर्वमित्यर्थः तस्यान् शेषे विभाषा। कश्च शेषः। सानन्तरं शे
ष इत्येतरेणापि अनन्तरग्रहणं प्रकृत शेषः कथं। अपूर्वमिति मतं। सपूर्वः शेष इति तदेवमसकलमभिप्रेत्याह।
अविद्यमानपूर्वमेकाव इति। जातु भोक्ष्यसे इति। सेर् उपदेशात्परत्वात्सेइ इत्यस्य निघातः। मध्योदात्तं पदम्। जातु शे

य१ अ१ कं स्य२

किंवृत्तं२ घ२

इति निपातत्वादाद्युदात्तः। कटं जाड करिष्यसीत्यकरिष्यसि॥ निकटशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। किंवृत्तं। वृत्तमित्यधिकरणे क्तः। कि
मः वृत्तं अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी। अधिकरणवाचिना चेति समासनिषेधे प्राप्ते अस्मादेव निपा
तनात् समासः। इह जात्वेकमिङन्तः। अपूर्वमिति निवर्त्तते न तदाचष्टे। अविद्यमानपूर्वमिति। यद्यपि किंशब्दवर्त्तनेन
सर्वं गृह्येत तर्हि किमीयः। किंतरामित्यादेरपि प्रसंगः स्यात् इति मत्वा परिसंचष्टे। विभक्त्यन्तमित्यादि। शेषे चि अ
नंतरापेक्षं शेषत्वमित्याह। व्यवहितमिति। पचतीति। पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। गत्यर्थ इति। गतिरर्थो येषामि २५
ति विग्रहः। गत्यर्थलोटा युक्तमिति। योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः। लोडंतवाच्यं हि निमित्तं लृडंतवा ५९
च्यस्य। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह। यत्रैव कारके लोडित्यादि। कर्त्तरि कर्मणि वा॥ आगच्छ देवदत्त ग्रामं
द्रक्ष्यस्येनमिति। आङ् उपसर्गः। गच्छ देवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः। ग्रामशब्दो ग्रसेराद्युदात्तः॥ द्र नं८
क्ष्यसीति प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं। उह्यंतां देवदत्तेन शालयो ग्रामेण नोह्यंत इति। वहेः प्रापणार्थत्वे पि गतिर्गम्यत
इति गत्यर्थत्वम्। उह्यंतामित्यत्र देवदत्तग्रामयोः कर्त्तृनिर्देशे पि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात्। आगच्छेरिति
लिङ्यं नैल्लोट्। परत्वात् इति वर्त्तमानसामीप्ये लट्। आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं नो पचति इति। कारकशब्देन स्व
कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते तेन कर्तृत्वाभेदे पि व्यक्तिभेदात् कारकभेदः। व्रीहीन् द्रक्ष्यसि वरुणमिति। अक्रियमाणे सर्वग्र
हणे यत्र वाच्यं नाभिन्नं तत्र न भवति यथा इह च भिन्नं वाच्यं॥ एकत्वैकमप्यत्र द्रक्ष्यमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्॥
क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यं कारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाधिक्ये पि निघातप्रतिषेधः सिद्धः। लोडिति। लृट्

च्यं१ द्र२

षा२

ग्रहणं विहाय गत्यर्थलोटेति सीप्रतीत् सूत्रमनुवर्त्तते। तदाह। गत्यर्थेत्यादि। आगच्छेति। गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येत्ति न निह
न्यते गच्छेति तु निहतमेव। योगविभागस्तु स्पष्टार्थ इति। उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् लृटो मा भूदिति। क्वापि न। पूर्वं स
र्वमनुवर्त्तते। प्राचां विना वाच्यम्। गत्यर्थलोटा युक्तं लोडंतं सोपसर्गमुत्तममपि न निहन्यते। किंतु नानुदात्तं स्यात्। न चेत्कारकं स
र्वान्यत्। सोपसर्गमिति। उपसर्गेण सह। उपसर्गे विद्यमाने इत्यर्थः। सह इव विद्यमानार्थो न त्वत्र योगे। न ह्युपसर्ग स्य४
स्य निघातप्रसंगोस्ति। आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति। अत्र विशेति पक्षे निहतं पक्षे शप्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तं यदा तो
दात्तं तदा तिङि चोदात्तवति गतेर्निघातः। पश्य पश्यानीति। उभयत्रापि पूर्वेण नित्यमेव निघातः। प्रत्युदाहरणं प्रतिषेधः५
निमन्त्रिका अन्येव प्रशस्य सर्वाणि योन्यानि। हंत च। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते लोड्ग्रहणं च तदाह। हंत भुनजेत्यादि। प्राप्ति वि
नाश्ये निपाते यद्यदीति निघातस्य सिद्धत्वात्। प्रभुनजावहा इति। भुजेर्लोट्। भुनजेन वनं श्वा तथा मने पदे टेरेत्वं आम्। वहि४
आडुत्तमस्य पिच्च। एत ऐ। अनुदात्तौ सार्वधातुका नुदात्तत्वं विकरणस्वरः। आम। एंतरयन्ती येतरं च
धायकं अंतरंयस्य तदेकांतरं उदाहरणे निघाते प्राप्ते निषिध्यते पश्चिकाद्युदात्तत्वं। अनंतिक इति किमिति। अत्र के
चित्। अनंतिकं दूरं। तथा च सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः। यदि निघातमात्रस्य निषेधार्थं तदा निघातस्ये स्य चेति
कश्रुत्या बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति। सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निषेधं प्राप्ते एकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः। ह्युनोदात्तस्तु
न निषिध्यत इत्याहुः। अपरे त्व अनंतिकस्य नेनयन्न दूरं न च सन्निकृष्टं तद्ग्रहणेन दूरमेव। अन्यथा दूरमित्ये
व वदेत्। तेनाम्रिवेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात् ह्युनोदात्तापि नोदात्तव्य इति॥ यत् उदस्त जइति।

त्वं३ सामर्थ्य२ ह्यु५

५२ उदात्तं स्तनेर्लङि । सिषेध । शंतिहीति । वशकान्तौ । अदादिः । वष्टि ओन्तः । ग्रहादित्वात्संप्रसारणं । नान्यैरिति । पार्श्वस्थैः न्या
आदिनि रित्यर्थः । जायेस्वारोहावेहीति । रुहेर्लोट् विकरणस्य शप् । आडुत्तमस्य पिच्च । लोगे लङ् । दिनि लङ् । अवान्नित्यं ङि । लङ्
तिसलोपः । आङ् पूर्वादिणो लाट् सिपो हिः । एहीत्यनेन पदस्य तेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोट् चेति प्राप्ते निघातप्रतिषेधो
नियमान्निवर्त्यते तेन स्वंशब्दाश्रयो निघातो भवति । स्वाशब्दे रोरीति लोपः । ढ्रलोपे इति दीर्घः । स्वारोहावेति पाठे तु छा
दसत्वादुत्वम् । चनचि । एषि निचनचित् इव गोत्रादिनद्धितं आम्रेडित एतेष्वित्यर्थः । इद्यापि गोत्रादयः । कुत्सनाभी
क्ष्ण्ययोरेव ग्रहणं इति तिङ्गोत्रादित्यत्रैवोक्तं । पचतिकल्पमिति । अचानुदात्त एव तद्धितोयाप्तः । अन्यत्र तद्धितस्व
रेणातिङ् स्वरो बाध्यते । अयं पचादिदेश्यं देवं । पचति चखादति चं चादिषु च । नचवाहाहैवयुक्त इति सूत्रे निर्दिष्टा ५२
श्चादयोत्र गृह्यन्ते सन्निहितत्वात् । नत्वादयो सत्त्वरति सूत्र निर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वात्तदे तदाह । चवाहाहैवेषु परेष्वि
देव॰५ ति । आपचति च खादति चेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसंग एव नास्ति नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्च
ये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्मरति कृत्वोदाहृतं । चवा । प्रथमेति स्त्रीलिंगस्य निर्वाहमाह । प्रथमातिङ्विभक्ति
रिति । प्रथमसुच्चारितातिङ्विभक्तिरित्यर्थः । अह्राणेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते । उभयवाक्ययोरि
ति । दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्र महो वा रजसः इत्येनयोरित्यर्थः । ननु कृतस्यैव तिङ्न्तस्योत्तरत्रानुषंगः तत्कथं
प्यर२ प्राथम्यमिति चेन् । अनुषक्तस्य प्रापाधिकं नेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छंदसि बहुलोद
त्त्वात् । एतच्च इहैव मंत्रे नियमेन मुष्टिहत्यये ति च मंत्रवेद नाप्यस्यम् । हेति । स्वर्यै रथेनयातीति । उपाध्याये प

^स्याद्यो२ ६१

पूर्वोदाहरणे प्रैषनिमित्तं प्लुतत्वं । उत्तरोदाहरणे
क्रियाद्युक्तं प्लुतत्वं २
ङ॰तं२

दानीं गच्छतीति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचार्य्यन्देशः ॥ अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनि
योगः तदाह । नानाप्रयोजनेन नियोग इति । अनेक प्रयोजनः नियोगः प्रेषणं । उदाहरणे पूर्वत्र प्रैषे प्लुतः । ॐ मेरे
उत्तरत्र क्रियार्थो वाहलोपः । अवधारणार्थ एवप्रयोगे सति प्रथमं तिङ् नानुदात्तं । सूत्रेणाहलोपस्याविधानात्
धानात् । अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वाद प्रयोग एव लोपो विवक्षितः । त्राह् समुच्चयार्थः । अह शब्द
शब्दः केवलार्थः । समानकर्तृके चलोपः । नानाकर्तृके हलोपः अवधारणार्थ एवप्रयोगे उदाहरणे चलोपं दर्शय
ति । ग्राममरण्यं चेति । केचनोत्पन्न इति । अनवक्लृप्तावयमेव शब्दः । एवं चानियोग इति पररूपं । चादि ॥ वाजोबि
ति ॥ अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तु दाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु सूत्रे समानकर्तृके चलोप
इत्युक्तं इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेन् अवधारणार्थ एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोपः इति नियम
स्यो॰ मोऽत्र सर्वत्र नेत्ययं चलोपः । प्रीहि निर्यजनेति । पत्ते निहतं पक्षे आद्युदात्तं द्वितीयं तु निहतमेव । एवं शेषेष
पि यथादर्शनमुदाहरणं । वेवाव । आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङ् तमनुदात्तं वास्यात् छंदसि । वेस्फुटार्थे त्वं मा पाचं मा॰४
चावमास्तिज्यो । स्फुटार्थे चा एकान्या । समोऽवत्यावयोर्थयोस्तौ समर्थैशिकं धादित्वात्पररूपं ॥ जिन्वतीति । जि
तु वि: प्रीणनार्थः इदित्वान्नुम् । लट् तिपृशप् । नभामेकारत्तनीति । अन्यां प्रीणयति । अन्या रत्तनीत्यर्थः ।
एकद्वति संख्या परमिति । एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् । तथा चोक्तं । एको न्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

^च२ ^न्या१

श्रा२ घ१

साधारणेसमानेऽर्थेसंख्यायां च प्रयुज्यत इति। अन्ये तु साहचर्याद्न्यार्थक एवैकशब्दोग्रहीष्यत
इति चेत्सत्यं। न साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्यदिहंतेत्यत्रैवावोचाम। यद्वा यद्ग्र
हणात्त्रिग्रह इति। यत्काश्रचतीति किंतु विश्वग्देवयोश्चेति टेरद्र्यादेशः। कथं पुनः पंचमीनिर्देशसानिध्ये द्रा३
द्वायुर्वा निरुत्यादौ व्यवधाने नवतीत्यत आह। अनंतरस्यैव विधिर्वा प्रतिषेधो वेति अत्र च ज्ञापक
मुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यतीति। एतेनैव गतार्थत्वात्तदनुरोधेन
दिति बहुवचनस्थाने एकवचनमिति व्याचष्टे। उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणं ५३
दिदं सुबंतविषयकं। काष्ठाध्यापक इति। काष्ठादयो द्रुतपर्यायाः संतः वचनानि भवंति। सम
सविषयकं सूत्रमिदं। उदाहरणं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। मलोपश्च वक्तव्य इति। दारुणम
ध्यापक इति समासे कृते विभक्तेर्लुकि स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरनेन वचनेनाख्यायते इति वृत्ति
न्यासकारयोर्मतं। तदेतदाह। इति हरदत्तमतमिति। भाष्यवार्त्तिककैयटास्तु असमासे एव क्रियावि
शेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनाम समासे एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छंति। मयूरव्यंसकादि
त्वे नास्ति प्रमाणं। हरदत्तोप्याह। यदि समासे एवेदमानिमित्तमभविष्यत्तदा समास इत्येवावक्ष्य
त्। युक्तं चैतत्। न ह्यत्र समासाधिकारो नास्ति न समासः स्यात्। अस्मिन्पक्षे मलोपश्च

नूं च सार्थकं मं। पूजनादित्येव स्वजितपरिग्रहे सिद्ध इति। पूजनस्य स्वजितापेक्षत्वादिति नाक्षेत्रनं
न स्वाजितत्वानार्थमिति। पूजनात्स्वजितमिति सूत्रे सामान्यगतमानंतर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः।
कथं पुनः पंचमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसंग इत्याह। एतदेवेति ज्ञापकफलं उपदर्शितानित्यमित्युक्तं। स त्यौ२
गतीति। यत्काष्ठं प्रचतीति। यमलोपश्चेत्यनेन वाक्येन मलोपमाहुस्तेपि तिङं न परत्वेनैव लोपमिच्छंति। स
गतिग्रहणासागतिरपि निहन्यत इति। उत्पयोगे समर्थः। यत्र तुल्ययोगे सदृशस्तत्र द्वयोरपि
कार्ययोगो भवति। तद्यथा। सपुत्रो नोऽनतामित्युक्ते पुत्रोपि नोऽन्यते। अपि ग्रहणं यत्र गतिर्न प्रयुज्यते त
त्र केवलस्यापि तिङं तस्य यथा स्यात् गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति। तिङ्ग्रहणं सर्वयोगस्यातिङ विषय
त्वज्ञापनार्थं। कसुने। पदादिति निवृत्तं। पचति किं भानीति। कथमत्र समानवाक्यस्थ्य सामर्थ्यस्य चाभावा त्वे४
वाप्यासे सुपानिस्पष्टार्थं कर्तुं कसुने मा भूत् प्रचनिष्ठतिर्दत्तं इति। कर्तत्वमत्र कसुने अस्येदमयुक्तमि
ति क्रियाडशोभनेव। इति धात्वनुबंधइति चकारानुबंध इत्यर्थः। तिबंतस्य तिशब्द आद्युदात्तः। वसोसि बिति
तिप्रबाहुलकोपि भवति तस्माद्गुणाभावः। तस्य निघातनिमित्तस्यां तोदात्तत्वं यथास्यादिति चित्वसुप
संख्यायते। वा बह्वर्थमिति। बहुवचनांतं तिङंतं वा अनुदात्तम्। यदा तिङं तस्य निघातस्तदा सतिरंतो
दात्तः अन्यदा त्वाद्युदात्तः आमंद्रैरिति। अन्यत्राह। त्येन स्पति क्रियायोगाद्दाङि वीषगतिः। तिङि।

तौं ३२

उदात्तवतितिङंते परे गतिर्निहन्यते। निपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादः। यत्प्रपचतीति। निपातैर्यद्य
दिहन्तेत्यादी तिनिघातप्रतिषेधात्तिङंतमुदात्तवत्। ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थं। नह्यतिङंतं यथा स्यात्।
३२ मंद्राइमान्स्वर्चामं दैरिंद्र हरिभिर्याहि। इति मंद्रशब्दे रक्प्रत्ययांतो दात्त इति वाच्यं। यत्क्रियायुक्ताः
प्राद्यस्तंप्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वचनात्स्व संबंधिनमाख्यातं प्रतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तव
ते ५ तिनविष्यति। न च रुदंतिप्रसंगः। तत्र रुस्वरयाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघाते न गति
र्निहन्यते एवं तस्मात् नार्थस्तिङ्ग्रहणेनेत्याशंक्याह। तिङ्ग्रहणमिति। परिमाणमियत्ता। परि ५४
माणार्थत्वमेव स्पष्टयति। अन्यथाहीति। अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वात् गतिसं
ज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवतिनिघातः स्यात् न प्रत्यये। तिङ्ग्रहणे तु तेऽयं धातुं प्रत्यागतित्वं। तद्
घटके तिङंते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते। तेन प्रत्ययस्वरेणोनीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदा
त्तत्वेऽपि तिङंतस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वात् गतेर्निघातः सिद्ध इत्याहुः। प्रपचतीति। तिङ्ङतिङ
इति निघातः॥ ॥इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथांगजे
न जयकृष्णेन कृतायां सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्यां तिङंतस्वरप्रकरणं समाप्तम्॥ ॥

स्वा २

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इत्यनेन। २

रामा ईले इति। ईडस्तुतौ। लडुत्तमैकवचनमिट्। टेरेत्वं। द्वयोश्चास्य स्वरयोरिति माति गाम्येन डस्य
लः। यज्ञस्येति। यजयाचयतेतियजेर्नङ्। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति। स्वरितो वानु
दात्ते पदादावित्यनेन। ऋत्विगिति। ऋत्विग्दधृगित्यादिना कृतावुपपदेयजेः क्विन्। वचिस्वपीति स
म्प्रसारणं। न विषयस्येति। इसंतवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः॥

शुभं भवतु। कल्याणमस्तु।

स्वरप्रक्रियास्योदाहरणव्याख्यावेद भाष्यस्यालिख्यते। तथा नित्यार्थ आशितं लणोति। तपन्नृषिं
कुर्वन् फाल्गः फलाय आशितंकाष्टक भोक्तारं लणोतिकरोति। यस्मिं साकं त्रिशताननशंकवोऽर्पि
ताः षष्ठिर्न चलाचलासः। यस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशतात्र एतत्संख्याकाः षष्ठिनीनशब्दस्यार्थे षष्ठि
श्च। अराः अरस्थानीयान्यहानि अर्पिताः अर्पितानि कीदृशानि तानि चलाचलासः। एकत्र चलशब्दो द्वि
भविंत्रासः चलाः चलनस्वभावानीत्यर्थः। लष्ठोनोनावरवभः। लष्ठः लष्ठवर्णः वषभः वर्षयिता मेघः
नोनावभ्रशंशब्दमकरोत्। अश्रानेवकुंसहतिप्रतीयी। अश्रानेव भारर हिताइवकुंसः पित्रादीनप्रति
प्रतीयी स्वकीयस्थाना त्रतिनिर्ऋतमुखी सतीगच्छति। यथा लोके इति भावः। एवं उत्पन्नैषात्तर्यस्य रश्मि
भिर्वृष्ठिनीनमो विवासयंतीतपाः। सोतृश्मिः सुम्न्ये रगर्भमाधात्। सा पृश्मिः मरुतां माता सुम्नं न रणं
सम्यजभवनायगर्भं उदकं आधात् आदधाति। वर्द्धमानं स्वेदमे। स्वेदमेस्च कीयग्रहेष्वस्तंशालायां इविभिः

पुनर

कौमुद्यां स्वरप्रक्रिया
याः टीका सुबोधिनी॥
पत्राणि पंचपंचाशत्।
५५

वर्द्धमानं अग्निं। तामजरायुजरं मरायु। तान्तो अश्विनौ युवां मेमर्त्यं जरायुं जरायुजं मरायु मरण
शीलं अजरं जरारहितं कुरुतं। आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे। अ ई त्यवधारणार्थः। आदह इव यथा
तेऽभिनन्तरं एव स्वधामनु इतः परं ज नियमाणं अन्नं उदकं वा अनु लक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे।
मेघमध्ये जलस्य कर्त्तारं प्रेरितवंतः। प्रतिसंवत्सरं दर्शयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः॥

५५

सुबोधिनी वै. १
उँ कौमुद्याः
वैदिक्याः प्र
क्रियायाः कौ
सुबोधिनी
पत्राणि त्रय
स्त्रिंशत् ३३
१

घ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ सिंदूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्विर्युतं नंतानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं महानंदनम् ॥ अस
विशानिवरकिंप्रसननयं चिंतयं नेजनास्तं च हेरंबं स्मरामि सततं चंडाईडूडं विभुं ॥ १ ॥ यस्तर्कादिसमस्ततंत्रकमलप्र
नप्रसादे विप्रत्यक्तप्रतिमः परः किरणवानन्वर्यगोवर्द्धनः ॥ मार्थित्यं हि तुमंडलो जटरटक्षादीङ्वंदायणी श्रीरामांघ्रि
निषेवकः समजनि श्रीमौनि गोवर्द्धनः ॥ २ ॥ रघुनाथपदारविंदसेवावशलनस्तस्य च नंदनः ॥ रघुनाथ इतीधनाम
गम्पो रघुनाथांघ्रिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥ वच्चूसुतस्य चत्वारस्तनयाः सुनयाः बुधाः ॥ महादेवानिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसु
नायकः ॥ रामकृष्णो द्वितीयोसौ रामकृष्णांघ्रिसेवकः ॥ तृतीयो जयकृष्णोस्मि श्रीकृष्णायास्तनुज ॥ ५ ॥ श्रीमूसिद्धांत २
कौमुद्याः स्वरवैदिकखंडयोः ॥ नत्वा मुनित्रयं कुर्वे टीकां कुर्वे सुबोधिनीं ॥ ६ ॥ सुशब्दब्रांतं कुमुदवनविधौ निकरी सदा श्री ५
सद्युत्पत्तिप्रसरणपरानंदनश्चौरी ॥ कशब्दध्वांतस्य प्रसन्नमनि विध्वंसनकरी हिनिर्द्वंद्याद्देषा बुधजनमनःप्रांगणे च
४ घन्या३ री ॥ ७ ॥ इयता प्रबंधेन लौकिकेषु शब्देषु व्याख्यानेष्वपि वैदिकोनां व्याख्यानमवशिष्यते ॥ न चेदमप्रयोजनम् । रक्षो
हागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणाध्ययनप्रयोजनत्वेन सुरत्वतस्य निधानात् ।
ब्राह्मणेन निःकारणो षडंगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदांगत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च ॥

घ२ षौ३

४ नां लौकिकानां वैदिका ४

४ जात्याख्यायामित्यनोन्यतरस्या
उप नेतोमूलोके त्विति । गौ

नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थं तेषामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकश स्याम न्य
ब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकाः शब्दाः संति । तथ यान्मनाद्वेषु । मधाजनार । गृभ्णामि त इत्यादयो वेदस्थं ते लोके ज्ञात्य जातावि
नाजहार । गृभ्णामीत्यादि । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति । अथ शब्दानुशासनं केषां द्विवःपुन
शब्दानां चेति तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि निधायाह । छंदसीत्यादि । पुनर्वसुशब्देनोडुनाचयवस्य ज्योतिःसमु र्वसू इत्या
दायस्याभिधानात् द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह । द्वयोरित्यादि वाक्यादिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः दौ । वि
। विशाखेति । अमरस्तु राधाविशाखेतिप्रयुंजानो द्विवचननियमं नेच्छति स्तनं त्वदासीनम् । पत्नीयुक्ते छंदसि वा । प शाखा ।
तिः समास एवेत्यतः पतिरिति वर्तते । पतिः समास एवेति नियमादसमासेन प्राप्ते विवचनमारभ्यते । पतिनेति ॥ प्राग्वदि
क्षेत्रस्यपतिना वयं हितेनेव जयामसि । वयं यजमानाः क्षेत्रस्य पतिना देवेन । रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निं तथापरे ति । ४
स नं एव वा कश्चित्क्षेत्रस्य पतिरुच्यते इति । हितेनेव । इव शब्द एवार्थः । सर्वप्राणिहितेनैव । अथवा मित्रेणेव यथा
सख्युः सहाय्येन स्वं कार्यं साधयति तद्वत् जयामसि जयामः । धिताद्धादेनेति नाव । पत्नीति किं । मया पत्याजर द
ष्टिर्यथासः । छंदसीति किं । ग्रामस्य पत्ये । योगविभागेनेति । पत्नीयुक्ते छंदसीति । उक्तरेवार्थः । तत्रवा । छंदसीति व
नेति । यावद्विशस्त्वे कार्यं तत्र छंदसि वा न च नितत्थाच्च फलितमाह । नेत्यादि ॥ नमो गिरो । न नमस्त्वं ॥ गिरिस्

मनुष एषांवानिपरेनत्वंवक्तव्यं। नमस्वादिनि। नेमन्तत्स्यमिति निविनिः। नत्वफत्वमाह। रुत्वाभावइति। ससजुषोरुरि
तिमानस्य। नचाहिपदस्येतिवाच्यं। अंगिरसाउत्वमंगिरस्वत्। अनापिदेहलीदीपन्यायेनरुत्वाभावइतिसंबध्यते।
मनुषइति। मनुषद्यंगिरस्वदंगिरोष्यानिषसदनेषीश्वर्वेघुचे। इत्युपदेष्ट्रस्युक्त। अंगिरोऽगमनशीलहाविर
दनाथतचनगमनशीलअग्नेसदनेदेवयजनदेशेयाहिगच्छतवनत्वाशेदसोनाः मनुषत्। यथामनुरनुष्ठानदेश
गच्छतितद्वत्। यथावांगिराःगच्छंतियथायथानिनामराजगच्छंतिपूर्ववत्। अन्येचसर्वपुरुषायथागच्छंतितथामच्छा
स्यागच्छंतितद्वत्। मनुषाउत्वं। अचनत्वादादेशप्रत्यययोरितिषत्वं। पदसंज्ञायांतुरुत्वस्यानत्वपत्वम्। अपदांतस्ये
तिवचनात्। बाहुलकादिति। बहूनर्थान्लातीतिबहुलं। लाआदाने। अस्माद्धातोरनुपसर्गेकइतिकः। बहुलस्यभावो
बाहुलकम्। मन्नोतांदित्वाडुन्। त्वपा। त्वपनित्येनत्वसुअव्ययोश्चपरत्वंनस्यात्। निपातनान्येतानिच्छंदोविषयाणीति
कैयटः। त्वपाएवसुरिति। लोकेत्वपवसुः। त्वपाश्चः। नलोपआमइति। नलोपःप्रातिपदिकांतस्येत्यनेन। अनएवेति
मतादेवेत्यर्थः। अनंगत्वादिति। अल्लोपोनइत्यत्रांगस्येत्यधिकारात्। चायस्त्मया। आनंनर्याङ्मसंज्ञाकरणेवनिच्य
ननंमासोमिसाह। संज्ञाद्वयमिति। ननुनंतस्यप्रेतिन्यायबाधित्वोनयसंज्ञाविधानेकिंप्रमाणमित्याशंक्याह। तथा
पथार्तिकामिति। ऊनामिति। चोः कुरित्यनेन। जरात्वाभावइति। कृत्वांनशोनइतिमासस्य। रुकनेति। अय

स्मयादिपुरुवकनेत्यादयः समुदायाएववोध्याः। तेनजशत्वमस्तुकत्वंनूमोदितिवैपरीत्यंनप्रसज्येतेतिवोध्यम्। नेनमिति
वाचामिनाः प्रजवस्तेषापिएनंविद्वांसंनाहिन्त्वंनिविवादिंतु नगच्छंतीत्यर्थः। नेमाकथाख्यानम्। अस्यापवादमाह। छंद
सीत्यादि। गत्युपसर्गसंज्ञकाछंदसिपरेप्रयोक्तव्याः अपिशब्दात्सर्वेव्यवहिताश्चअपिगत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः। स्व
रूपस्योदाहरणेआह। हरिभ्यामित्यादि। आयाहि। तिमासोनेमागिरत्वसंज्ञानिवमपत्तोपिभाष्येउक्तः। तेइत्यनेनप्रादी
नुपनिषत्पर्यंतास्वरूपेणपरामृश्यप्रधानोप्राकस्मयुक्तानामेषांसर्वस्वत्वैकवाक्यतयासंज्ञाविधानात्। आस्मिंश्चपक्षेछंदसि
परेपिव्यवहिताश्चेतिसूत्रद्वयंनकर्तव्यं। इंधि। इंधीत्युश्चारणार्थेनिकारेणनिर्देशः। सुहतिथोरितिवत्। तेनइकश्तिपावि
तिइकांतस्यापापत्तेः। असंयोगादित्यतः लिट्कि दित्यनुवर्त्ततेतदाह। लिडादिकिस्वादिति। जिइंधीदीप्तौ। लिटः। किस्वादनि
दितामितिनलोपः। संयोगात्परत्वात्स्वेणाभावोवचनम्। २। वब्रवेति। इंद्रोयानोवासितस्यराजाशमस्यश्वंगिणोवज्रवा
 हुः। सेदुराजाक्षयतिचर्षणीनामराव्रनेमिः परिताबभूव। वज्रबाहुरिंद्रः शमोहतेमनिनिःसपत्नोभूत्वायातोगच्छत: जंग
मस्यावासितस्यएकत्रैवस्थितस्यस्थावरस्यशमस्यशांतस्यश्टंगराहित्येनप्रहरणादोक्षमस्यपश्वागवेष्वादेःश्टंगिणःश्टं
गोपेतस्यउग्रस्यमहिषबलीवर्दादेश्चराजाभूत्। सेदुःसएवइंद्रःचर्षणीनांमनुष्याणांराजाभूत्वाक्षयतिनिवसतितानिर

कौ०वै०टीका मुबोधिनी २ — बु२ — प्रायः इत्यादेः स्तमतर तिसृत्रे अ भ त्रैदत्यनुब नेते२

बौकानि जंगमादीनि सर्वाणि परिवन्द्र वव्याघ्रशानं नत्र दृष्टांतः अरानेमिः यथा रथचक्रस्य परिकर्त्तनानेमिररान्नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत्। किलाद्व्यनावे नुवो गुगि तिनुविहते रूपम्। अनपित्वात्स्वर्वेण प्रामौवच

नं। इदमिति। इंधीनिस्त्रनम्। छंदोनिषयत्वादिति। अयमभिप्रायः इंधेर्भाषायां इजादेश्चेत्यामानाव्यम्। छंदसि तु अमंत्रेइ त्यार२

४ घृया निप्रनिषेधान्न यथ्योमनास्तितथापि छंदस्यु नयथेनिलिटः सार्वधातुकत्वे ङित्वा समीचश्नति नलोपः श्नमनावस्तु

ईधातुकत्वान्। छंदसि हस्यानुविधानात्। नुकोनित्यत्वादिति। परनित्योनिपरिभाषया पराच्चित्यस्य बलीयस्त्वात्। कृता

कृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात्॥ ॥इतिप्रथमोध्यायः॥२॥ तृतीया। कर्मणीति द्वितीयेत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्तते द्वितीयाप्राप्ता ३

यां तृतीया विधीयते चराशब्दा सापि नवतिनदार। कर्मणीत्यादि यवाग्वेति। अनयवागूशब्दस्तृतीया। अग्निहोत्रशब्दा

च्चद्वितीया। अग्निहोत्रशब्दोह विर्वचिकः। जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः यवाग्वनि त्र्यंहविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः। तदाह

यवाग्वाख्यमित्यादि। निन्नविनक्त्वप्रवरूढत्वेपि भिन्नार्थकैविनक्तपनवरूढत्वात् नामार्थयोरभेदान्वयः। नाप्येवं तत्त्व

नप्रत्याख्यानम्। अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपिवर्त्तते। अग्निहोत्रं मन्त्राविनमिति दर्शनात्। हूयतेस्मिन्निति नुत्पत्तेश्च

घ्ये१ जुहोतिश्च प्रीणने। तथासाय वागूशब्दात् तृतीयानदाग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौवर्त्तते जुहोतिश्च प्रीणने। यवाग्वाग्निं प्रीणय

इवि४

तीत्यर्थः। यदायवागूशब्दान्न द्वितीयान्न तदाग्निहोत्रशब्दो हविषिवर्त्तते। जुहोतिश्च प्रक्षेपणे। यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपती

त्यर्थः। द्वितीया। दिवस्तदर्थस्येति वर्त्तते तदाह। ब्राह्मणेत्यादि। सोपसर्गस्य छंदसि किंतु नापसर्गस्येत्यनेन व्यवस्थितवि

भाषयापि सिद्धे निरुपसर्गार्थमारंभः। पथ्यपवाद इति। दिवस्तदर्थस्येति प्राप्तायाः चतुर्थ्याः। वहुलग्रहणाच्छंदसस्तुल

राम्नैइत्यात्तेपष्ठ्यानाव। यनः। यजेर्धातोः करणे कारके छंदसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात्। बहुलंम्। अदो जग्धीत्यतः अ

द इति लुङ् सनोरित्यतो घस्लृ इति च। अदो बहुलं घस्लादेशः स्यात् छंदसि। घस्तानिति। अदे लुङि रूपम्। अउमा

वद्भिति बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीत्यनेन। ननु दंलुङ् सनोरित्यनेन सिद्धमित्याशंक्योदाहरणांतरमाह। सग्धिरिति।

अदनं ग्धिः अदः क्तिनि घस्लादेशे घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपे झलोझलि तिसलोपः। झषस्तथोरिति धत्वं। घस्य

जश्त्वम्। नच जश्त्वे कर्त्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं परां नेतिसूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात्। नतः समानराख्येन समासे हू

ते समासे नस्य छंदस्यपूर्वस्यापि नत्पुरुषे विति सूत्रेणास्मानस्य सः। हेमंतशिशिरा परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति

प्राप्तम्। अहोरात्रे इति। अहश्चरात्रिश्चेतिद्वंद्वः। तदिह सर्वैकदेशोत्पन्नेन समासांतोच्। अस्यनित्विति ईकारस्योपः।

...णमेतत्। कार्यकारणमापन्नमित्यर्थः। यदनस्या अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिः देहांतप्रसिद्धा अव्यक्ताभिधा बिभर्ति।

गर्भं वदं ते धारयति। परिवीत इत्यस्य देइत्यस्य देइष्टदेवतायाः मनोः पुत्र्याः गोरूपायाः पदे पादन्यासप्रदेशे निषीदति अग्निः निषी

दति। परिवीतः सत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः॥

अनुरात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्तम्। द्वित्वमनंतम्। अहोरात्राणि विदधत्। छंदसि किं। हेमंतशिशिरे अहोरात्रौ।
यद्यपि पाठक्रमेणैवं द्वंद्वे बहुलं छंदसीति द्विरुक्त्यादेशविधायकसूत्रान्तर्वर्त्यास्यानुवृत्तं युक्तं तथापि यस्यो बहुलमिति वक्ष्य
माणेन लिंगव्यत्ययं विधाय केनगनार्थमिति ध्वनयितुं तथानंतम्। बहुलम्। छंदसि बहुलं शपो लुक्। आदिन्नति अ
इत्युक्ते स्तनो न भवति। तथैवोदाहरति। हनंहनतीत्यादि हंति शेनेइति लोके। त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने आदेवत्रप
दर्शेशिष्टतीत्यालम्। त्रायध्वमिति लोके। दातीति। ददातीति लोके। अप्पचापीति। जुहोत्यादिति निर्पिपर्विभुर्भवतीति श
प्ःविबुर्वीति। वराकांतो। अदादिः। क्षाविनिद्रित्वौ। नमामिन्। बहुलं छंदसीति त्वेण भ्यासस्येकारः। अत्रैतिप
त्वम्। हुत्वम्। मंनेयस। घसभस्तेशादेशः। ह्वरः कौटिल्ये। अस्य कृत गुणास्यौकरशांड्रेति। अकारस्तु उच्चारणार्थः। ए
शब्द दर्शने। हृज्जवरणे। हृङ् संवक्तौ। हल नस्मीकरणे। आनः। आकारांताः आष्ट्रणोइत्यादयः। हज्जी वर्जने। डुकृ
ञ्करणे। गम्लृगतौ। जनी प्रादुर्भावे। अत्नन्निति। अनेर्लुङि च्लिः। ॥ मंत्रादेरास्येनि॥ लुङ्। सनोधस्त्वे इति वि
हितस्यमाङ्इति। माहि। उपपदे ह्वरतेर्लुङि। तिप्। इतश्चेती कारलोपः। च्लेर्लुक् किहते सार्वधातुकेति गुणो रपरत्वे

हल्ङ्याब्भ्य इति तिपो लोपः। प्रणामिति। प्रपूर्वन्निशेर्लुङ्। हल्ङ्याब्भ्य इति तिपो लोपः। उपसर्गादसमासेपीति णत्वं। मर्यस्येति।
मकारे नु नासिके परयरोनुनासिक इति ङः। कृत्वमिति पत्तेप्रश्रेति पत्वेन नङिति रूपं बोध्यम्। आंडइति। हजो रूपम्।
आधगिति। आङ्पूर्वाद्दहर्लुङ्। दादेधातोरिति घः। एकाचोबशइति नष्भाव। आमाइति। आङ्पूर्वका त्माधातोः सिप्। रुत्वे
यत्वे च यलोपः। पराबगिति। पराङ्पूर्वकाद्वृजेः तिप्। उपधा गुणेवोः कारित्वे ऊत्वम्। अकान्निति ऊङ्गित्वाङुणा नावयणे। अनु
कमानिति। अनुपूर्वकाद्गमेर्णिः। गमहनेत्युपधालोपः। ननु मंत्रशष्ठः संहितायां रूढ इति हि अकृतेत्यादौ आलणप्रयोगे
लुक् न प्राप्नोतीत्याशंक्याह। मंत्रग्रहणमित्यादि। अकृतेति गमहनेत्युपधालोपः आलणप्रयोगार्थम्। मंत्रे किं। अघसत्। अ
ह्वार्षीत्। अनशान्। अपारीत्। अधात्तीत्। अमासीः। अवमीत्। अकार्षीत्। अगमत्। अजनि। अजनिष्ट॥ ॥ इति द्वित
याध्यायः। अनुसात्यां। अनुसादयमित्यादयश्छंदसि विषये न्यतरस्यीं निपात्यंते। पद्रुविशरणगत्यवसादनेषु। जनी
प्रादुर्भावे। रमक्रीडायाम्। एषां तेभ्य एत्योलुङि आम्प्रत्ययो निपात्यते। विज्ञ्वयने। अश्वादस्मात् सूर्विवर्चनं ऊत्वं च। अ
कइति प्रत्येकं संबध्यते तदाह। आयांवृति। आक् इति हजोलुङि तिपिच्लेर्मंत्रे घसेत्यादिना लुक् तिपो हल्ङ्याब्भ्य इति लो

पः।साद्या मकइति।आमइतिलुङोलुक्।असुरसीपदादिति। सदेर्पताध्लुङिचङिणौचउपधापाह्रस्वः।चङी
तिद्विर्वचनं हलादिःशेषः।सन्वल्लघुनीनिसन्वद्भावे सन्यत इतीत्वं।दीर्घोलघोः।वाकइति।।वेदविपातिकामिदंबाध्यत्
विदाङ्कुर्वन्त्विति स्वचादन्यत्रस्यां ग्रहणानुवृत्तेः।पावयामितिपवतेः पुना।तेर्वाण्यंताद्राशात्लिङि आमीकियादित्यनुप्र
योगश्च।कियादितिकरोतेराशीलिङि रूपम्।लिङाशिषीत्यार्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः।रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति रिङ्।
विदामकन्निति।।विदेर्लुङि आम्गुणाभावः।लुङंनकरोत्यनुप्रयोगः।गुपः।आयप्रत्ययाभावः स्यलएवेदंसूत्रे केव ५
लस्योच्चारणात्।अजुगुपतमिति।गुपूरक्षणे।तस्थस्थमिपामिति थस्तं।ऊजादीनांदीर्घोभ्यासस्येतिअभ्यासस्य
दीर्घः।अगौपूतमिति।ऊदित्वादिडभावेवदव्रजेतिवृद्धिः।फलोफलीति सलोपः।इडपक्षे।अगोपिष्टं।आयप्रत्ययपक्षे
अगोपायिष्टं।इत्थंचत्वारिरूपंदासि।लोकेतुचङंचनीपित्वात्रीएयेवेतिविवेकः।।नोनयति।ऊनपरिहाणे।ध्वनशब्दे इत्य
स्मात्।अदग्तोयाचने च।एभ्योण्यंतेभ्यः लेोर्णिश्रितिमसश्रुद्वदरोनेत्यर्थः।तचोनयतिएलयति।एतोचुरादिति
जंतौ।ध्वनयति।रपिचुरादेर्हृदंतोघराद्वितिनंतञ्च।अर्दयतिरक्षहेडमएपंतः।ऊनयीरिति।मध्यमपुरुषैकवचनं।।

ति१

नमाङ्योगइतिआटसिषेध।।इदइंडंप्रतिस्यस्यपञ्चवचनंत्यायनत्त्वामिघ्नतः।जरिवंतोडःममकाममभिलापंमाऊ
नयीःऊनंमाकार्षीरित्यर्थः।।ओननइति भाषायां।ध्वनयादितिलिप्।नमाङ्योगइत्याटप्रतिषेधः।भाषायांतुचयादरदिध्वनन्
पा३ चुरादेरध्वननत्।एलइति।आईयीत्।आर्दिदत्।एलिलत्इतिलोकोपमदः।खिलुङिस्यैतिणिरिति व्यस्यति कृत्कोत्यत्तः
अङइति।इरितोवेत्यनोवेनिचानुवर्तनेनदाह।अग्निरित्यादौअकरमिति।डुकृञ्करणेमिप्।अङिरुते।दृशोडीतिगुणः। ऊं४
अमरादिति।।मृङ्प्राणत्यागे।व्यत्ययेनपरस्मैपदम्।अदरादिति।दृविदारणे।असरइति।रुदवीजनजनिमाङ्नविचालोके
उन्मकार्षीन्।अमृनअदीरीन्।अरूजन्।छंदसि।निरर्याद्यःशशश्छंदसिनिपात्यैतेइति।चपिप्यासइति।रुडुपधात्र्य
तिस्व्रेणो।एच्यमिति।प्रथड्ीसायां।ग्रहिज्येतिसंप्रसारणम्।प्रानिषीयाति।पिवुतंतुसंताने।हलिचेतिदीर्घः।उपचापिदइमि पा५
पं४ ति।उपचाय्यंचनत्।टडंचेतिकर्मधारयः।हिरएयइतीति।हिरएयेनिधेयइत्यर्थः।छंदसि।एएयइति।वनपणसंभक्तौ।रक्षप
त्तनेमथेविलोडने।ताभ्यइत्यर्थः।स्नंबराकृनोरिन् इत्यतः इन्निति चर्त्तनेनदाह।इनस्यादिति।।वनपणसंभक्तौ इतिधान्यो
दिणएतइति।दंस्योरेवग्रहणं।नतुवनुयाचनेपणुदाने इतिनानादिकयोः सानुबंधकत्वात्।अलंपणिमिति।।अलवन
तित्तत्नंवननिगंसनातीति विवृतायामिनुतदंतात्द्वितीयैकवचनम्।सुषामादित्वात्सत्वम्।पथिरत्नपइति।पंथानं

कौ०वै०टीका सुबोधिनी

६ रक्षतीति विग्रहः। पथिरक्षीइति। पंथानं रक्षतइति विग्रहः। हविः मंथतीइति विग्रहः। छंदसि वनसनरक्षिमथां। नजो विरित्यत
नः। एविरिनिवृत्तेनेत्याह। त्विः स्यादिति। ननु तुरासाहं पुरो धाये इति लोकेपि प्रयोगाः दृश्यंते तेषां का गतिरिति
जं२ चेत्। णौ वेनादिवत्‌ बोध्यः। ष्टन नाषाडिति। सहेः साडः सः इति षत्वं। वहश्च। प्रावृदिति। ण्विः स्यादित्यर्थः। हव्यंतःशाशम छं२
ध्यवाची। हव्यशब्दे उपपदे वहः ञ्युट् स्यात्‌ पादमध्ये वर्तमानपादांते न इति फलितोर्थः। हव्यवालग्निरिति। अवचेडस्य लः।
छं५ द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः इति। मानिरास्येविड्निः। जनसन। जनादिभ्यो धातुभ्यश्छंद
सि विट् स्यात्। अग्रेगा इति। हलदंतात्‌ इति सप्तम्या अलुक्। मंत्रे श्वेत। श्वेतादिषु वहादिभ्यो ण्विन् स्यात्। अलाक्ष
णिककार्यार्थं निपातनं। श्वेतशब्दे कर्तृवाचि सुपपदे वहेः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि कारके शोपपदे शं
सतेः प्रत्ययो नलोपश्च। पुरः पूर्वस्य दाशेः दाने इत्यस्य डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः। अवे यजः स्येति। पदस्येति प्रत्येकं नन्निसंबध्य
ते। नाविपदत्वाश्रयेण वेदसु च तत्राह। पचपदत्वं नास्तीति। उर्संतस्येत्यर्थः। श्वेतवा इति। श्वेतान्‌ वहतीति श्वेतवाः। छं२
इ ड अत्वं तस्येति दीर्घः। उक्थशासाविति। नलोपे कृते उपधाया इति वृद्धिः। अवो योगविभाग उत्तरार्थः। पुरोडा

शश्च जो। ण्विन्नित्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्‌ यत्ने श्वाव पूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्। केवलस्यैवेष्य
तइति। अवयाः श्वेतवाः ननु मंत्रे श्वेतवहेत्यादिना डस्सिरुते सौ अत्वसंतस्येति दीर्घरुत्वे च श्वेतवाइत्यादि सिद्धेर्नार्थः
त्या२ नेन योगेन इत्याशंक्याह। एत संबुद्धाविति। संबुद्धौ स्वि अत्वसंतस्येति न प्राप्नोति। तथा संबुद्धावुत्सलुत्पत्तेनात्। किंतु प विं२
ननु छंदसीति व्यर्थं मंत्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेन्न सत्यम्। ब्राह्मणसंग्रहार्थं छंदोग्रहणं। मंत्रव्यानिरि
क्तौ वेदेनागो ब्राह्मणे नदुक्तं। नक्रोदकेषु यमरव्या। शेषे ब्राह्मणशब्दः। सुधीवा सुपीवेति। पुमास्येतीन्। कीलालपा इति
कीलालं जलं। पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनमित्यमरः। नत्पिबतीति पापानेन्चि। उपपदांतरमीति। अत्र छं२
दि तिन्नेधपीत्यर्थः। आनताविति। एलुत्तमोवे नितिलप्तत्ते वृद्धिः। अररिवानिति। रादाने लिटः कसुः। वस्वेकाजाद्धसा छं५
मित्या मेदंतत्वादिट्। ननोनञ्‌ समासः। दीर्घादटीति वक्ष्यमाणेन नस्य रुत्वं। आनो इत्यनित्यमिति रोः पूर्वस्य नित्यमनुनासि
कः। नसंगाद्यायुशब्दं साधयितुमाह। छंदसीति। सुप आत्मन इत्यत्रात्मन इति विशेषणात्सरूपायं न प्राप्नोतीति इति
वचनं। यां छंदसि। सनोतेरन्‌ नित्य उरिति वर्तते। क्यांतास्यानोरुः स्यात्‌ छंदसि। अर्यां पुरिति। परस्याधामि धा२
च्छतीत्यर्थे क्यच्। अध्वाय स्यादिति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः। तदंताद् प्रत्ययः। जवसवाविति। णु इति सौ जोधाउ

।षूङ् प्राणिगर्भविमोचने षुप्रसवैश्वर्ययोरिति वा। आप्यांसृदेरवीति। आपिप्रायेऽ। चूषिपीयने। स्वरनेदः। मंत्रे घसेत्रि
पांक्तिन्नित्यतः क्तिन्निति वर्त्तनिवीसा इति पंचम्यर्थे प्रथमा तदाह। इयादिभ्य इति। इति मतिः। इषु सेचने। ईत्यादिः इषु
इच्छायां। चतुर्थ्येकवचनं। मातिरिति। मन ज्ञाने क्तिन्। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। वित्तिरिति। विद सत्तायां। क्
त्वान्तलघूपधस्य गुणः। वीतये इति। वीगति व्याप्ति प्रजनकांत्यसन खादनेषु। राँ वितीति। रा दाने। छंदसि लुङ् ल ता४
ङ्लिटः। उदाहरणे धात्वसंबंधो मृग्यः। आगमादिति गम्लृ गतौ। शपादीति। ल्वादित्वात् ङः। अकरमिति। डुकृञ् करणे। ह्य
इति ल्लेरङ्। ऋदृशोङीति गुणः। आरणीति। वृञ् वरणे। वङ् त्रादिसंज्ञा। इह त्यघोरितीत्वं। इल्श्च। लेरोडाटाविति
त्य तो लेट इति वैतोन्यत्र त्यतो वेति चानुवर्त्तनेन्तदाह। लेट इत्यादि। लेरो आगमो लङ् इति॥ नौ च पर्यायेणानुयोग घेन॥ ७
अद्विधिमामप्यति। अन्यथा स्वतंदीर्घ न विशेषो नाबानू। आडुत्तमस्येति स्थानमंडूकप्लुत्यापि वेत्यनुवर्त्तनेदत्ता
रायेनाह। नेचनेति। नरू लंब्रविक्रिदसीडर्वरा सुप्रवैनैदित्यादौ गुणः। हवारीति। अचोञ्णितीत्यनेन। नारिष
६२ दीति। इषु वनतरणयोः। निपरकारलोपः। सिपइट्। नोपिषदिति। गुपीप्रीति सेवनयोः। अनुदात्तेत्वे। व्यत्ययेन परस्मै
पदं। आसाविषदिति। आङ् पूर्वात् षु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट्। पताति। पत्लृ पतने तिप्। आडागमः। कर

वावेति। ऋञोक्षेरो वस्। ननादिकृञ्य इति उः। गुणः रपरः। लेरोडाटावित्याट्। तस्यापि त्वेन ङित्त्वादिकरणस्य गुणः। अ
नजुत्सार्वधातुक इति ङित्वाभावश्च। मदीहर्षे णिचं तदंता ल्लेट्। आतामिकृते आईदरेत्वमिति। टित आत्मनेपदाना मित्यने
नाकारस्येति। प्रथमस्येत्यर्थः। द्वितीयस्य टित आत्मनेइत्यनेनैत्वमेव नित्यत्वात्। न च राशांतरमाँ नित्यत्वं। रु
तारुत्वमसंगित्वे न कश्चिन्नित्यताश्रयणात्। उत्तरत्र चेत्यन्यत्रेति लिंगाच्च। आदएवं नेत्युक्तं तस्य फलमाह। यजातिर्यजत इ
ति। यजदेवपूजादौ लेट्। आडागमः। वैतो। अबत्वं किमपे त्वपेक्ष्याकांक्षायांश्च स्त्रविषपादितिलिंग्यते सन्निधाना
त्। तदाह। आनइत्यादि। ईशै इति। ईशाणैश्वर्ये उत्तमैकवचनमिट्। इत्तश्च लोपो नास्ति परस्मैपदे वित्युक्तेः। टेरेत्वे तस्य
अः।१५ ऐगृह्णांनाइति। ग्रहरैः कर्मणि लेट्। अन्तस्याडागमः। यक्। ग्रहिज्येति संप्रसारणम्। टेरेत्वं। इर्वेदैवत्वमु। पणा
धइति। यदिमे नवानिदं ऊर्ध्वानिहीदमहदास्यामीति समेय प्रकरणं पणबंधः। आशंकासंभावना। अस्मद्वीति। त्रि
पुरविजयदेवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनं। पशवः संसारिणः। नेशिति। इच्छध्यश्चाशंकांधीनयति। जिह्वाचरणेन धो२
नरकपानः समानहिंसैःपतामीति मउत्तमस्येति सलोपः। छंदसिवावा छंदसिश्लिः। यजपि आदेच स्याडोपरे। ४।
गृह्णापयति। ग्रहउपादाने। लोटः सेहिः। क्र्यादिभ्यः श्ना। ग्रहिज्येति संप्रसारणम्। वेधानेनि। वेवंधने। अतोहेरिति हे ४१

कौ०वै०टीका
सुबोधिनी
८

हृभृहृ१

लुङ् । प्रसंगात्तद्ग्रहो नेर्ष्ठं दसीत्यस्योदाहरणमाह । ग्रभामीति । जग्रभरेति । ... णलिरोणलिरिचोदस्य न: । गृभ... हृ
मिजहारेत्यर्थः । जंदत्तीति । निर्दिवदारणे । रोधादिकः श्नमिप्रत्ययश्च । श्नम्प्रत्ययइति । मृङ्प्राणत्यागे तदादिभ्य इति
सोऽतनेर्लिङ् चाप्यसिद्धत्वनिनिरिक्लादेशः इयङ् । नेपततीति । नयत्वित्यर्थः । कविकरणाविति । नचराप ... । सिप् न्यायः
उवाहुलकात् । एतेन सेमाम विड्ढीत्यादिव्याख्यानं । अवरत्तणो । अस्माद्धोटिशपिनानेबाहुलकात्सिप । हृकृत
भ्यासेड्ढि । षत्वं ष्टुत्वं । जश्त्वं । नरुषमेति । नरूषम सृदतिजानेयासुट् । लिङः सलोपोनित्यस्य । नित्यंङित इत्यतो ये
यः । लोपोव्योर्वलि । आगुणः । अनोनत्यर्थीनस्य सिपं प्रत्यंगलात्सार्वधातुके निगुणः । आतंसिषं नस्य रापेलघूपधगु
णः श्नमानो बाहुलकान्नभवति । सुनिष्टिति । शास्त्रकृत्याणि निराचार्यः । पांसुनर्त्तीनां व्यत्ययमि घातिसोपिनथा वि
धोव्यत्ययः । बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तमुन्नर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्ति निमित्त
बहुर्थदानं । चतारो हेतौ । यस्मादेवमुक्तम कारोव्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ।
वियाइति । वृ मिश्रणे । यँख्वः आशीर्लिङ् । आधास्यमानेनेति । आङ्पूर्वाद्दधातेर्लृटः सकृत्स्य: नेन शानजादेशा स्य
स्यतो मीतिस्यः आनेमुगिति मुक । मंत्रवयमिति । दीर्घस्याद्वत्यव्यत्ययः । स्वरव्यत्ययोऽपीति । गवामिव श्रियसे इ

वि२ मि१ य१

त्यन्तम्यर्थे इन्नेनेन कसेनिकृत्ते भित्यादिनिर्त्यमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तत्वं । कृत्तद्धितानामिति । तेन
दियतीत्याह विधीयमानानां दृगादीनां देवनादिकर्तृकत्वादेवमुक्तम् । नत्विह कारकत्वाविवक्षायाह । कृत्तद्धितमात्रे
नात्पर्यान् । नथाच किमा विहितो ऽतिर्यस्य शब्दादपि न भवति । त्वं वर्षयति ते जातवेदः । विश्वेदेवा सोमरुतो नितिचनूत्र य२
नादायेति । अन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मै । अन्नकर्मण्युपपदे ऽदेः कर्मण्यणितिप्राप्ते च् । अवयच इति । आणीते अन्नम
दायेति । आविउअनन्ताद्वयेतिनावः । वाचेमेति । वचेराशीर्लिङो मस् । अङ् वचउम् । यासुट् । छंदस्युभयथे
ति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्रवृत्तिनेन्यासुट् । इयादेशः । वलिलोपः । आहापरार्थे प्रयुज्यमानाः शाशवतिमंतरेणापि
त्य१ नेत्यर्थं गमयंतिगोवर्धीकइतिवदित्याशयेनाह । लिङ्गदिति । किकिनौ भवतः । लिटि प्रत्यय अनवती स्य पन र्योनिभवति ।
तथा हि सनति लिङ्ङ्कि किनौ स्तोत्येवमुच्यात् । बाभ्निरिति । भ्रम्स्मात् किः लिड्ग्रावानुद्वित्वम् । किकिनोः स्थानेतिवाच्य
त्य३ स्तुत । लिड्वदिर्वनितिदेशो नस्वरूपाचरणैनैचकार्यातिदेशात् । नलोकाव्ययेतिषष्ठी निषेधे च न वैराधानद्वितीया । जग्मि
रिति । गमहनेत्युपधालोपः । जघ्निरिति । हाहंतेरितिकुत्वम् । जज्ञिरिति । श्रुत्वम् । जनोर्जः । ननु लिङ्ग्रावेसत्यसंयोगा
ल्लिटः कित्वे बसिद्धे किंकरणमनर्थमित्याशंक्याह । लिङ्ग्रावादिनि । असंयोगाल्लिटः किदिति किकित्वं सिद्धम्

इ१ न्योघे३

कौ०वै०टीका सुबोधिनी ८

त्तिभावः।आदिति।सुखसुखार्थादिकारः नञ्तत्कारः तेननात्परत्वाभावा दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाहतत्पुरि इत्यादि
नञ्दुररिति। नृ अवतरणयोः गृ निगरणे आभ्यां किः द्वित्वात्परत्वाद्दुर्लं देदसी त्युत्वे भाने दीर्घ चने चानिति निषेधाद्
त्वा नावेद्वित्वम्।उरदत्वं।भमर्थे। तुमुनोर्थस्तमर्थो नावं नञ्कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तरि तुमुना विधानात्कथं नावो
र्थइति चेन्न शृणु।अव्ययकृतो नावेइति वचनात्तुमुनो नावे विधानात् भमर्थे पंचदशप्रत्यया नवंति। विसइति
त्वः स्येऽत्वं कथ्ययोगेत्तः एपइति। गुणोगुणः। नकारो न्निस्यादिर्नित्यमित्युमुदात्तार्थः। मेङ्इति। इणः सकित्वाद
गुणोआङुणः। श्रियेइति। इयङ्। नित्वाद्युदात्तः। इष्मनेम ध्योदात्तः पठ्यते। नत्रबाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बाध्यः। आ
इयध्यैइति। जुहोतेरुवङ्। मादयध्यैइति। मदीहर्षे। एयंतात्राध्यै प्रत्ययः। तस्यानावनावि सार्वधातुकत्वा सार्वधातुके
तियाकिभानेव्यत्ययेन शप्। गुणायादेशौ। पिवध्यैइति। अनापियकप्रसंगेव्यत्ययेन शप्। प्रतिपिबादेशः। दातवा
उइति। दशतस्तवे। आयादेशे लोपः शाकल्यस्येति यलोपः। सूतवइति। डित्वान्नगुणः। कर्त्तवेइति। कृञोगुणः कर्त्तु
मित्यर्थः। मयैप्रप्रर्वांक्तनेः केप्रत्ययः। रुहारोपैनस्प्रर्वा चियैइति। दृशे। योगविभागश्चिंत्य प्रयोजनः। दृशेः इत्यत्
केप्रत्ययः। कित्वाद्दृशेर्नगुणः स्थात्तिरालोपश्च। विख्याजमिति। विपूर्वकाद्युजनेरणमुल्। णित्वादत्तउपधाया इति

धार

वृद्धिः। अपलुपमिति। लुप्लृ छेदने। कित्वाद् गुणाभावः। ईश्वरे। ईश्वरइत्युपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौस्तः छंदसि। वि
चरितोरिति। चरगतौ। इट्। विलिखइति। लिखविलेखने। कित्वान्नगुणः। क्तातोसुन्कसुनइत्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप
इतिविभक्तेर्लुक्। नलुमताङ्गस्येति निषेधादत्वसंतस्येति दीर्घो न। कृत्यार्थे। कृत्यानाम र्थोनावकर्मणीनयोरेवेति कृत्यानां नाव
कर्मणोर्विधानात् नत्र एते प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृत्यानामप्यनव्ययत्वाद्वैकर्त्राद्यर्थः। वक्तव्यानीयमित्यादौ करणादि
रपितथापि नतत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं किंतर्हि स्वरूपेणाकृत्यतयाविधानं तु नावकर्मणोरेवेति नावः। न
म्लेच्छितवैइति। नम्लेच्छितव्यमित्यर्थः। अवगाहइति। गाहृ विलोडने। दिहक्षेण्यइति। दृशेः सन्नंतात्केन् त्यनो ला
पः। कर्त्तवमिति। कृञः त्वन्। कृत्यमित्यर्थः। यद्यपि तुमर्थे सेसेनिति नन्नतु मर्थे तवैव विहितस्तथापि नावनिर्न्नपिकर्मका
रकेनवेयथास्यादित्येवमर्थं। अवचक्षे। अवपूर्वश्चक्षिङ् एशप्रत्ययो निपात्यते। शित्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ख्या आदेशो
न। नावलक्षणे। कृत्यार्थमिति निवृत्तं तुमर्थ इति वर्त्तते प्रकृत्यर्थ विशेषणं नावलक्षणग्रहणं। नावोलक्ष्यते येन ९२
तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यः तुमर्थे तोसुन्स्याच्छंदसि। संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणेनावः। आस

६२

अथयत्तेभावेइति तुमर्थः भावमात्रे कृत्यः

कौ॰ वै॰ टीका सुबोधिनी
१०

मासेतिति। । संख्यां हि निघतिं समासो रूढः संतिष्ठते पिंडपितृयज्ञ इत्यादौ तथा दर्शनात्। ओ आनामिनो रिति। ननु
आनो। सुपद्दो स्वजगतो। उच्यद्रिह्हि सानादयोः भावलक्षणे र्थे वर्त्तमानयोः सुपितृ दो ऽनमर्थकस्तु स्यात्। विश्रप
इति गमनादित्यर्थः॥ ॥इति नवमोऽध्यायः॥ रान्यान्नसौ। न जसि। अन्न जसिः तस्मिन्। इकार उच्चारणार्थः॥ आ
होपनत्तादिन्य इति वक्ताछंदसीति। ननु तिमिरपटैरवगुंठिता रात्रय इति प्रयोगो न स्यात्। छंदसीत्युच्यते नचेदं छंदः।
प्रति४ अजसा विनिषेधाच्च। किंच वेदेपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्यादित्याशंक्याह। लोके त्विति। तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः।
लोके जसि वेदे चेत्यर्थः। रूदिकाशादिति। रात्र्यादिभ्यां त्रिवि तिस्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारांतः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु सर्वतोक्तिन्न १०
र्थादित ङीष् वाच्यः। नित्यं बह्वादिभ्यश्च निवर्त्तते अन्यतो ङीषित्यतो ङीषिति च तदाह। बह्वादिभ्य इति। ननु आरंनसा
मथ्यादित्य निर्बि(त्य)सि नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह। नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति। कुत इति। विभ्वीरिति। विश्वसंज्ञोङ्
संज्ञायामिति ङुप्रत्ययांतान् ङीप्। नचैवं स्वयंभूरित्यापि स्यादित्याशंक्याह। ङुप्रत्ययांतानामिति। ननु ङुप्रत्ययांतानुकरणा
प्रमाणं किमत आह। उत इत्यनुवृत्तेरिति। वोतो गुणवचनादिति सूत्रात्। ननु तर्हि ङुप्रत्ययांतस्य ग्रहेडिंतीति गुणे

ऊते नोइति निर्देशः प्राप्नोतीत आह। उवङादेशात्कृतो न इति। गुरुभ्वाइ वरूणोति स्त्रचण एव वार्त्तिकमिदं। लिस्वर इ
ति। लिति। धातुग्रहणात्स्योदात्तत्वम्। दीर्घजिह्वी। दीर्घजिह्वीति निपात्यते छंदसि। आमनो ङीप्। ति। स्वांगाच्चोपस
र्जनादिति उत्प्राप्नोति। नचाद्य संयोगोपधादिति प्रतिषेधात्। कद्रु ककुद्रु नइत्यतः कद्रू इति वर्त्तते। कद्रुशब्दः कमंडलु
शब्दश्च स्त्रियामूङ् स्याच्छंदसि। गुग्गुलुमधु। एषां व्यत्ययेन छंदसि स्त्रीत्वम्। पतयालुशब्दः स्पृहिगृही पतयालुजंतः
अयथा। व्याख्यानमपीत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्यादिति। आविष्ट्यस्येति। अव्ययात्यबिति ल्यप् अमेहक तसित्रेभ्य एव त्य४
त्यव् वि६ वेति नियमात् इमात्मनः शेषिक ~~सा प्रत्ययो~~ धीयते। आविष्ट्य इति। आविर्नत माविष्ट्यां इत्यात्ताहा विनिपत्वं। तकारस्य
युत्वं ठ कोप अपवाद इति। वर्षाभ्यष्ठगिति प्राप्तस्य। ननु ठक्ठञोः को विशेषस्तत्राह। स्वरे भेद इति। ठञ्जित्तेन्नित्या
दिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। ठकि तु सति कित्तेन ~~स्वर~~ नेनांतोदात्तत्वं स्यादिति भावः। वार्षिकमिति। ठस्येकादेशार्थ इ
ति। सर्वत्राणस्य तलोपश्चेत्यनुवर्त्यते। तत्रापस्येवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वर्सन स्यमानृतो। शौनक। काश्यपकौशिका
भ्यामृषिभ्यां णिनिरित्यतो णिनिरिति वर्त्तते तदाह। णिनिरिति भोक्तेश्वेति। तेन प्रोक्तमित्यर्थे तस्मिन्नर्थे शौनकीयेति।

नर धर

रुशाच्च। यच्च। मयडैतयोर्भाषायामित्युक्ते वैदे मयो विधीयते। नोबत्। उकारवतः प्रातिपदिकात्। बर्ह्वैत्वशाश्वः पांचम
यत्न स्यात्। घटस्यं छंदसीति मतोः प्रतिषिध्यते। मौञ्जमिति। मुञ्जाशब्दात् सर्गिकोऽण्। बार्बौञ्जि। बर्बशब्दात् सर्गिकोऽण्।
ष्ट्रिङ्णञ्जितिङीप्। छन्दसि। सर्वैम्यन्तात् नाशाद्वात् स्यात् साध्वर्थे। आगतानां पति। तत्र नवइति प्रासानां। पाथोन
दीभ्याम्। सलम्यंताभ्यामाभ्यां नवार्थे घण् स्यात्। पाथीमीति। पाथो जलं कवंधमुदकं पाथ इत्यमरात्। पाथोन्तरिक्तइति
त्तिः वैशंतीभ्यइति। विशोऽर्च। वेशंतः पल्वलं तत्र भवा आपः वेशंत्यः। सगर्वा। अर्तिरिह भ्यां नन्। गिरातिगीर्यतिर्वाऽगिर्नः।
युतान्नवं तस्मिन्निति यथं। नृथप्रगृधय्यथभोयाइनिक्थप्रत्ययांतो निपातितः। कर्मधारयाइति। समानस्यासो गर्भश्च
तत्रनवं सोगर्भ्य इति विग्रहः। सैनापवादइति। नवे छंदसीति प्राप्तस्यापवादः। नवे छंदसीत्येव सिद्धे यौ दित्वि धामान घा४
दिति यद्विधीयते। समुद्रेति। समुद्रीति समुद्रः। स्फायी तंची तिरक्। अपावि नन्ति चिवन्तं। मूलविभुजादित्वात्कः। अन्न समु
द्रादिनिवक्तव्यसमुद्राभ्रइत्युक्तिः। सर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था। बर्हिषि। तत्र भवइति निवृत्तं। बर्हिःशब्दाद्दत्त
मित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। बर्हिष्यो बिनि। दत्तं तेनैलोपश्चेति सन्नत्ययः। बर्हिः तस्मौ धेत्। दूतस्य। दूतश

नं१ ग

द्वात्षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात्। भागेनस्येदमित्यर्थः। तेनच नं कर्माणिद्वत्वाणि आं चेत्यौपु स
स्थानि केष। दूत्यमित्यादि। इलस्य भागो इत्यः कर्म दूत्यम्। रक्षोयातूनां। षष्ठी बहुवचनांतात् भ्यां रक्षस्यातूशब्दाभ्यां हन्त दनतीर
रीत्यस्मिन्नर्थे यत् स्यात्। रक्षोरसुनिरक्त। कमितकिनिमनी त्यर्दिता यातेस्तु। आतुशब्दोरक्षः पर्यायः। नचविरूपाणामपि
मपि समानार्थानामित्येकशेषः स्यादिति वाच्यम्। बहुधानिधापि स्वरूपवचनत्वेनस्त्रेनिवार्थत्वात्। रक्षसंयोनिः। इन्यतेऽ
नयास्माद्दनतीरक्षसाँ एवं पालन्यांबहुवचनस्यानिवेशश्च ज्ञापनाय। बहूनां रक्षसां हन्ने दिस्युतिः प्रतीयते। रेवती जगती।
प्रशंसनं प्रशस्यं। मध्वर्थे विं सुस्त्वलाविस्त्यात् ज्ञावेक्यपूर्वन्दाह। प्रशंसनेति। रयिरस्यास्ती रेवती। रयिशब्दान्मतुप्। छंद
सीरइनिवत्वं। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं। उगितश्चेति ङीप्। रत्वचे गोरादित्वात् ङीष्। जगच्छब्दान्मतीनेइत्युनेनश
चकरा बहुगिरनश्चेतिङीप्। हविषे हिताद्धविष्या। उगवादित्वाद्यत्। नामांगशंसनं दविष्यं। यस्येतिलोपेकृतेह्रसो भामि
तिलोपः। असुरस्यस्वं। असुरशब्दात् षष्ठी समर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात्। असुर्यमिति। नसुरोऽसुरः सुरस्तत्पति प
क्षी। अथवासेरुरन्। असुपतिः असुरतेवा असुरः तस्य स्वमसुर्यं। मायाया मंरा। मीयते नयेति माया। असदर्थप्रकाश

स्थु४

नशानिः माडुः औणादिको ऽयं। नस्यां वाच्यायामसुरशाखाद ण् स्यात्। सर्वस्वत्वापवादः। आसुरीति। टिड्ढाणञिति ङीप्। तद्वा
नासा। मत्वर्थात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत् स्यात्। यत्तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मंत्रश्चेत्स भवति। यत्तदासामिति मि २
निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवंति मतोश्च लुक्। वर्चस्या इति। वर्चःशब्दो ऽस्मिन्मंत्रे ऽस्ति स वर्चस्वान्। ॐ नेत्रको पधानमंत्रः ऋ
तं च स्य जयं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः उपधीयते ऽनेनेत्युपधानं चयनं रचनमित्यर्थः। ऋतव्या इति। ऋतु
शब्दो ऽस्मिन्मंत्रे ऽस्ति स ऋतुमान्। स च मधुश्च माधवश्चेत्यादिकः। ऋतुमानुपधानो मंत्र आसामिष्टकानां ऋतव्याः। तद्वानिति
किं। मंत्रादेव समुदायान्मा भूदिति काशिका। अवस्यदत्तः। ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमादिति वचनादासामि १२ सो ४
ति प्रथमानिर्दिष्टात् षष्ठ्यर्थादिष्टकाभिधायिनः उपधानमंत्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात्। तथा च समुदायान्न स्यादो
नीति चेन्सत्यं। आसामिति षष्ठीमांतं करिष्यतः इति मत्वा अस्मिन्वचने। तत्रश्चोपधानो मंत्रः आसामिष्टकानां सुप्लुक् च मतो
रितियोगः करिष्यते। तथा च तद्वानित्यस्याभावेऽत्र तं च स्य जयं च स्थेत्ययमुपधानो मंत्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात्।
तथा चैं इति बापरामृष्टमंत्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः। उपधान इति किं। वर्चस्वदनि मंत्रणा मासामित्यत्र मा भू

न्८

त्। शिक्षेन मा च लुपेत्यनुवाक ऊंनेष्टकानि मंत्रणो विनियुक्तः। मंत्र इति किं। अंगुलिमुपधानो हस्त आसामित्य
त्र मा भूत्। इष्टकास्विति किं। वर्चस्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र मा भूत्। इति करणं नियमार्थं। अनेकपदस
मवेकेन विश्वपदेन तद्वाम्नो ग्रहणं तेन सर्वेण। मतुप्प्रकरणमुत्तरार्थं। अश्विमानित्यत्र मतुप एव लुप्यथा स्यादिति भा
वादिति इष्टतमवेतौ प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुगाविष्यति। अश्विमान। अश्विशब्दो ऽस्मिन्मंत्रे ऽस्तीति स अश्विमान् मंत्र
स चध्रुवक्षितिरित्यादिकः। प्रथमांतादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात्। यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मंत्रश्चे
स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवंति मतोश्च लुक्। आश्विनीरुपदधातीति। अश्विशब्दात्तद्धिते
न्यू४ ष्ठ नाविंस्तपर्थे इति। तदंतान्मतुप्। अश्विमान्सः उपधानो मंत्र आसामिष्टकानामिति विग्रहे ऽणि विहिते मतोश्च लु
कि कृते इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः। वयस्यासु। वयस्वानुपधानो मंत्र आसामिष्टकानां ता वयस्याः तासु अ
भिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुबंतमूर्धशब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप् स्यात्। यत्प्रथमांतमुपधानो मंत्रश्चेत्स भवति
यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवंति। यस्मिन्मंत्रे मूर्धशब्दो वयःशब्दश्च वर्तते स मूर्धवान् वयस्वान् यथा मूर्धा

वय प्रजापतिश्छंद इति तत्र वयस्वत् शशादिवन्मूर्द्वन्वच्छब्दादपि पूर्वेणाधातिप्राप्ते मतुप्रविधीयते तस्याशयेनाह
। यस्मिन्मंवसति । मूर्द्धन्वतीरिति । अनो नुडिति नुडागमः । मूर्द्धवत इति वक्तव्ये नाविनं मतुमुकं चरेनि सिद्धत्वाम
द्ध इत्युक्तम् । मत्वर्थे । यस्मिन्नर्थे मतुविहितस्तस्मिन्नर्थ मथमांतायतस्यात् मासस्त्वो रश्मिषयोः । ननु मथमासम
र्थमिति कस्मादागतमिति चेन्मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि । छांपिचमित निधनिसर्जिस्विर्जिभ्यमुरिति छकारांतः तन्नृशा
दः स्त्रेनिर्दिष्टः । नत्तुनमशीडुन्नृचरिसरितनिधनिमिमस्जिन्यउरितिउकारांतः । दृदृषीतिरूर्वनिपातमसंगा
त । ओजस्याइति । ओजः यस्यायस्याचाऽस्तीति ओजस्या । मघाः । मधुराशब्दान्मत्वर्थेस्याआद्वतं । मघव्य इति ॥
ओर्गुणः । वांतायीप्यवादेशः । ओजसी । ओजः शब्दान्मत्वर्थयस्तोः हन्यन्तिधियौ नुनुस्थनेयदणोविर्यर्थे खंवाद्येवास्क । यद् ४
मेवं । खश्चेस्तुयमानेऽनंतरस्त्रविहितस्यस्त्रनस्यसमुच्चयो विज्ञायतेतस्मान्नयरणं । वेशायशः । वेशश्चय
शश्चवेशायशसी ते आदौयस्य तस्यवेशो यशआदेर्भगात्याति यदिकात्ययखौस्तो मत्वर्थेलकारः स्वार्थः सर्व
णामिति । एवंः सूताः एर्वणानैः एवंस्थ्यासः हवीणः । अग्निः सौ च्छनीयांतादग्रशब्दासंस्कृतमित्यस्मिन्न
त खो ४

थेयत्स्यात् । सहस्त्रेण । तृतीयांतासहस्त्रशब्दासंमितमित्यस्मिन्नर्थे घःस्यात् । संमितः सदृशः तुल्यइत्यर्थः । सहस्रि
याइति । सहस्त्रेण संमिताः सहस्त्रियाः । यस्येतिचेत्यकारलोपः संमितोविमितिपाठांतरम् । मतौच । नपः सहस्त्राम्यं विन
नीत्यस्यापवादः । सोममर्हति । द्वितीयांतासोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः स्यात् सोम्यइति । सोममर्हतिसोम्यं । मये च । आ
गतविकारावयवप्रकृतामयडर्थाः । तत्र आगते पंचमी समर्थविभक्तिः विकारावयवयोः षष्ठी प्रकृतवचने प्रथमा । मय
र्थः स्यादिति । एतविकारस्तु यदेवानुवर्तयतित्तेउयः क्तवतान् । स्वार्थे इति । समूह इति नानुवर्तते बौद्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे
घ५ प्रत्ययउत्पत्यैलइत्यर्थः । तद्देवात् । सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च तातिल्स्यात् । शिवशमरिष्टस्यकरराद्दसामा । नाधिकरणा । दशेप
शिवशमरिष्टस्येत्यत्रो नयमानो कर्मणीति षष्ठी ॥ ॥ इति सुबोधिन्यां पंचमोध्यायः । सप्तनोज । सप्तन्शब्दाच्छंस्या
तच्छंदसि । सप्तानीति । सप्तन्शब्दाज्जिनस्तद्धितइति टिलोपेनद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । जश्शसोरि
तिशिः । नपुंसकस्येति नुम् । उपधादीर्घः शनौ । डित्करणं शादंतस्य टिलोपार्थं । पंचदशिनइति । पंचदशात्निपारि
माणमेषामितिडिनिः टिलोपः । एतेनत्रिंशिनोव्याख्याताः । विंशिनोगिरसइति विंशतिगोत्राः । परिमाणमेषांनि

निविग्रहे। उजितिनेति विंशतेर्डितीति शब्दलोपे कृते यस्येतिलोपः। आंगिरसत्रपास्य गार्ग्यगौतमेत्यादि मंत्र
नेदं निन्नोनि विंशतिरवां नरगोत्राणि परिमाणमेषा मित्यर्थः। त्वावत इति। त्वमिव त्वावान् तस्य त्वावतः। अहमिव
निमावान् तस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशौ। आसर्वनाम्न इत्यात्वं। सादन्यामिति। सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः।
अन्येषामपीति दीर्घः। विदथ्यामिति। विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः। इदुसरीय इति। इदु सरेण निर्वृत्तः। इदुस्सरस सू४
धीणेन्नतोन्नतोनावीवाइदुसरीयः। इदुसरोदाव सरशब्दो पंचवर्षयुगे दयावर्षयोः संज्ञे। एवं संवत्सरपरिव १४
त्सरशब्दावपि। संपरिस्वर्ता। संपरिस्वर्द्धि सरांतान्यानि पदिकाच्छंदसि विषयेनिर्दृत्ता दिब द्वयेषु खः स्याद्वा
च्छः। छंदसि घस्। समय स्तदस्य प्राप्तमिति तस्तदस्य प्राप्तमिति रुतो राति ठञ्नञ्तोरितिचानुवर्त्तनेतदाह। रुत
शब्दादित्यादि। रुत्वियइति। सितिचेति पदत्वेन नत्वनिरस्ते ओर्गुण इति गुणानावेशः। उपसर्गात्। इह धोउरा
ष्ट्रेन धाउवाच्या क्रिया तत्प्रतेसा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त्तमानादित्यर्थस्तदाह। धात्वर्थविशिष्ट
इति। उपसर्गाश्चिपुरनरेवात्मकाः। यदुतश्रुतायां ~~[illegible]~~ क्रियायां तामेवविशिषंति। यथा आगछति।

यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः। यथा निष्कौशांबिः। तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्ये
वमर्थं धात्वर्थ इत्युक्तं। थट्। नस्पूरणेत्यन उजितिनां नाद संख्याद इति चैनदाह। नांतादित्यादि। पंचथमिति। पंचानां
पूरणमित्यर्थः। डटिकृते तस्य थडागमः। छंदसि। परिपंथिन्परिपरिन्नेतानि निपात्यंते छंदसि पर्यवस्थातरिवाच्ये। पर्य
वस्थाता प्रतिपक्षः सपत्न इत्युच्यते। निपातनं चात्र पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनि प्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य पंथिपरिणा
वादेशौ च निपात्येते। बहुलं छंदसि। अस्मायामेधास्रजो विनिरित्यतो विनिरितिवर्त्तते तदाह। विनिः स्यादिति। अस्म
छ्रं वीति। अशोश्च न। अष्टा। दंष्ट्रापर्यायोयं। मेखलावी। दृयावी। उ नयावी। रुजावी। ऋदयावी। अत्र दयोत्तयह दयान्ये
धृ४ दीर्घत्वं प्रयोजयंति। अन्येषामपि तत एव दीर्घत्वात् छंदसी। ईवनिपौ ईवनिपौ ईइति। ईप्रत्ययस्योदाहरणमुच्यते। र
थीरिति। रथोस्यास्तीति रथी। सुमंगलीरिति। सुष्ठु मंगलमिति। सुःपूजायामिति समासः। ततो नेन मत्वर्थीय ईका
रः। मघवानमिति। मघं धनं तदस्यास्तीति वनिप्। मतुपतु मघवच्छब्दः। तयोः तच्छ इत्यनेन छंदसि छाददर्हिल। इदाइति
इदम्शब्दात्। इदमइशः इत्यनेनेदम इशादेशः। थाहेतौ। प्रकारवचने थालित्यतः प्रकारवचन इति किंमश्चेति

को॰वै॰टीका
सुबोधिनी
७५ वर्त्तते

न्तदाह। किमस्यास्त्यस्यादित्यादि। कथाधामनं एघस्मीति। केनस्तु नानद्दघस्मीत्यर्थः। किमस्या नस्यमोदिशोत्रिन
स्कोरित्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां किमः कइति कादेशः। मकारवचने उदाहरणमाह। कथामशोभेति केनमकारेण
त्यर्थः। पश्चपश्च्च अवरस्य पश्च भाव। अकाराकारौ चमत्ययो निपात्येते। अवस्तात् अर्थ इति।। दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंच
मी प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेषु अस्तातिः कारिष्ठइति। कर्द्रशाशादिवन्। आरिष्ठयेमे यांस्त्विति रुलोपः। दोग्ध्यसीति।
अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः। लिंगविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः। नस्पाठ इति वृद्धाजावेन उपानिवृत्तिः। दुं५
ननस्तरिष्ठमेयांस्त्विति न निर्दिष्टनिमित्तानाभावात् घत्वकुत्वयोरपि निवृत्तिः। मन्तरं। मन्तरं विश्व इमएभ्यस्त्या २५
त्स्यात्। अमुष्यं किमेतिङ यथापदमुव्ययप्रकर्षे वर्त्तमानाद् सुप्प्रत्ययो न भवति। प्रनरामिति। प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षस्या प्रशा॰४
प्रकर्षेन रूप। प्रसूष्टनर इतिवत्। तदं नादमुं स्वरादिषु अम आम इति पष्यते। तेन नद्धं नस्यात्यपत्ने सुपो लुकः। आ
नादित्करणमित्वरकायो ग्रस्त्ययवत्रेत्यत्रास्य ग्रहणं मा भूत्। यदिस्यात्तर्हि आनापियाद्दसंकार्यं तदप्यनिदि
ष्टपेन। तत्र को दोषः इहास्त्रियं मन्यमानः पस्यति लोपः प्राप्नोति। अनसंनोत्। अनेनस्योदाहरणमाह।

दृ२

दृ४ त्यार

अनस्यामनीति। असंतस्यात्। देवछंदसानीति। बहुमजाः। बहुमजा इति निपात्यते छंदसि। बहुमजा इति। बह्वः
प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः। आसिच्प्रत्ययः। यस्येति चेति ईकारलोपः। अत्वसंतस्येति दीर्घः। रुत्वविसर्गौ। छंदसिवं।
त्यार वयसिदंतस्य दृइत्यनो दंतस्य दृइ इति वर्तनेनेदाह। दंतस्य दृ त्स्यादिति। उभयतोदन् इति। उभयतो दंतायस्य
निविग्रहः। हनमानाइति। नपुंसके नित्यं कपूर्वपदाया इति पंचमोऽध्यायः।। जागारेति। जागृनिद्राक्षये लिटि प्र
सुः॥५ थमपुरुषैकवचनं। दानीति। डुदाञ् दाने। र्टर्लोः शपः श्लु। श्लाविति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्प। तुतुजान इति। तुजेर्लिट् भौ॰पा॰ज
स्य कानजादेशः। मामहानमिति। महपूजायां। कानच्। तुतावेति। तु सौत्रो धातुः। तस्माल्लिट्। बहुलं छंदसि। जेरि सायां
कुः संप्रसारणमिति वर्त्तनेनेदाह। हुरइत्यादि। आहुवेइति। आङ्पूर्वात् ह्वेञो लट् आत्मनेपदोत्तमैकवचनं बहुलं मु॰इ॰ह॰ गयां
छंदसीति शपो लुकि ह्वे संप्रसारणमुवङादेशश्च। ह्वयंतकामिनि। नित्वः रुचोयस्मिन्नतन्तरूं। रुः कह इति ह्रः भौ॰पु॰
यथामानन्तइति समासान्तोऽयः। रयेमतौ। रयिशब्दस्य मतौ परतः संप्रसारणं स्यात् छंदसि। रेवानिति। छंदसीर तुदसी।
इति वत्वं। रयिमानिति। बहुलंग्रहणात् संप्रसारणवत्वयोरभावः। चायः की। चायते बहुलं की इत्ययमादेशः स्याच्छंद

मा१

थे१

सन्स्त। चिक्युरिति। कुरो युरिति चुः। निचाय्य निचाय्य प्रज्ञानिशामनयोः। अस्मात् क्त्वा। गतिसमासे
त्कोर समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति ल्यबादेशः। स्पर्द्धस्थामिति। द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्।
अस्पर्द्धथामिति भाषायां। अपरे तु अपस्पृधेथाम् स्पर्द्धे स्थामिति संप्रसारणमलोपश्च निपातनात्। बहुलं छंद
५।४ स्यमाङ्योगे ऽपीत्यडागमाभावः। तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्द्धेथामिति भाषायां। आर्चेरते श्रतेति। संप्रसारणम
लोपश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनं पूर्वस्य मत आदेरित्तिदीर्घत्वं। तस्मात् नुट् द्विहल इति नुडागमः। आनर्चुरा
थुड़ो नृर्हुरिति भाषायां। चुक्याते लिशनि। अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात्। चुक्युविषव इति भाषायां। त्य ९६
जेर्लाश्चीनि। यज वयोह नो। अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते। तस्माजेति भाषायां श्रीनाइति। श्रीज्याकइत्यस्यानि
आभाव। श्रिता इति। तस्यैव श्री णात्वं इस्वत्वं। आशिरमिति। आङ्पूर्वस्य श्री णातेः क्विप् धातोः शिर इत्या
देशः। तस्मात् द्वितीयैकवचनं। आशीर्त इति। श्रीजः आङ्पूर्वस्याशिर इत्यादेशः। निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपा
तनात्। हलि चेति दीर्घः। खिदे स्थं दसि। आदेचउपदेशे ऽशित्यादिनि पाजितिचवर्त्तते। विनाषालीयते

शिपतो विनाषेति च तदाह। आदास्यादिति। विरवादेति। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। शीर्त इति। अल्लोपो न इत्यल्लो
पः। रघाभ्यामिति णत्वं। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः इति पक्षे तु अच्छ्यो। डिल्यनेन। वाध्रं दमि। नादिचि दीर्घज
स्वि चेति वर्त्तते तदाह। दीर्घादित्यादि वारा इति। वारास्य विकार इति अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्राणि
रजतादिभ्योन्डीपू द्विर्वचनं। पूर्वसवर्णदीर्घः पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः। मानुषी इति। प्रथमाबहुवचनं। मनो
थ्यौ र्जात्ता वञ्यतो षुक् चेति अञ्। मनोः षुगागमः। त्वत्तक्य इति। अमिरुर्वः संप्रसारणं त्र्य त्या(?)। वाक्यभेदेनेति।
अकञ्ञ अमि पूर्वरूपं वा स्यात् छंदसि तथा संप्रसारणं चेति पूर्वरूपं वा स्यात् छंदसि तदाह। तनोति। शाम्यंतेति
विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घो ऽपि न भवति तयोरविशेषादिति यणादेश एव भवति। भा।१।४
पञ्च मान इति। यजेर्लटः शानच् सार्वधातुके ति यक्। आने मुगिति मुगागमः। ग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्व
पत्वस्य विकल्पितत्वात् तदभावे यणादेशः। धाने इति। धानीत्यर्थः। यच्छ्रद्धात्परस्य श्रा सोसोपे ऽत्ते प्रत्ययलक्षणेन
बदादीनामइति अत्वं नपुंसकस्य झलचइति नुम्। सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः। नलोपः। ताना इति। तानि तान त्थे

त्यर याप

वियः। स्त्र्वबन्। नय्यम वय्ये॥ विजेनेः। प्रस्त्र्वस्य चा इत्येतस्य चयति प्रत्ययपरतश्छंदसि विषये अयादेशो निपा
तने। नय्य इति। कृत्यल्युटो बहुलमिति संप्रदाने यत्। इदय्या इति। अकारस्यायादेशः। नकृता। पादस्य मध्ये इ
त्यतः पादमित्यव्ययीभावः। अंतरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं मध्यमाचष्टे। पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लो
कस्य वा छंदसीत्यतः मंडूकप्लुत्या छंदसी निवर्त्तितेनेनास्य वैदिकत्वं संपद्यत इत्याशयेनाह। ऋक्पादमध्यस्थे
ति॥ एङः पदांतादती निस्वचादेङ इति पंचम्यंतमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते अन्यस्य कार्यिणोऽसंभवादि
त्यभिप्रेत्याह। एङ्प्रकृत्येति। संधिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः। उपसर्गेनोध्वरामिति। एङः पदांतादतीति प्राप्तम
आंतःपादं किमिति। ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः। एते वंदंति। अपामतीऽतएता सएते वेतियुष्मद्गणे वस्त्रया
इति। अत्र एते पादस्यांते एङः स्ति अकारस्य परस्य पादस्यादावितितच्चि मित्तनिमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति
 सप्रकृतित्वं प्रकृतिभावाभावः अयात एषामनुकरणत्वा सुबंतेन समासः। अवरत्वणो। आशीर्लिङ। अ
वैधादीति। पंचम्येकवचनांतं। अवक्रमुरित्यवर्त्र स्यक्रमेर्लिटि उसि द्विर्वचनमकरणे छंदसि वाक्त्वेन
घा१ ६ति३ अ४

अ२ यनुयुर०२
मिति द्विर्वचनाभावे रूपं केचित्तु। अवचक्रमुरिति स्त्रवेरून द्विर्वचनं ये पठंति तेषामुदाहरणं मृग्यं। वक्रूचास्त। वद वक्र
मुरित्यनिधीयते। आहूतेति। तृङ् तृजोर्मं चेद्यसति अलुक्। आत्मनेपदेष्वनतइत्यदादेशः। अयमिति। इदमः सो। इदो य
पुंसि। अवतेर्लेटि। अवंत। आवस्युरिति। अवेरसुन्। औणादिकः। ततः रचत्। यथाछंदसीत्युः। अनुयुन्। अरांतरिचमि
ति॥ नन्वत्र प्रकृत्यांतः पाद इत्यनेनैव सिद्धत्वा योगे इत्याशंक्याह। यज्ञुपिपास गावादित्यादि। आपो जुषाणो। आ
पाइत्यादीनि एयकृपदान्यनुकरणानि विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकारणयो र्नेदस्याविवक्षितत्वान्नभवति। सुपांलु
गति विनकेर्लुग्वा। अं विकेरव इत्येतदपि अनुकरणमेव न भवतीत्यिमय मजसंतमनुकरणं द्वितीयं स्वंतं तृतीयं र
 सतं चतुर्थं यंतमितरसंबुद्ध्यंतं। आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठ इत्येतेरादाः। अं विकेराशान्तःस्वौ अंबेअं वाले रा शौनो
चने अतिपरतः प्रकृतिस्युः। अंग इत्यादीव। अंगराद्ये रमडिति। प्रकृत्या भवतीति कृत्सना णोनसंबंधः। नदादौ अका
स्ये एङः। सर्व इति। अनादिपि सर्वसंबंधः। आतिक्रांत। प्रत्यंवम् शिना तच्छेन इति शश्स्याथमि चष्टे तस्यांगराद्य
दित्वादादि स्तद्रूपो यः अकारस्तस्मिन्परे सर्वेषि एङः सत्यर्थः। नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेत्स्मृ एणं। असति
धं४ त्या१

कौ०वै०टीका सुबोधिनी १८

ग्नि४

चकारेंगशब्दस्यैवेङ् तदा दावनिपरतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात् तत्रश्चांगे अंगे इत्यत्रैव स्यात्। अंगे आदीत्यत्र नित्य
त्वं न स्यात्। सति त्वस्मिन्नंगशब्दस्य य एङ् यत्र क्वचिद्देति भवत्यात्र वतितदा दौचातिपरलोपः कश्चिदेङ् प्रकृत्याभ
वतीत्ययमर्थो भवति तेनांगे अंगे अदीयत्राणो अंगउत्सु नयचापि भवति। अनुदात्ते च कुधपरे ऊधौ परो यस्मा
त्तथोक्तः। कवर्गधपरे इति। धकारे अकार उच्चारणार्थः। अंगोऽधायि इति। अग्निराशैर्गनिर्नलोपश्चेति निमन्त्ययोंतो नो
दात्तः। अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। आद्युदात्तस्तु इति कृञेंद्राग्रेत्यादिनोणादिसूत्रेण निपातितः। आङो
घ४ आङि। निईषदर्थक आकारो गृह्यते। यः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयो घा१
योरङिदित्यनेन लक्षितः। यथा पि अ अ आं अप इत्यत्र आकार ईषदर्थादिचतुर्वर्थवृत्तिः स नम्यर्थघातकत्वात्
तथापि वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्यं। अन्यत्र सर्वत्राङ् ङिदिति बोध्यः। एवं तावत् भाष्ये स्थितम्। अ न आं अ
प इति। स मम्पर्यवीतकोचाङ् उपदेशे जनुनासिक इदिति संज्ञा तु न। उपदेशग्रहणात्। स्य श्छंदसि। स्य इति त्य
दित्येतस्य प्रथमांतस्यानुकरणं सुपां सुलुगिति सुलषष्ठीकौ एषस्य इति। एतदस्त्यदस्य च सर्वं तदोऽसः सा

घो२ त्यदाद्य१

टा४ य२ घ५

विति सः। एतदस्त्यदस्थ परस्य सोः एतत्तदोः सुलोप इति स्यश्छंदसीति च लोपः स्यात्। चंद्रशाद्दे उत्तरपदे परे ह्रस्वा
तरः सुडागमो भवति। स च चंद्रशब्दस्यैवउ भावनिर्देशे पंचमीनिर्देशो वक्तुयानित्याशयेनाह। चंद्रशब्दस्योत्तरपदस्येति
सुडागमः स्यादिति। सुट् कात्पूर्व इत्यतः सुडिति वर्त्तनात्। पितरामातरापदस्याछ्देशो निपात्यते। उभरपदे तु सुपां सुलुगि
त्यादिना विभक्तेराकादेशः। ऋतोङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणः। समानस्य स स्यादिति। सहस्य स इत्यतः स इत्यनुवर्त्तनात्
। सगर्भ्य इति। समानो गर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः सगर्भसयूथसनुताद्यदिति यत्प्रत्ययः। अपूर्व्येत्यादि किं। समानमूर्ध्नी
समानमूर्धन्यः समानोदर्या। छंदसि स्त्रियां। विष्वग्देवयोरिति। सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणं बहुलग्रहणात्। क्वचिन्न भव
डी४ ति विष्वाचीदेवद्रीचीति। विष्वमंचति देवानंचति। ति क्विन्। उगितश्चेति ङीप् अच इत्यकारलोपः। चाविति दीर्घत्वं।
अत्र विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः प्रतीचा। बाहुलकात्। क्वचिन्न भवति ताह। कद्रीचीति। कसितमंचती निकद्रीची। कि
शब्दस्य टेरद्र्यादेशः। ङीवल्लोप दीर्घाः पूर्ववत्। सध्मादात्सहस्य सध्रीत्यतः सहस्येति वर्त्तनमादस्य इत्येतयोरुत्त
रपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात्। स धेति विभक्तिको निर्देशः सधमाद इति। सह माद्यंति देवा अस्मि घो१

त्य१

त्का४

न्तिसिधमारोयज्ञ इति। मदोनुपसर्गे इत्यपिमाने। जब्र्यासिग्नीखलान्नाइनितत्वाधकेल्पुरिविलक्षेतिपज्। स्वेमादेश
कारउच्चारणार्थः। तेनमाद्यतेःकिवंतस्यमादितिपदूर्वत्वापिनवति। आत्वाद्दत्नाइयोयुज्यमेनाचवैगिं इमा दोवद्द
त। सदस्थचरति। सदइतिघ्नीतिसदस्यां। आनोनुपसर्गेकइतिकः। साध्वी। एतेन्नयोनिपात्यंते निगमे। सदः कामत्यय
त्का४ इतिपत्ते क्त्वाप्रत्ययस्याध्येआदेशश्चनिपात्यते। साढ्वैसदः त्वाप्रत्ययस्याध्यै। होढः। घुत्वं। ढोढेलोपः। ढ्रलोपेतिदीर्घः। साढ्वा
इति। ॥ठलादिस्विर्ववत्। त्वनिरतीयामिति। रुचिचोदात्तंस्यात्। नपान्निश्चिकेति मंत्रेसाढ्व्याद्युदात्तं पद्यतेतेनस
गयेतेति भावः। स्वरेइतिशब्दः प्रकारार्थे। तेननिष्ठायामपिनिपातनंबोध्यं। अपा क्वो आनेदपत्र ः द्योरिति॥ ३८
मंत्र४ अस्य आचार्यस्येव्याः स्वरयोर्मध्येड कारःलकारत्वासंपद्यतेत्यणा। संस्युक्तठकारः ळ्हकारतामेतीत्यन्वयः।
वे आलापदीति। अध्योपादा अस्याइतिवहुव्रीहौसंख्यासुपूर्वस्यपादस्यलोपेकृतेपादोन्यतरस्यामितिङीष्। मंत्रेसोमा
विश्वे०रुद्र०दि
श्रुत०दि
ऋत्वर्यं०
सोम अघइड्यैविश्व देव्याएषामेतु इमत्ययपरदीर्घस्यान्मंत्रे। आपमेत्र। नचत्रदिकारादितिङीपागतार्थता।
अंतोदात्ततापत्तेः इष्यतेउ आद्युदात्तः। लघावंतइतिफिट्स्वात्। रुचिविघरति स्वरूपग्रहणेननर समपो:।

था२ पृतनपृत२

स्या

धर्दसिवशब्दस्येवदीर्घदर्शनात्। उनवेति। नायायान्नानावलः ततःपंचमीभरतेति। लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य
३२ थस्यतलोरोवैविदित्यातिदेशात्तस्यस्यतिनादेशः। श्रणोतेति। तनन यनयनाश्वेतिनवादेशः। अत्रपित्वात्तडित्त्वंना
स्ति। उरूणाणाइति। उरुष्येतिकंड्वादियगंतारक्षणार्थकः। धातुःसोर्ढिः। अतोहोरितिलुक्। नध्यधात्स्योरूष्युन्यइति
लंड्कः। इगंतस्यसुभिपरतः दीर्घःस्यात्। रुचि। ध्वचो। ध्वचास्तिङंतस्यातः दीर्घःस्यात्रुचि। विद्मेति। ॥विद ज्ञाने लट्
मंत्रः५ विदोलटोवेतिमैस्यस्थानेमः। चकेति। ॥तिरोमध्यमपुरुषबहुवचनं। निपातस्य चादीर्घः स्यान्मंत्रे। एवशब्दआदिषु
पाठान्निपातः। चंदा। नामीतिचवर्तते। ढलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइत्यतः दीर्घइतिचतदाद। नामीत्यादि रुनुत्तामित्र। स्र
त्रनुत्तित्रशब्द उणादिषुनिपातितः। इनोसर्वनामस्थानेइतिइकारस्याकारादेशः। जनितेति। जनयितेत्यस्य
चंत्रामितानिपातनंपूर्ववत्। आनडिति। नशोलुङिमंत्रेघसेतिलेर्लुक्। नशोर्वेत्यस्यानावेत्नुमेतिषः। जश्त्वेन
ङः। नस्पचर्त्वेनटः। आवरिति। वृञोलुङिलेर्लुक्। गुणःरेफस्यविसर्गः। वहुलंछंदसि। माङ्योगेत्यमाङ्योगेपिवहु
लमडाटौनचनः। अमाङ्योगेपिनमवनः। माङ्योगेपिचन चतः। जनिआइति। जनेर्लुङि यासन्नआगमाभावः।
घर

टस्तू२ ३३

माध्योगेष्वजगृमसुद्याहरन्ति। मावइति। वः युष्माकं त्ते वेना पार्थापरवीजानिपरेषां वीजानि वीर्याणि मा अवास्तुः उत्तानि मा त्वचन्। वपः कर्मणि। लुङ् व्यत्ययेन परस्मैपदं। झेः सिच्। वदव्रजेति वृद्धिः। इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम्। अध्ययनं तु वा सुरित्यव च्छपत्ने। माद्यं हूत्तहरणां नरमनेषणीयं। इरयोरे। इरेत्यस्य रे आदेशः स्यात् छंदसि। दध इति। धाञो लिटि झस्य लिटस्तङ्योरिति इरे चिकृते रेभावः। ननु चान्तरङ्गत्वाद् इ नाबेकृते त्त नजादित्वादाल्लोपेन भा भोति अत आह। रेभावस्येति। नन्वेचमपि रेनावेकृते नस्यैकाजादिनियमादिडागमः प्राप्नोति न च रेभावस्यवैयर्थ्यम्। २०
नन्नप्रवृत्तिः निरुपचरितार्थत्वादत आह। अव्रति। कथं पुनर्लात्ताः कस्य तस्य रेराद्यस्य रेभावो भवति तत्र हि तदर्थं चेति। द्विवचन निर्देशाच्चत्तत्प्रतिपदोक्तपरिभाषानेह भवतीति भावः। तत्पादी। तन्वादीनां बहुलं छन्दसि यकुत्वम्। उत्वादेशः स्यात् छंदसि। ततु वमिति। अथाउत्वादमानवदृ विधीयते। तत्पमिति। वा छंदसि। प्रमिर्वत्तानावे यणः। त्र्यंबकमिति। त्रीणि अंबकानि नेत्राणि यस्य त्र्यंबकः रुद्रः तं। विततिरे इति। ततु विस्तारे लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनं। अचाल्लोपः स्यात् सिद्धवपि अत एकहल्मध्य इति एत्वाभ्यासलोपेन। लोपविधानसाम

प्री ध्यर्त्ति पञ्चमिति। पत्त्लृ पतने। लृदिरोमसोसस्येट्। विततेनिरोपतिमेतिभाषायां। यतिनसो। अनयोरुपधालोपः स्यात् हलादावजादौ च क्ङिति। सम्धिरिति। अदेः क्तिन्। बहुलं छंदसीति घस्लादेशः उपधालोपे च कृते ग्लोरुधालिस लोपः। नकारस्य धत्वं धकारस्य जश्त्वं। मसस्य। ममिनतः समानाग्धिः सग्धिरितिसमासे कृते समानस्य छंदस्य मूर्द्धप्रभत्युदर्केष्विति सेण समानस्य सः। बप्सामिति। नसेर्लोटि तामस्तु। परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात् प्रथमं श्लावितिद्वित्वं न तु उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि। अघुरणुतो स्थोर्हृदि स्यात् अक्षाति। बहुलं छंदसि। धा४ निरपोलुक। अन्येषामपीति दीर्घत्वं। अहणुधीति। ऋवः त्त्व चेति श्नुः श्नावश्च। विधानसामर्थ्याद् उत्वं भवत्यधादिनि नह्लुकि। दीर्घः इर्वचन्। सृझीनि। हपालनेरापोलुक। उदाधि ह्व स्येत्युत्वं हलिचेति दीर्घः। अरुणस्य धीति। नश्नुधातुष्योरुपुन्यश इतिरालं के करदित्यादिना विसर्गस्य सत्वं। अपाणधीति। दीर्घः श्वचित्। अभ्यासदीर्घश्चेति उजादित्वादिति भावः। रारंधीत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिना लोपो नेह इडित्वात्। यमेः शपोलुगिति। बहुलं छंदसीत्यनेन। एवमुत्तरत्रापि किनाषजो। रस्रुतारत्वादेश्चयोरित्यतः रकृतदिति ज्ञारधिमेयः। स्त्रियतः इडमेयः।

ते४ स्त्वं२ घ ध्म१

२१ च्चितिर्चेतदाह। ऊनः स्यानस्त्यादि ऊव्यवास्मा। ऊडशश्वतिवास्कशश्वदणियतिस्यणादेशोनिपात्यते। मश
घ२ स्त्वेति। नस्यासिद्धत्वाद्धस्येतिलोपो न। अपरः सार्वेतिदीर्घकिंगहत्तपरिज्ञाप्यावारणीयः। यद्वा मकारमात्रस्य लोपः। ततो य
मकारस्येतिलोपे हलेमत्ययाकारस्य श्रवणम्॥ इति षष्ठोऽध्यायः॥ बहुलं छन्दसि। छंदसि विषये बहुलं रुडागमः। दुह्र
नि। दुहेर्लटि एकवचनस्य रेरत्वे रुटि तलोपः। लोपस्त आत्मनेपदेष्वित्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः। अद
वह्४ श्रमिति। दृशिर् प्रेक्षणे। लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् तस्य रुडागमः। नेतरा। इ २१
ष्ठ१ तरशब्दात् परयोः स्वमोरद्डादेशो न स्यात् छंदसि। इतरमिति। अद्ड्डतरादिभ्य इत्यस्य नास्त्यतो नित्यम्। क्त्वापि च। द्३४
त्का४ समासेन नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति प्राप्ते छंदसि क्त्वापि विधीयते नेतदाह। क्त्वापि। अनञ्पूर्वके समासे क्त्वो ल्यबित्येतस्य क्त्वाइ
त्ययमादेशः स्यात् अपि शब्दात् ल्यबपि स च समासेऽसमासेऽपि न चेति। अमानि विषयेऽप्यपः आपगार्यत्वादपि
शब्दस्य अन्यथा वा छंदसीत्येव ब्रूयात्। न यथा च छन्दो विधिमनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुंजते। आज्ये
नासीता अज्यति। परिधापयित्वेति। ता अंतात्पशिरस्वका दृधानः क्त्वा नस्य ल्यबादेशो मासने का देशः। सुपां स्थाने सुपांस्थाने

४१ द्३१

डाध्यायस्य पाद१ घु२

सुलुक् पूर्वसवर्णा आ आत् शे या डा ड्या याजाल एते आदेशाः स्युः छंदसि। पंथा इति। व्यत्ययो बहुलमिति वचनात्सिद्धमिदम्। उक्त
दित्यत्र सुशिड् पयः इत्यादिति स्येवायं प्रपंचः। धीती इत्यादि। धीती मती सुष्टुती शंदिं। अत्र तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः
प्रमाणत आंतर्यात्। सवर्णदीर्घत्वम्। दिविस्पृशा इति प्राप्ते आ इति। अनेन आदित्यत्र आकारोपि प्रश्लिष्यत इति द
र्शितम्। न ताद् इति। न न राशद्सम् तस्या दादेशः न विन्न कौ उस्माइ नीसंज्ञापतिषेधः। यो देवेत्यादि। यत्त्वं कै शब्दा ते४
त् तस्यात्। युष्मे इति। युष्मद् सप्तमीबहुवचनस्य आदेशः शेषे लोपः। अस्मे इन्द्रेति। शे इति प्रगृह्यत्वात्स्यादेशा तावः
नावा इति। डित्वाट्टिलोपः। ना अनुष्ट्यति। पद्विंशानि रस्पर्धकस्य इति कम्प इदमधियुमैपपठितम्। नावेक्री। अनुष्टा
अनुष्टाने अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा क्यना न नवान्वित्। सनकरोत् पृथक् करोत नवानित्यर्थः। अनुष्टान पृथक्४
मनुष्ठानत्यां अनुष्ट्वान्तिष्ठन्तेरड् तृतीयैकवचनस्य या आदेशो डित्वाट्टिलोपः। ननु स्वान्तिष्ठतेरातश्चोपसर्ग इति
अङं बाधित्वा स्याशायापाशो ना वक्तेतिकिना नाव्यमिति चेत्सत्यम्। स्वां परावरदक्ति गोत्तरेतिस्त्रे व्यवस्थायामिति
निर्देशाद्ङ् प्रत्ययस्यापत्त्वज्ञापकाश्रयणात् तदेतत् ध्वनयति। व्यवस्थावद्दिति। साधु इति प्राप्त इति। सोलुकि

कौ०वै०टीका
सुबोधिनी। २२

डि२

मात्तइत्यर्थः। वर्मीनेइति। प्राप्ते आत्नूइति। एवं सवर्णेऽङ्अतोगुणइतिस्यात्। उर्विधेति। उरूशब्दात्तृतीयैकवचनस्य या
देशः सुतेत्तियेति। सुत्तेत्तिन शब्दात्तृतीयैकवचनस्य याजादेशः। ङित्वाद्दिलोपः। बाहुनेतिमात्तइति। काशिकायां
उप बाहुनेतिमासइतिउक्तं तत्समासत्वमादिमवधेयं। प्रत्तिहिनसमस्तम्। एयकस्वरदर्शनात्। पदकारैर्वा [illegible] पोद्धे
रात्। अनः आख्यातान्त्यानिध्येयम्। स्वमयेति। अयाचोश्कारः सुपिचेतिदीर्घनिषेधत्यर्थः। अतोगुणइतिपररूप
नावयेति। नोराद्दाहाइत्यस्यायारू। रिस्वरइति। रितीनिस्त्रेणाआलो। अमइतिमिबादेशो गस्तेनद्वितीयैकवचनं
छंदसिदृष्टानुविधानात्। नदत्तशह। मिवादेशस्येति। शित्वासर्वादेशइति। शीकरणभावेङ्आलोंत्यस्येतिमका २२
रस्यस्यात्। आदेः परस्येतिवनपंचमीनिर्देशाभावात्। नचमकारस्यमकारवचनेप्रयोजनाभावात्सर्वादेशोत्रविष्य
तीतिवाच्यं मकारस्यमकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात्। मोराजिसमः क्वाविव्यचयथा। वधीमिति। हनेर्लुङि। ह
नोवधलिङि। लुङिचेतिवधादेशः। लेः सिच्। इट्। तस्यस्थेति मिपोम्। नाविं तस्यमशः। अस्तिसिचइतिमस्याप्राप्तस्य
ईट्। इटईटीतिसिलोपः। सवर्णदीर्घत्वं बहुलंछंदसी[illegible]नावःलोपस्त। आत्मनेपदेषुयस्तकारस्तस्यछंदसि

धै२
धै२

विषयेलोपःस्यात्। अडुहेमीति। दुहेर्लुङ्। आत्मनेपदेष्वनतइतिरुस्यादादेशः। बहुलंछंदसीतिरुट्। नकारस्यलोपेकृतयो
रकारयोरतोगुणइतिपररूपम्। शायइति। शीनेइत्यत्रतलोपे कृतेऽयादेशः। धमो। धमोध्मादित्यादेशः स्यात्छंदसि
वास्यध्मादिति। यंजः। णिचिलोपः यजरत्विकारस्कयजेर्वननिति पाठं ज्ञात्वावकारस्ययकारश्रनिपात्यत इत्याहुः तद्दूष्य ६२
ति। वकारस्येत्यादिप्रामादिकानि। तस्यैवकारपाठस्यनिर्विवादत्वादुदन्मार्षोपिभद्धनस्रनेमलापमात्रपरतोक्ते। आतिनाव:
नस्यं मध्यमपुरुषवचनस्येति। प्रथमपुरुषैकवचनस्यङनयद्दणांछंदसिदृष्टानुविधानान्नवतिराभ्यांबहुवचनाभ्यांसाह
न्वि। चर्याच्च। रदणादिति। रुविहिंसाकरणयोः। अधिमिरं रक्योरचुत्वुप्रत्ययः। वकारस्यचाकारः। अनोलोपः। गमयतादिति। ग
मेर्णिच्। जनीनृपतिः। आसंतेत्वाभिसंज्ञायामिताहृस्वः। लोणमध्यमपुरुषैकवचनस्यतादादेशः। तप्तातस्यस्थानेएते
आदेशास्युः। श्रणोतेति। श्रुश्रवणो। श्रुवः शृचेतिश्नुप्रत्ययः। श्नाभ्यस्तपित्वेनाङित्वात्गुणः। सुनोतनेति। षुञ् अभिष
वे। स्वादिभ्यःश्नुः। तइत्यस्यनन्न्प्। दधातनेति। अत्रापिपङित्वात् श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपाभावः। इद्रं तो। अंतशब्दो
ऽवयववचनः। इन्द्र अंतोयस्यसइद्रंतः। तपरकरणमसंदेहार्थं। तथाचायमर्थः। पश्च इत्यशब्दउकारांतोनभवतिमस

कौ०वै०टीका
सुबोधिनी
२३

दि॰२

सकारान्तस्य इकारस्यागमो भवति । स च नस्यान्तोऽवयवी इत्यर्थः । तदेतदाह । मसूरस्यबामिति । तत्र यदि सिकाशोपमर्दे
न इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस इदिति वाच्यं स्यात् तस्मादवस्थितं एवं सकारे इकार उपसर्जनीयः । अतएव द्रणाञ्च
नकृद्गणेनगृह्यतेनन अशिंत्वकित्वादेशागमलिंगस्यानावप्यर्थादागमोयं संपन्नः तेनदेनतद्धुनयन्नाह । मस इगागमं
स्यादिति । एवं च मसइगिति वक्तव्ये मसाहार संदेहम संगात्तथानोक्तं । एमसीति । इणागतो मसंतस्य इकारः । अतावय
वः । स्मसीति । अस्तेर्भस्त्वाश्नसोरल्लोपः क्नायकस्का इत्यस्य यगागमः स्यात् छंदसि । गत्वायेति । गमेः । अनुदात्तोपदेश ख्की ४ २३
त्यनुनासिकलोपः । काद्द्यस्य यगागमः । इतिप्रत्ययस्येति । यजेः परस्य निरोपः इड्ढीमिति । यजेर्का । वाचिस्वपि
त्तिसंप्रसारणं श्लोति पत्वं ष्टुत्वं आकारस्येनमादेशः । पीत्वेति । पिबतेः काद्युमास्येतीत्वं । आजसेः । जसेरिति पूर्वाचा
र्यानुरोधेननिर्देशः । देवासइति । असुकित्तज्जसः सकारस्यास्यवर्णः असुकः सकारस्य विसर्गः । आणामिति । अ
स्यवामीति नदीत्वविकल्पान्नदीत्वानावे उदाहरणमिदं बोध्यं नदीत्वपक्षे तु हस्वनद्याप इति नुडिति नेनैव सिद्धम् । स्त्र
न्यामणीनामिति । स्नुताग्रग्राम एपश्येनि इतरेतरस्योगः । गोपा गा इत्यत्र स्यादुत्तरस्यामो नुट् स्यात् पदान्ते । पाद श्रेह

४ इद्धीति । ख्की ४   धा॰२

छि॰५

रुक्माहोग्रस्तेच्छंदसीत्यधिकारात् । छंदस्य । छंदसिचेत्येवसिद्धे अपि इषपनेइत्वेन सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं । अन्यथा अ
रंजसामर्थ्यात्क्वचिदेवव्यभिचारः स्यात् येन रादावचीत्युक्तं रुलादावपि भवति । अस्यभिः । विभक्तावित्युक्त भविन
त्तावपि भवति । अस्थन्वंतेयदनस्याविभक्ति । अस्थन्वंत इत्यत्राप्यस्थिशब्दान्मतुप् । अनडिहृताद् नोनुडितिमत्तुपोनुट् ।
धो॰४ अनडान कारस्यलोपः इक । आच्छीनद्यो नुम् । सावनुडुह इत्यतो नुम् सोइत्यनुवर्तन्तेन दाह । नुमस्यादिति । कीदृक्ष डिं॰
इ इति । किम्शब्देउपपदेदृशादिप्रुदृशोनालोचनेकञ्चेतिदृशेः क्विन् । इदं किमोरीश् कीतीकिमः कीआदेशः । नुम् ४ इं॰५
४ धो॰५ संयोगान्तलोपः । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन नस्पडः । उभाइस्यादचीतिडुटू । स्ववानिति । अवतेरसुन् । सुष्ठु अवो यस्ये
ति विग्रहः । स्ववसशब्दान्नुमिकृते सान्तमहतेतिदीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । स्वतवानिति
तु धातुः सौत्रोवृध्यर्थः । तनोऽसुन् । स्वं तवोवृद्धिर्यस्येति विग्रहः । नतुरिति । तरतेरादागमेति किन्प्रत्ययः । कुत्वं तस्य
द्विर्वचनं चानिस्था । निवक्तावा नतइत्येनस्यद्विर्वचनं । वरदत्तेकुहृरेस्वादितोनिष्ठायामित्यतो निष्ठायामितिवर्त्त
नेनेदाह । निष्ठायामिति । अकृतामिति । नकृतं अकृतं । अपरिह्वृता । छंदसिबहुवचनांतस्येप्रयोगदर्शन

४ ह्वी रि॰२

त्य४

नवहुवचननिर्देशः। सोमे। इट्गुणाविति। कृ इत्यादेरास्यां नावोपिवोध्यः। ग्रसितं। ग्रसु अदने। स्कंनुस्तंनुरोध
नार्थौ सौत्रौ। चत्तेयाचने। कसगतौ। शसु हिंसायां। शंसु स्तुतौ। शासु अनुशिष्टौ। ध्वन्तध्वनतरणयोः। रुड् संवक्तौ
दृञ्ञ्वरणे। ज्वलदीप्तौ। त्सर संचलने। तमु प्रसदने। टुवम उद्गिरणे। अमगत्यादिषु। अष्टादशेति। हामिनेःपा
रपत्तेउएकोनविंशतिं। उदित्वान्निष्ठायामिट् प्रतिषेधो मा भूदिति। उदित्तोव तिक्ताया वेट्त्वादस्य विनाषेति निषेधो मा
भूदित्यर्थः। विष्कनिरिति। अनिदितामिति नलोपः। वेःस्कन्नातेर्नित्यमितिषत्वं। उत्तमितेति। उदःस्थास्तंभोः
पूर्वस्येति पूर्वसवर्णः सकारस्य थकारः। त्सय झरो झरि सवर्णे इति लोपः। अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। यादिस्यात्
भजितग्रहत्वां यर्थस्यात्। चत्तोइति। चतशशब्दः पिङ्ज्ञासहाकुतः। निपातेनन सरणकीत्युच्छेदस्य पदकाराणां
प्रदायसिद्धः। त्वयामोइ इति मंत्रे त्वयामोइ नियथा। अवस्यातिश्रस्तेति। अन्येषामपी निपूर्वपदस्य दीर्घः। निपात
नभूत्त्वापेतामिति। तेन छंदसः प्रयोगएकवचनांतोप्युदाहृत इति भावः। ततोऽभीषाइति। रूनेमइति विहि
तेन। वरूथा। निगमोवेदः। एषीवेदइडु नावोनिपात्यते। इत्य सिद्धेत्वेगाइज्ञावे सिद्धे निगमएवे

क्रौ१ पार

२८

-६२ धा४

निनिष्पमार्थं निपातनं तंनदेनदाह। भाषायामुभयवरिष्येति। सानंसं। सानिं सर्वा सिवनेतस्मनोतेर्वा सानिं ससनिर्वा समिति
निपात्यते। करूरोरिड इति। नेड्वशिकृति तिनिषेधप्राप्ते निपातनं। पावकाइति। पुनाति पावयति वा पावकाः। पुनातेः पावय
तेर्वाण्वुल्। यापू। दधदिति। दधातेर्लेट्। निपूर्ण्यावितिद्वित्वे। दधानिइति स्थितेत्या कारलोपः। लेरोयेडो विष्टिर्डागमः। इ
तश्च लोपः परस्मैपदेष्विति कारलोपः। दाश्रुपयजमानायरत्नानि दधत्। दद्यादित्यर्थः। ददनिदेत्वानेरूपं। लोपभावेउ
दाहरणमाह। ददादिति। मीनाते। घादीनांह्रस्व इत्यतो ह्रस्व इति वर्ततिनेदाह। शनिह्रस्व इति। प्रमीणातीति। हीनु
तिल मीनेत्यत्वं। आइदमिति। अस्तेर्लङ् निपूर्वाडजादीनामित्याट्। धापोलुक्। अस्तिसिचइति। भावे अटक्त्वादल्
घादिलोपः। रुत्वविसर्गौ। संहितायडिं नोभगों इति रोयवं लोपः शाकल्यस्येति यलोपः। अमादिविति। अदिशब्दः प्र
कारे तेन द्रव्यी गनिर्दिष्टानामपिग्रहणं। शनत्वइति। जस्त्विति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोपिवा छं
दसीति वचनादज्ञनवन्तानियणादेशः प्रवर्त्तते। पश्चइति। घोर्डितीत्यस्यानुवृत्तिः। जुजोषदिति। जुषी प्रीति सेव
नयोः। लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदं निपूर्इतश्चलोपः। परस्मैपदेषु लेटोडा विवेद्धत्यत्ययेन शपः श्लुर्द्विर्वचनं। नछंदसि।

त्य२ दि४

यौ१

इत्यादिष्वानर्नेयादीत्वमात्वं प्रतिविधेतन हि अभ्रसार्वेतिदीर्घः स्यात्। अपवादेषु पुनरुत्सर्गो स्थितेरात्। इत्यदीयैनि
ति॥ ध क्वचिच्चि दुरुक्तं नेति व्याख्यानादिति भावः। अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति। पुत्रीयंतइति। पुत्रमिच्छंतं पुत्र
यंतः। जनमिच्छंतो जनीयंतः लटः शत्रादेशः। उगिदचामिति नुम्। दुस्युः। दुस्शब्दस्य दुरस् भावो दु विणाशब्दस्य ड्विणा
सु भावः। वृषस्य वृषण भावः। रिष्ठस्य रिषण्भावश्च निपात्यते। दुरीयंतीति। प्रकृतिभानेतास्य येऽप्रत्ययसमानार्थेन
वा५ च्छनादुष्णायितेत्यादिवौध्यं। अघायंनइति। अघशब्दात्क्यच् लटः शत्रादेशः। अधीयवइति। छंदसि परेच्छायामिति २५
क्यच् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। इदमेक्यचं ज्ञापकमिति। अन्यथादीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात्॥ देवान्जिगा
तीनाति। नान्विदं प्रत्युदाहरणमौ गद्यपविकल्पं यजुषिकाठक इत्यीशाब्दस्य पा पित्रानो वादित्याशंकाह। बहुचानामपि
स्तौतितत्त्वैवदृष्टमिति भावः। काठकइति किं यजुर्वेदशाखांतरेमाभूत्। अन्यत्र सुम्नयुरिदमस्ति। कव्यध्वरः क
पृ२ विअध्वरपृतना एषामैत्यस्य लोपः स्यात् क्वचिपरे। कव्यविषये। मृगवादिगणे अध्वर्यु शब्दः पठ्यते तद्युत्पत्तौ यैनरंबो त्यं२
ध्यं। विभाषा। जह्यातेरेंगस्य विभाषा हि आदेशः स्यात्। हीवेति। हि आदेशाभावे घुमास्थेती वेद्दातेनिपाठस्तत्रघ

त्या२

इत्सत्वात्घुमास्थेतीत्वाभावः। वसुधितमिति। कर्मधारय इति स्वरदत्तः। वस्वनांधानां प्रदाता रमित्यर्थ इति वेदभाष्यं।
नेमधितमिति। सौ मिति। साविपर्यायो नेमशब्दः अयं कर्मधारयः। धस्वेति। श्वा अस्त तपोरानइतीकारलोपः दधस्त्वन्यो
श्रेति नप्तावं। धिपीयेति। आशालिंङ आत्मनेपदे मध्यमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते नदाह। आशालिङति माङ्
न्वो४ रिति। पदृशेमासइति मासशब्दस्य मासइत्यादेशः। नकपनेरिति। अनुदात्तसर्वउपन्यासः कामेष्यन इति। कृत्रिकोयेलु रु४
कतिरागागमः लोकेडुचरीदृष्ट्येने कृषीवलः। धृड इति। धृड्य अभवस्थानो धारयनेरेति। सएव बलवयेन। तत्रत्याधीना
सीत्यत्रधारयतेः शपः श्लोणिलुक् अभ्यासस्य दीर्घत्वं चनिपात्यते। ध्ञेजो वा शेयानेव्यत्ययेन शप् तत्रैवाभ्यासस्यैत्वं च
अत्र परस्मैपदमपि निपात्यते स्येवयङः लुक्यभ्यासस्य अपवादकदीर्घत्वं चनिपात्यत इति। दर्धर्तीत्यत्रयङः लुकन
त्तेदाधर्तीति निपातनेन आभ्यस्य दीर्घ स्यात्त्वा वो निपात्यते। कृत्रिकोचलुकिरुतन्त्र्ववरूकमिदि। श्लुप त्तेउरुजेऽपि निपात्यः त्यः
न२ दर्धर्षीत्यत्रयङ्लुकपत्तौ किंचानिपातनं किं तु आवेक्षन वत्येयङः लुगंतात्स्यात् गुणाभाव इति। ननु नूसुवो स्तिङोत्येव
गुणनिषेधसिद्धेनिपातनमनर्थकमिति चेत्। सत्यं। ज्ञापकार्थं तेनत एन ज्ञापयतीति। अन्यत्रयङ् लुगंतस्य गुण

५३

मनिषेधोन भवतीतितेन वोभवीती त्यत्र भाषायांगुणः सिद्धस्तदेनदाह। तेन भाषायामिति। निजेर्यङ्लुकि आत्मनेपदं निपा
त्यतेनदाह। निजेरिति। रुगनो। लटिसिपिश्पावितिद्वित्वं अभ्यासस्य हस्वादि शेषापवादोरेफस्य लत्वं निपात्यते। अनिपि
पत्योश्चेतिअभ्यासस्यमानस्येत्वस्याभावोनिपात्यनेतदाह। ह्रयत्तेरिति। करोतेर्यङ्लुगंतस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभा
वो निपात्यतेरुत्वश्चेति। रिगागमस्तदाह। करोतेरिति। चुत्वाभावइति। उरोअरितिप्राप्तस्य। विकर्तेर्यङ्लुगंतस्य श
तरिअभ्यासस्यजश्त्वाभावोनिपात्यनेतदाह। विकर्तेरिति। जश्त्वाभावइति। अभ्यासेचर्चेतिप्राप्तस्य। दविध्वतइति॥ २६
ध्वरतेर्यङ्लुगंतस्य शतरिजासिरूपं नाभ्यस्तात्ध्वरितिनुमभावेषेध। द्युतेर्यङ्लुगंतस्य शतरिअभ्यासस्य संप्रसा
रणाभावोत्वंचनिपात्यतेनदाह। द्युतेरिति। संप्रसारणाभावइति। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणमितिप्राप्तस्य। मस्त्रवेति नि
गमेदाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलरियर्षिपनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रदत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजत्मर्मृज्यागनीगंतीति च॥ नाउलक
इतिपादे समोध्यायः॥ प्रसमुपोदः। समाहारद्वंद्वः समासांतविधेरनित्यत्वान्द्वंद्वाच्चुदषहांतादितिटच्न। मन्त्रेघसेत्यादि ५२
ति। नात्राद्विर्वचनस्य किंचिदपि फलं केवलपादपूरणमेवकार्यं। न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोस्तीतिमानर्थाधिच्छंदस्ये

घं१

वेदं विधानमित्याहुः॥ छंदसीरः। हरिवतेइतिहरयोविद्यं नेयस्येतिहरिवान्तस्मै। हरिशब्दान्मतुप्मस्यवकारः। गीर्वा
निति। वोरुपधायाइत्वदीर्घ इतिदीर्घः। अक्षण्वंत इति। अक्षिशब्दान्मतुप्। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त। छंदस्यपि
टोड३ दृश्यतइत्यनङ्नुमौ सिद्धत्वान्नलोपेकृतस्वरगत्यानुटा। ननु यदिपिसादिःस्यात्तर्हि नुटकियमाणेन स्यन्मतुपग्रहणेन पृथ
ग्ग्रहणान्मादुपधायाइतिवत्वं स्यात्मस्य उनस्यात्। नुटाव्यवधानात्। यदितुस्वीत्कोनुट्क्रियतेतर्हिणत्वंनस्यात्पदांतस्येति
न्वे५ निषेधादितिचेत्सत्यं। नुटोसिद्धत्वान्नोक्तदोषः। नवैवमव्यहदोषंस्यात्। अक्षण्वतीणांभवत्कंति। अक्षण्वेतकारांतमव
ग्रहाउसुचितमितिचेत्। सत्यं। नलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्यादिकारं नाभिलक्षणमनुवर्त्तनीयं। तस्मादर्थालक्षणंपदं का घ३
र्यमितिमहाभाष्येस्थितं। किंचईदृशंसम्यग्यातोपदत्वेविनाप्युपनयः। क्रियतेपदैर्निरोधिनस्तीदोसत्यपिपदत्वेन
क्रियतइतिघस्येति। तरसमपारित्यर्थः। तरसमपौघइतितरसमपाघसंज्ञाविधानात्। सुपथिंतरइति। सुपथिन्नश
ब्दान्द्विवचनविभज्येपिपदइतिनरप्रत्ययः। तरपोनुट्तस्यापित्वात्। रथीतरइति। रथितरः। परस्यमतोलञ्
थइत्यर्थः। रथितरइति। आत्मनेनित्यादिनाधातोर्वनिप्। नदंतान्नरप्रत्ययलोपः प्रातिपदिकांतस्येतिनलोपः॥

कौ॰वै॰टीका सुबोधिनी २७

उडागमः। ईडिथिन इति। रथिन ईकारान्तादेशोऽपरे। रथीन रइनि। रथशब्दन इष्ठिनाविति मत्वर्थीय इनि। नदंता नूरथं न कारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः। यद्वा नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते न दोषः तस्यासिद्धत्वादकादेशो न स्यात्। स्यानममिति। इदं पदकाराद्गुस्थानं नमवगृह्णीति अन्येषामपि निसंहितायां दीर्घ इति निर्दशाय। नसत्ता एतानि छंदसि विषये निपात्यंते। नत्ताना वरति। रदा न्यामिति प्राप्स्यान्निषत्तामिति। सादिमत्ते रितिपत्वं। अनुत्तमिति॥ अनुत्तमिति नाष

सा म ५ योरेतन्निपातनात् नर्थ्याज्ञाषायां नुदविदोन्देत्तिविकल्पोनेत्याहुः। प्रतूर्त्तमिति। यदा त्वरते नदाञ्च रत्व रेत्यादिना ऊठु य दा तु तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा राल्लोपः स्इत्यस्यानि। निपातनादुत्वं परत्वं न रएए रपर इत्येव सिद्धं। कार्यकालपक्षाश्रयणे न २७

परिभाषाणामसिद्धप्रकरणेपि प्रवृत्तेः। सूर्त्तमिति॥ सूर्णमिति भाषायां। अमूर उ नयधेति याचस्येत्वर्यौ रेफावेति। ससजुषोरु फो४

रिति नित्यं रुत्वे प्राप्ते रेफादेशार्थमिदं। अमन्नसरा इईपदर्ये। अमन्नस्त मिति ध्या। अवारत्तणां। अम्न एवति। यदा रुत्वं तदा भो भगो इति रोर्यत्वं। लोपः शाकल्यस्येति लोपः। नुवश्च। महाव्याहृते नुवस इत्येतस्य छंदसि विषये रुर्वा रेफो वा। नित्यो महाव्याहृतयः इति व्यं न स्तिस्वर्गाणां वाचिका। इदं तु मध्यमायाग्रहणं। महाव्याहृतेरिति किं। नुवो विश्वेषु नुव

न पुनर्लिङ्। तमेतत्र नवतेऽस्य छंदसि लुङ् लङ् लिट् इति वर्त्तमाने लङ्। सिपं शपि गुणाभावश्छांदसः। वहुलं छंदस्य माङ्योगे

त्य२ पीत्यडभावः। वार्त्तिक्तवा देवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन ओ पयती त्या लेपु कुत्सिष्यानि। नुवइतीति नुवइत्येतदव्ययमंतरिक्षवाची महाव्याहृतिः। ओम। अभ्यादानमारंभ स्तदाह। आरंभे

ऋत्या४ इति। अच्चसुनत्तुस्य पूपरिभाषोपस्थानादचएव प्लुतः मकारस्त्वद इति। समुदायोऽर्धचतुर्थमात्रः संपद्यते। वयं इं। ये घ४

इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो नवतीति भणावयं यज्ञकर्मणि निवर्तते। यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात् तदा द्यज्ञकर्मणीत्यादि। जि

ननोमिति। जिविं प्रीणनार्थः लुट्। तिपटेः प्रणवादेशः। टेः किमिति। वाक्यस्य टेरित्यनस्ये रित्यनुवर्त्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं कि त्य५

मिति प्रश्नः। असत्ति ग्रहणे लोत्यस्येति वचनेऽवसानः तस्यौकारः स्यात् तस्मात् सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह। इद

त्य३ तेबिन्धमात्रदिति। अजंतेविशेषाभावात्हलंतमित्युक्तं। याज्यान्तः। ये याज्या मंत्रा इति। याज्या कांडे पठ्यन्ते ये मंत्राः या डे२

ज्या नुवाक्याकांडमिति समाख्यानप्रकरणे ये मंत्रा इत्यर्थः। तेषामिति मंत्राणां तासामिति पाठे तासां याज्यानां। इह देमंतग्रहणं टेरित्यस्य निवर्त्तकं वास्याद्विशेषणं वा। आधेत्यांते विशेषिते अजंतायाएव याज्यायाः प्लुतः स्यात्। पत्तान्तरे त्वंतग्रह

द्यो१ त्रटेयोऽत्योऽलू४ प्रणवष्टेरित्यस्यापवादः याज्यांतइति।

कौ०वै०टीका
सुबोधिनी
२८

णामनर्थकं रेतेनवाक्यनिरासादित्यभिप्राये णाह। अनर्थकमिति। इतरोपि विदितानिभाव आह। या [illegible] मिति। या
ज्यानामऋचं काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावंति वाक्यानि तेषां सर्वेषां प्लुतो माभूदिति सर्वान्तस्यैवेष्यते तदर्थमिदं ग्रहणं
नितिभावः। अग्नीत्प्रेषणे। अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तस्मिन्नित्याह। अग्नीधः प्रेषणाइति विग्रहः। एतन्नतिवचनेन विनापि षाटेः
[illegible] प्लुतो भवति। निगृह्य। निगृह्येति [illegible] नं स्वमता च्यावनं निग्रहः। तस्यैव स्वमतस्य एवं किलत्वं निरूपपत्तिकमा त्ये
[illegible]ति शास्त्रेन मा निपादनमनुयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह। अनुयोगवाक्यमिति। निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः। अथ अमावास्येति २८
केनाचित्वमतिज्ञानं तदुपपत्तिनिर्निरस्तसाम्यस्य अनुयुंक्ते अमावास्यया थेति तदेव विवृणोति। अमावास्ययेवमि स्यो३
स्यो७ त्यादि। दृश्यो [illegible] इति। वाक्यादेराम्रेडितस्य त्यादिनाद्विर्वचनम्। ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु सर्व
स्य तस्य परमाम्रेडितमिति परस्यैवाम्रेडितसंज्ञाविधानात्। इष्यते तदुभयोरपीत्याह। आम्रेडितग्रहणमित्यादि। द्विरु
क्तोपलक्षणार्थमिति। द्विरुक्तसमुदायेभागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः। एतत्त्वाम्रेडितस्य तस्य न वृद्धे [illegible] संभवाद् [illegible] त्य२
ते। अंगयुक्तं। आकांक्षात्या आकांक्षं पचांधि च तिङ् आकांक्षमिति। आकांक्षं तिङं नामित्यर्थः। अंगयुक्तमिति। अंगशब्दे:

घ१

यि
ऽमर्षे कुत्सने अव्यक्ते शब्दे लो णमध्यमपुरुषैकवचनं। ज्ञास्यसि जाल्मेति। कुत्सनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः।
अंगाद्वदनेति। अंगशब्देनानुनये अंगदेवदत्तेत्येकं वाक्यं एतत्त्वमिथ्यावदस्यैतदपत्तनं। विचार्यमाणानां कोटिद्वयस्य प्रवि
[illegible] ज्ञानं विचार इति कथ्यते। विचार्यमाणास्तत ज्ञानविषयीभूतानि वचनेन इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्य मा
णानि। होइ इति। सप्तम्येकवचनं तस्य गृहे इत्यस्य एचोऽप्रगृह्यस्येति प्लुतविकारः। सर्वत्रेत्येवसिद्धे नियमार्थमिदं सू२
भे५ [illegible]निशब्दस्थितस्य तोऽवधारणार्थः। यथैवं विज्ञायते [illegible] प्लुत इति मेवावज्ञातं सर्वनामधाममेवेति उदाहरणे उशब्दो वि
तर्के प्रतिश्रवणे। प्रतिश्रवणार्थमाह। अभ्युपगम इत्यादि। अंगीकार इत्यर्थः। प्रतिज्ञानेऽप्यनित्य चान्यत्रापि गातिसमासः॥
अर्थस्यापि [illegible] निरस्तहिरणातिर्मासिद्धः। आनिमुख्येवेति। अत्र तत्ततोनानि [illegible] निमुख्य इत्यव्ययीभावः। दूतकिनाम नी आ४
त्ये३ इति किं [illegible] इत्यवर [illegible] श्रवणान्नित्यं गम्यते। अनुदात्तमप्रश्नांतेभवाक्यस्य चरमं प्रयुज्यते समस्थानं ना तस्य२
नेनप्लुतो विधीयते किं [illegible] नाद्विरितत् प्लुतस्यादानुदात्तमप्रश्नांता निरजितयोरनुदात्तत्वं गुणात्र्योवि
ति१ धीयते तदाह। इराकृतादिविधि। न च नापवचनव्यक्तिं मप्रश्नान्ते निरजितेत्यत्र प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति तत्रापि

षरे घ्ते अर गुर

कौ० वै० टीकी सुबोधिनी

२४ हजिनेद्रराड्डनेचेतिप्लुतइतिइंतस्यचनवेनैतस्यापिप्रश्नाख्यानयोरिति। अग्निचिन्नाइइति पूरणा इति मात्रवन्निया
ग्नि२ मानइत्येतवाक्यमग्निचित्तेपराइत्यनंतरणसमासमा। तत्र अगम॑इत्येवमादीनामनेनैतस्यापिप्रश्नाख्यानयोरितिस्वरितः
अ३ प्लुतः। अग्निचित्तेपरात्र्यनयोरनुदात्तः। अभिपूजिते उदाहरणमाह। शोभनः खल्वसीत्यादि। चिदिति चोपमार्थे (२३)
तानिपातेउपमानार्थेप्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो न वेत्यर्थः। प्लुतोऽप्यत्रविधीयतेनगुणमात्रं इति। (किं
अग्नि यमाणेनात्र अनुपमानार्थकस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दे प्लुत इति विज्ञायते इति शब्देउक्तानिप्रयुज्यमान इत्ये २९
स्य४ तच्चिच्छब्दस्य विशेषणं प्लुतस्य वाक्यटेरित्यधिकारात् स्वयमेव तत्ते निमित्तमस्ति विना व्याहारणमुक्तेनाह। अग्निचिदि
वभायादिति। अत्र न चिच्छब्दस्य प्लुतः किंतु भायादित्यस्यैव अत एव माणोऽत इति शब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्यात्। अग्नि
चिद्भायादित्यत्र न स्यादिति भावः। कथंचिदिति। अत्र कथंचिच्छब्दः। अग्निर्माणवकोभायादिति। अग्निरिव माण
वको दीप्यत इत्यर्थः। अत्रोपमार्थगम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रयोगस्तु नास्ति। येषामप्युपमाना द्घय२
र्थानामिवादीनामस्तिप्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्याप्रयुक्तत्वादस्तीति भावः। उपरिस्विदासीत्। अत्रापि विचार्यमा

णानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते। स्वरितमाम्रेडिते उदाहरणे सत्रिवाक्यादेरान्नन्तस्येति क्षिय चि
नोक्तिया। क्षिया आचारभेदः। नं इत्याशंसनमाशीः। दीर्घायुरसि अग्निभूत इत्यादिरिति। क्षियायामुदाहृतं। नित्यसा
ये३ कांतत्वात् नाहं स्वपेह रथेन यातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते किंतर्हि उपाध्यायंपदातिं गमयतीत्युक्तं। प्लुतावुदाहरणे
गुरोरनृतइतिप्लुतः। प्लुतावैचाविति। ऐचो समाहारवर्णौ त्रिमात्रावंशस्य मात्रेवर्णावियाथोः। नन्वइदुतोः प्लुतंवते
अ४ तयोस्तिस्त्रोमात्रा वर्णस्य चैकामात्रेति समुदायस्य अवर्णमिति इति। ननु चार्धमात्रा वर्णस्य अध्यर्धमात्रे वर्णयोरितिमते वर्णो४
ये४ अर्धचतुर्थमात्रावप्यैचौ प्राप्नुतः सतं। चतुर्थाशमात्रप्लुत इष्यते इति भाष्यासमविभागएवाश्रीयत इति भावः। परिग आश्री१
णनमाह। प्रश्नान्तेत्यादि। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति उदात्तः स्वरितो वा प्लुतः।
अभिपूजिते अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरितिप्लुतः। विचार्यमाणेविचार्यमाणानामिति प्लुतः। प्रत्यभिवादे प्रत्यभि
वादेऽशूद्रेइतिप्लुतः। याज्यांतेयाज्यांतइतिप्लुतः। वक्तव्यतेइति। ननु इदंपरिगणनस्योदाहरणमुक्तं यावता स्त्रे रस्वम्लु
एवाहूराद्धूत इत्युच्यते। तत्र अदूराद्धूत इति वक्तव्यमिति। अत्रार्थे अवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वादद्दरा
दूराद्धूते तिनच्ष्यमिति। अस्याः पूर्वे इदुतौ प्लुतत्यति इति अर्थः यस्य इति।

१ अकुशानं प्रभ्रांता मिप्रलितयोः हल्य स्मा देवशोपकात् अभिप्र जितार्थे ह्रुतं

कृत इति वक्तव्यं । चक्रं करोषि गौरिति । अत्रामर्वनामस्थान इति निमित्त निषेधात्सोपूतत्व: पूर्वपदं न भवति । शोभनमालेन्द्रति ।
इदुदेद्विवचनं नीमात्मगृह्य संज्ञा । अग्ने इति इति । अयाम एत वल्सु नेवचनं अमाईति । अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपं । सामं नि
तनि अग्ने अमं नितम् इयोर्वा । नन्विदं यथा इकोयणचीत्यनेनैव सिद्धमत्त आह । इदुतोरसिद्धत्वादिति । ननु सिद्धः प्लुतः
स्वरसंधिषु कथं ज्ञायते प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति नाव विधानात् । यस्य हि विकार: प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो वि
धेयं प्लुतस्यासिद्धत्वेन तस्य स्वरसंध्या स्वविकार: न प्राप्नोति । अस्तु प्लुत: । सिद्धः किमायातमिदुतो: उच्यते प्लु ३०
तप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते । तच्चेदुतोरपि सिद्धत्वात् सिद्ध एव
यणादेशोऽत आह । सवर्णदीर्घत्वस्यानित्यमिदं नोच्यते । अग्ना ३ इ इंद्रं पटा ३ उ उदकमित्यत्र पाक्षिकं यणादे
शं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अप्रोप्यारो तस्मिन् च इकोसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभाव: स्यात्तद्बाधनार्थ
मिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निश्चयफलं नरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्य: सवर्णदीर्घनि
त्या१ वृत्यर्थ: शाकलनिवृत्त्यर्थश्च । तत्राचवर्ण वक्तव्यं इकः प्लुतपूर्वस्य च प्लुतविकार: । नो ३ इइंद्रं नोयिंद्रंगाय

वक्तव्यांतर२

त्या२ तुं२ हुं२

लानि । नोश हस्य छांदस: प्लुत: तत: परस्येकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेश: । तदेवं स्वा
वश्यं कर्तव्ये तेनैव यणा सिद्धे तत्र आदाय च यो रितीदि । तथा चोक्तं वृत्तिकृता किं तु यणा न वतीद्नसिद्धा विद्वतोर्य
द्यीवदधाति । नो चेत् म स्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घ विधाउ निवर्त्यौ । १ । इकः च यदा न वनिप्लुतपूर्वस्तस्य यणां विद
धायपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घयोर एस्वरबाधनमेव तुदेत्त्वः । २ । अस्यार्थ: । इकोयणचीत्यिपयणादेशेन किंरू
५ पं न सिध्यति । यतो यमाचार्य: । इ ३ तोस्यैविद्धधाति । तौ चेद्दुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ मन्यते । सूत्रकारेणोक्तो तस्य
वचनं एवं चोदिते परिहरति । शाकलदीर्घविधाउ निवर्त्यौ निर्शाकल्यदंशाकलंक एवादि योगोन इत्यणर्पुनस्त्रोद
यतिद्रकृतादेति । वार्त्तिककारोपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणां विदधाति सचम्प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविध्यो रेवा यव
३ ध्यायार्थपवाद: । तनःश्रनेनैव यणा एतयोरपी इतो: शाकलदीर्घो नि नावियन्त इति नाथ एते न परिहरति । ये मेस्व ए३
रोतेय एस्वर बाधनमेव हेतु: सूत्रारंभस्येति । मनु अनुबंधपरित्यागेन सकारांतस्य वस् इत्यस्य मनुपासद्द्रद्धः ।
अस्पाद्व तरस्यापि सोत्र: परनिपात: मरुत्वान् इति । मरुतोयस्यासंति निमितुप् । झयइति वत्वं । तसौमत्वर्थ इति त
यदि तयो दीर्घविधि सिद्धि ताया मितिना दृश्येत वार्त्तिकेन विहितस्यस्वतस्य स्यस्ये५
सिद्धत्वात उदा सस्येदितयोर्थ एइ इति अग्ना ३ याशा इत्याद्यो प्राप्नोति तद्बाधनार्थं तयो दीर्घविधिसंहिताया मित्यस्यारंभ: । २

कौ०वै०टीका
सुबोधिनी
३१

घं १ शि २

त्वात्कृतत्वं। हरिवोमेदिनमिति। हरयोविष्टनेयस्ये तिमतुप्। हरिवत्शब्दात् संबुद्धेकवचने उः। गदचामेति तनुम् ह
त्रि२ ल्ड्याद्लिोपे संयोगांतस्येति लोपे रुत्वेन कारस्य रुः। संयोगांतस्य लोपो रोरु त्वस्यासिद्धत्वाद्धरतिवचनाद्भसेत्तु त्वे।
प्रसंगादाह। दाश्वानिति। कानि क्वसि पोः सामान्येन ग्रहणमिति। अनुबंधनिर्देशात्तदनुबंधकपरिभाषाया अनुपस्था
नात् क्वनिपो ग्रहणं। प्रातरित्विति। प्रातरेतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्त इति क्वनिप्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। तदाह। इण: स्य४
कानिविति। उभयथा। न शश्वप्रशानिति वर्ततेनैव नित्यमानेविकल्पार्थवचनं। पुंसः तावद्केइति। पुम्स् इतान्
रुः४ इति स्थिते नस्य सरुत्वेचान्वानुनासिक इति चानुनासिकौ उत्तरत्र उत्तौ नोह नित्यमिति नित्यमनुनासिकः। ३१
रेफस्य विसर्गः। नस्य विसर्जनीयस्येति सः। दीर्घादटि समानपदे। एकपर्याय: समानशब्दस्तदाह तौ चेन्नारावेकप
दस्थाविति। नारौनकारश्मारौ। देवाँ अच्छा महाँ इंद्रौ इति। देवान् अमहानिति तिनस्य रुः। आतोटि नित्यमिति नि
त्यमनुनासिकः। नचेति। एतेन महाँ हि स इति बह्वृचानां पाठोपि व्याख्यातः। आकरेउमहाँ हीत्युक्तेदाहृत
तवर्गवीतरे न्येषणीयं। एवं चेति। विकल्पस्ये त्यव्यवस्थिततया मरुत्स्वतेत्यगि नमहत्भावं सत्यात्मं तेउवा त्य
त्या १

मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। तिपि गुणः। तिपो हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति लोपः। बहुलं
छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। करदिति। लस्य एव लुङ् स २

पि मी
यो शरणीकरणीय इति संहितानैतेषां इति भावः। स्वतवान्पायौ। स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुत्वं च पायुशब्दे परे।
स्वतवांश इति। तुरु शौ सौ चो धातवस्तनो सुन् रुत्वं तवायस्यासोस्वतवान्। इकस्तव: स्वतवसौ छंदसीति तुरु। परु:
परुषरति। यी सायां द्विर्वचनं। कःकरत्। करतीति। कृञोलुङि मंत्रे घसह्वरणशवृदहादृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति छंदसीति च्लेरङ्। ऋदृशोऽङि गुणः। क न्यः२
कृ४ स्तीति। व्यत्ययेन शप्। कृधीति। लोट् सोर्हिः मंत्रे एते च्छंदसीति धिरादेशः। तृतीय इति। तत्व एवकः प
योः इति। अत्रपारि: सर्वतोभावे वर्तते। पातौ चे कन्नाकि प्रयोगे पातावितिधातुनिर्देश इति। अन्ये तु हारणौ पपा दा५
लोचनपातोऽतानुकरणमन्यंते। पथ्याः। वाचस्पतिमिति। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या अलुक्। निसस्तपतौ।
आसेवनं पौन:पुन्यं न तोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः। युष्मत्तत्ततक्षुः। तत्तक्षुं बिति सकारांतानुकरणात् रस्य सुपःसकौ
तानुकरणं स्यमनुविसर्जनीय शर्व्यवायेपीति षत्वं। ह्रस्वात्तादाविति न: तादौ विनिवृत्तेत्तेनदाह। तकारादाविति। एत्युयु
युष्मद एव विशेषणं नेतरयो रव्यभिचारात्। तंत्वातेत्वा इति। एतेषामेव संभवतीत्यर्थः। तत्त त्तोन्यपो:।
एतयोपरतत्त्वस्य पत्वं स्यात्। इर्वपदात्त्येवसिद्ध इति। इर्वपदस्थे पदमिति सामर्थ्यमेनाश्रीयते नउसमासा
न्य १

ष्टि¹ स्तो¹ घ¹

२२ वयवएवेति। वाक्येत्तैनैवासिद्धं पत्वमिति भाव:। ननु अत्र स्कन्नं सीम्यग्रहणं प्रपंचार्थं। छंदोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव। ऊ
सुषुणाइति। इकः सुजीति पूर्वपदस्य दीर्घत्वेन सइत्यादेशस्य नअघातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं। सनोतेरनः। अनंत
स्य३ स्य सनोतेः संशोषः स्यात्। गोषा इति। जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्वनो रित्यात्वम्। गोसनिमिति। छंदसि वन विर
सनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः। नि व्यनिभ्यो। नर परेभ्य तो नेति वर्त्तते नत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्या
ह। सर्वत्पोवास्यादिति। आग्यसोदिनि। उनोः सद्भि। किंइ खीति निर्दि:। पदैस्यूद। अवग्रहे तेविधि र्थं प्रयत्नेऽत्यव ६२
यह: रुद्रौसा ववयह: रूदयहस्तस्मात्। तमणा इत्यादि अत्र संहिताधिकारान्संहिताकालएवणत्वेषांण
त्वं। पदकाले चावग्रहः क्रियते। तेनावग्रहयोग्यत्वाद्दकारो वग्रह इत्युक्तः नत्वनेंहशास्त्रेणात्र हितमनाइतिपद
स्या कालेअवग्रहेनेव्य। धाऽ भ्रौं मित्ताउ नस्य उरुशाहात्पुशाहाच्च परस्यनम् इत्येनस्य णः स्यात्। धातोनि
छत्तानिधातुस्थ रेफः पकारश्चा उरुइतिस्वरूपग्रहणात्। पुइतिच तपत्वस्य सुजोग्रहणान्ससमी बहुवचनस्य।
नेनइंशो धत्ताँग्रहेषुनइत्यादो नंनू सिति नासिकादेशस्य नसादेशस्य चसामान्ये ग्रहणम्। रक्षाणइति। र

स्थाग्नि२ न¹ १अस्मानस्त्वेत्यर्थः¹

नेजिह्मायंत्योनरकंपताम। नेह्ययं एतेषामुपरि जिह्मायंत्यो जिह्ममा परं त्योनगवन्नरकं पताम। अधामवीरैर्दशभिर्विर्मूया। योमा मोयंया
दुधानेत्याह। अयमस्त्यं दशभिर्वी रैः सर्वैर्ब धुभिः पुत्रैश्च विमूयाः विपुत्तौ नवेः। चतुर्थेध्याये रात्रीथरयादायती उक्ता देयकं भिः
देवताथस्यात्विशेषेण पश्यति। सर्वाः श्रियः शोभाः। अधाधित अधिधारयति। आवः शमं वृषमं तुम्यासु। इमं घवन्तरामं
शांतं वृषभं तुणेः श्रेष्ठं तुम्यासु जसेषुमग्नमित्यर्थः। अवः रक्षितवानसि किंयामती कुत एतास एते। यतिपुत्रे वृषणोवस्त्रया। बसवैत
कयामत्या कुतः देशात् एतासः आगंतारः। आगत्य नं ते वृषणः वर्षितारः युवान इत्यर्थः। वसू श्रया वस्तूयया। सुपांसुलुगिति
पूर्वसवर्णदीर्घः। धने छया। सप्तमाध्याये। नमोभरंत एमसि। नमो भरंतः नमस्कारं संपादयंतः उपसमीपे त्या मागच्छामः। गवां २२
शतादृग्या मेषु पज्रे। शताशतसंख्याकानां गवांसंबंधिनीरातिः पज्रेकक्षीवतिमयिप्रज्ञाणमन्तानांनियमनं येषुस्तो
तमित्यर्थः। विप्रातमु संयत आवभूथ। यतः स्तोत्रात् त्वं आवभूथ तं उ संबलस्यो द्रमयितारं विप्रज्ञानीमः। नेमधितान
पौंस्या। पौंस्यानि बलानि नेमधिता संग्रामे। उतत्थेतं वसु धितिं निरेके। उताधिप्य येतं त्रुत्रवर्ण निरेके दारिद्र्ये संतियसुधितिं
धनानां प्रदातारं वा कुं नियुतो। स्महाह संप्रापयतीतिशेषः। असर्विं सुधा रवजल तुंदर। इंदुधं प्रयुत्वकुशस्तरचन्तन्तु दुस्
कर्ताः हिंदुरं दरें। असर्विआगछादविद्युतदीप्ता क्रोपानः। अयोपिशाद्वादीप्तिकमणेः। अत्व तंदीयमान इत्यर्थः। वदं
तीवेदागनीजंतिकणं। प्रियं प्रियकरं वाधं प्रवसंतीवकर्णं धन्विनो राजः कर्णप्रदेशं आजनीगंति आगच्छति इदं यत्या। तममे

४छजो लोट्यामेहिः श्रृणु हुह्रध्य इत्यत्र छंदसीति हेर्धिरादेशः। कः करदित्यादिना विस
र्जनीयस्य सत्वं। श्रृणीधुणु इति १
सतेस्तेडि मध्यमपुरुषैकवचनं। तस्य चोऽपि तन्त्रिङ इति दीर्घः। उरुणस्कृधीति। इकः सुञीति दीर्घः। एवमू १मोकुणस्मा कुधुणः
षुणः इत्यत्रापि सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशोयं नस्॥ ॥इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोव
र्द्धनतनयात्मजरघुनाथमहाभागेन जयकृष्णेन कृतायां सुबोधिन्यां सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां वैदिकखं ३३
४सहेत्यर्थः डं समाप्तिमगमत्॥ वेदभाष्ये। मयापत्या जरदष्टिर्यथासः। मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्द्धका अस
नवसि। द्वितीयेध्याये। अद्रिः शयत उपरक्ष्यिथ्याः। अद्रिर्वज्रः पृथिव्या उपरि उपरक्षसामीप्येन संप्रक्तः शयते
शयनं करोति। छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः। असन्नमीमदंत ह्यि हे इंद्र त्वया दत्तान्यन्नानि अक्षन् यजमानाः भुंजतो नु
त्का च अमीमदंत ह्यि। तस्मात् यासन्। मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। अररुषो मर्त्यस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धू
र्तिर्हिंसकः शंसः शंसनमधिक्षेप इत्यर्थः। तादृशो वाग्विशेषो नोस्मान् मा प्रणक् मा संपृणक्तु। शत्रुणा प्रयुक्तोधिक्षेपः कदापि
विष दस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः। सीमतः सुक्रतो वेन आवः। वेनो मेधावी आदित्यः सुरुचः सुप्रशस्तशोचनान्तरश्मीन् सीमतः सर्वतः
तृतीयेध्याये२ व्यावः विवृतानकरोत्। यक्ष्माणं वृष्टिपोषं। वृष्टि वीर्यवत्पौंस्यं बलं यक्ष्माणाः कुर्वाणाः मरुतः। प्रण आयूंषि तारिषत्। नोऽस्मा
कं आयूंषि प्रतारिषत् प्रवर्द्धयतु। सुपेशसस्करति जोषिषद्धि। अग्निः सुपेशसः शोभनरूपान् करति करोतु। यस्मादयं देवः जोषिषत्
सेवते। आसा विषदर्शसा नायशरुं। अर्शसा नायशत्रूणां हिंसितेशरुं आयुधं आसा विषदप्रयच्छतीत्यर्थः॥